

valóság

A TARTALOMBÓL

Csath Magdolna: Válságkezelés: liberális és illiberális gazdaságpolitikák

Sipos Anna Magdolna: Az államszocialista ancien régime hatalmi attribútuma, avagy kik olvashattak rendszerellenes könyveket?

Dr. M. Császár Zsuzsanna – Módos Krisztián:
A református felekezetű népesség társadalmi és geográfiai jellemzőinek változása a 2001. és a 2011. évi népszámlálások tükrében Magyarországon

Botlik József: A vasfüggöny árnyékában a határ két oldalán (2. rész)

Kapronczay Károly: Európai lengyel emigráció a haza szabadságáért

Berkes Márton: A szerb–albán közeledés (2011–2014) háttere

Dr. Molnár Péter: ZIL – Egy hajdanvolt ferencvárosi punkzenekar története

Tóth I. János: Változás és bizonytalanság.

Szabó Tibor: Az instabilitás kora

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
5

3

VALÓSÁG

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2015. március; LVIII. évfolyam 3. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 **Nemzeti
Tehetség Program**

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu

Bogár László

D. Molnár István

Harmati István

Kapronczay Károly

Pomogáts Béla

Simon Tamás

Tardy János

Tellér Gyula

Zoltán Zoltán

Főszerkesztő

Tőkéczki László

Szerkesztők

Cseresnyés Márk

Kengyel Péter

Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető

Lukács Annamária

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: 06-80-444-444, hirlapelofigetes@posta.hu,
illetve a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: 327-8965, tittlap@telc.hu.
Árusításban megvásárolható a Lapker Rt. árusítóhelyein.

Válságkezelés: liberális és illiberális gazdaságpolitikák

2008 óta nehezen múló gazdasági válság sújtja az Európai Uniót, annak is elsősorban déli, mediterrán országait. Magyarországot szintén megrázta a válság. A válságra adott rossz válaszok következtében zuhant a gazdaság teljesítménye, csökkent az életszínvonal, megnőtt a munkanélküliség. Közben továbbra is magas szinten volt a költségvetési hiány, amely miatt az Európai Unió az ellenünk folytatott túlzottdeficit-eljárás fenntartásával óriási nyomást gyakorolt az országra. A költségvetési hiány jelentős megszorítások nélküli csökkentésére tett kísérletet a kormány, mégpedig úgy, hogy a gazdaság újra növekedési pályára álljon és a munkanélküliség is csökkenjen. A választott politika egy vegyes, a keynes-i gazdaságpolitika fontos elemeit, az állami beavatkozást és a közmunkateremtést az adócsökkentés liberális elvével kombináló rendszerré állt össze, amelyet a miniszterelnök a 2014. évi 25. Bálványosi Szabadegyetem és Diáktábor rendezvényen illiberális politikának nevezett. Így fogalmazott: „... versenyfutás zajlik annak a közösség-szervezési módnak, annak az államnak a megtalálására, amely a leginkább képes egy nemzetet, egy közösséget nemzetközileg is versenyképessé tenni.” Majd így folytatta: „megkeressük, megpróbáljuk megtalálni a Nyugat-Európában elfogadott dogmáktól és ideológiáktól elszakadva, tőlük magunkat függetlenítvé azt a közösség-szervezési formát, azt az új magyar államot, amely képes arra, hogy a mi közösségünket évtizedes távlatban versenyképessé tegye. ... Ki kell mondanunk, hogy egy demokrácia nem szükségképpen liberális. Az, hogy valami nem liberális, még lehet demokrácia.”

Ezt követően beszélt arról, hogy a liberális demokrácia Magyarországon nem védte meg a közösségi vagyont, nem kötelezte a mindenkori kormányokat arra, hogy a nemzeti érdekeket szolgálják, sőt vitatta a nemzeti érdek létezését is, és nem védte meg az országot az eladósodástól. Majd így vonta le a következtetéseket: „A magyar nemzet nem egyének pusztája halmaza, hanem egy közösség, amelyet szervezni, erősíteni, sőt építeni kell. Ilyen értelemben tehát az az új állam, amit Magyarországon építünk, illiberális állam, nem liberális állam.”

A miniszterelnök beszédének lényege éppen azon gondolatok körül forgott, amelyeket értelmiségiek, Nobel-díjas közgazdászok vitatnak szerte a világban. Elemzik, hogy a liberális demokráciák miért nem tudták megakadályozni a 2008. évi válságot, és miért nem tudtak mindezideig hatékony terápiát találni a válság megszüntetésére. Orbán Viktor beszélt ennek kapcsán az állami szerepvállalás kérdéséről, arról, hogy ha a neolibertális elméletek alapján a válság nem kezelhető, akkor más, az állam aktív szerepvállalását jelentő módszereket kell alkalmazni. Végül utalt arra, hogy a nemzet nem egyének halmaza, hanem szerves közösség. Ez utóbbi gondolattal kétségtelenül szembefordult azzal a liberális nézettel, amely szerint nincs is olyan, hogy nemzet, hanem egy ország a független és szabad egyének összességét jelenti csupán. Az általa felvetett témák a közbeszéd részei az EU-ban és az USA-ban is. Ennek ellenére hazai és külföldi bírálói egyaránt azt értették ki a beszédéből, hogy az „illiberális” gondolattal szembefordult a hagyományos liberális európai értékrenddel, és diktatórikus rendet akar megvalósítani. Az EUObserver internetes lap 2014. július 28-án a beszédből azt a gondolatot emelte ki, amely szerint a pénzügyi válság tapasztalatai azt mutatják, hogy a liberális demokráciák nem képesek arra, hogy globális szinten versenyképesek maradjanak. Ezért az EU-tagságunk nem aka-

dályozhat meg bennünket abban, hogy nemzeti alapokon nyugvó illiberális államot építsünk (nem szó szerinti idézet). Majd hozzátette, hogy ez a nézet komoly kritikákat vált ki Brüsszelben. A vitákat és az értelmezéseket követve úgy tűnik, hogy sokan félreértették a beszéd lényegét, és ezért megkongatták a vészharangot: Magyarország le akar térni a demokrácia és talán még a piacgazdaság útjáról is. Vizsgáljuk meg ezért az alapfogalmakat, amelyek körül a vita zajlik!

(Liberális, illiberális, neoliberalis nézetek) A Wikipédia így jellemzi az illiberális demokráciát: pszeudodemokrácia, részleges demokrácia, alacsony intenzitású demokrácia, valamilyen hibrid rendszer, amelynek az a lényege, hogy a választások ugyan szabadok, de az állampolgárok el vannak zárva a döntéshozataltól, nem látnak bele abba, hogy mit csinálnak a vezetők.

Az illiberális demokrácia kifejezést egyébként először az amerikai szerző, Fareed Zakaria használta egy 1997-ben a *Foreign Affairs* című lapban megjelent írásában. [1] Zakaria szerint a liberális demokráciákat, a szabad és tisztességes választások mellett, a világos jogrend, a hatalmi ágak szétválasztása, továbbá az alapvető szabadságjogok megléte jellemzi. Az illiberális demokráciákban viszont, bár vannak szabad választások, a többi jellemzők csak részlegesen találhatók meg. Annak függvényében, hogy mennyire részlegesen, az illiberális demokráciáknak fokozatai vannak. Az illiberális demokráciák gazdaságilag lehetnek sikeresek – teszi hozzá a szerző. Illetve arra is figyelmeztet, hogy egyes liberális demokráciákban az állami szerepvállalás miatt sérülhetnek egyéni vagy céges jogok. Ez a helyzet például Svédországban és Franciaországban. Ennek ellenére senki nem vonja kétségbe, hogy ezek az országok ne lennének teljes demokráciák. Viszont a túlzottan nagy döntési centralizáció, a jelentős méretű állami szerepvállalás már az erősebben illiberális irányba tolja el az országokat, érvel a szerző. Azt azonban nehéz pontosan meghatározni, hogy melyik az az állami beavatkozási szint, amely mellett az illiberális demokrácia már annyira erőteljes mértékű, hogy szinte nem is tekinthető demokráciának. A politológus Philippe Schmitter, a Stanford egyetem nyugalmazott professzora viszont arra figyelmeztet, hogy a demokráciának sok fajtája lehet. Ugyanis az egyes országokat eltérő társadalmi – gazdasági és kulturális körülmények jellemzik, amelyek hatással vannak arra, hogy milyen természetű lesz az adott országban a demokrácia. Ehhez kapcsolódva egyik írásában [2] megkülönbözteti a liberális, a hibrid és szociális demokráciákat. A liberálisok közé sorolja például az USA-t, Nagy-Britanniát, Kanadát, Ausztráliát, a hibridek közé Japánt, Hollandiát, Svédországot, Franciaországot és a szociálisok közé Németországot, Ausztriát, Olaszországot és Norvégiát. A három csoport között a különbség elsősorban abban van, hogy a szabadpiac szerepe és az állami szerepvállalás milyen arányban jelenik meg a gazdaságpolitikában. Arra is figyelmeztet, hogy a liberalizmus egyrészt jellemezheti a politikai berendezkedést, másrészt a gazdaságpolitikát. A szerző szerint politikailag demokratikusnak tekinthető egy ország akkor, ha a hatalmon levők felelősségre vonhatók és elszámoltathatók tetteikért. A liberális jelző pedig a politikában, a már említett egyéni jogok meglétére utal. A gazdaságban viszont a liberalizmus a szabadpiac tökéletes működésébe vetett hit, amely elvet minden komolyabb állami gazdasági szerepvállalást. A hagyományos liberális nézet szerint az állam akkor teszi a legjobbat a gazdaságnak, ha félreáll a vállalkozók útjából, és minimalizálja szerepvállalását a közrend megeremtésére, az üzleti környezet minél inkább vállalkozóbaráttá formálására, illetve arra, hogy a piac működésének zavarait korrigálja. Ismert a híres liberális mondás, amely szerint a legjobb állam az éjjeliőr állam, illetve hogy a gazdaság éjjel nő, amikor a kormány alszik. Hozzátehetnénk, hogy ebbe

a szemléletbe ugyanakkor belefér az, hogy a bajbajutott bankokat állami beavatkozással, pénz biztosításával megmentsék a kormányok.

A piacot teljesen az emberek és a nemzet fölé emelő nézeteket az utóbbi időkben nevezik neoliberalisnak. A kifejezést általában a Nobel-díjas amerikai közgazdász, Milton Friedman „Kapitalizmus és szabadság” című 1962-ben megjelent könyvéhez kötik. A könyv alap gondolata, hogy a kormányok működése veszélyezteti az egyén szabadságát, és csak a teljesen szabadon működő piac kínálhat az egyéneknek maximális szabadságot. Friedman gondolataira építve hozta létre Thatcher és Reagan neoliberalis gazdaságpolitikáját, amelynek keretében Nagy-Britanniában a köztulajdonban lévő vagyon gyors privatizálása, az USA-ban pedig a cégeknek nyújtott jelentős adó- és egyéb kedvezmények bevezetése zajlott. Összefoglalva neoliberalisnak vagy néha neoklasszikusnak nevezik általában azokat a nézeteket, amelyek bíznak a piacok önszabályozó képességében, abban, hogy – magukra hagyva – a piacok előbb-utóbb egyensúlyi helyzetet alakítanak ki a gazdaságban. Ezért az állami beavatkozás csak ronthat a helyzeten.

Korunkban azonban a szó tartalma bővült. A globalizmust és ezen belül a nagy-cégek szerepének fontosságát hangsúlyozó nézeteket is a neoliberalis gondolkodás jellemzőjének tekintik sokan. Ezzel függ össze, hogy a neoliberalis nézetek vallói előbbre valóban tartják a bankok és általában a befektetők érdekeit a társadalom érdekeinél. Tipikusan neoliberalis megoldásnak tekinthetők a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és az Európai Unió Bizottsága által az EU gazdaságilag kevésbé fejlett országaira kényszerített megszorítások. Befejező gondolatként idézzünk egy egészen friss publikációt, amely bizonyítja, hogy mennyire élő vita napjainkban az, hogy a liberális, neoliberalis vagy – ha tetszik – az illiberális gazdaságpolitika vezet-e társadalmilag jobb eredményhez. Az amerikai neoliberalis kutatóközpont, a Cato Intézet vezérgazdátója könyvet adott ki ez évben „Vezetési válság, szabadpiaci kúra” címmel. [3] A könyv lényege, hogy a világban zajló gazdasági válságokat egyetlen módszerrel lehet csak leküzdeni, olyan teljesen szabad piaccal, amelyet az egyéni szabadság, az egyének új ötletei működtetnek. A kulcsszavak az egyéni szabadság és az abból következő boldogság. A kormányok számára pedig egyetlen elfogadható szerepet szán a szerző, azt, hogy védjék meg az egyének szabadságát. Más területekről viszont tartsák távol magukat. Az természetesen fontos, hogy legyen erős katonaság, rendőrség és igazságügyi rendszer, de csak azért, hogy megvédjék az egyének szabadságát. De nézzük a további nézeteket, véleményeket, illetve azt, hogy milyen következményekkel járnak korunkban a neoliberalis gazdaságpolitikák!

(A mai neoliberalis megszorítási politikához hasonlítva Keynes is illiberális volt) A 30-as évek gazdasági válsága idején Keynes nem megszorításokat javasolt Roosevelt elnöknek. Abból kiindulva, hogy a kereslet mélyre zuhant, ezért a termelés is szinte teljesen leállt, azt javasolta az elnöknek, lépjen be az állam a magánszektor helyett beruházóként és munkahelyteremtőként úgy, hogy ezzel egyrészt pótolja a kiesett keresletet, másrészt a fejlődéshez is járuljon hozzá. Beruházásokat javasolt, és ezek segítségével munkahelyteremtést. Így aztán Roosevelt a „New Deal” keretében, a gazdasági recesszió ellensúlyozására, a fejlesztési célokkal összekötve, olyan állami beruházásokat indított, amelyek a kevésbé fejlett déli államok felzárkózását segítették. Infrastrukturális beruházásokat valósított meg, villamosítási programot hajtott végre, utakat épített. Mondhatnánk azt is, hogy költötte az állam pénzét, azaz rövidtávon, valószínűleg növelte a költségvetési hiányt. Viszont amerikaiak millióinak adott munkát, ami növelte a fogyasztást és ezzel a nemzeti jövedelmet. Továbbá az infrastruktúrális programok segítségével hozzásegítette a kevésbé fejlett déli államokat ahhoz, hogy felzárkózzanak a fejlettebb északi államokhoz.

A válság sikeres leküzdése mellett a közben megvalósult fejlődés is igazolta Keynes elméletét. Ezzel szemben a neoliberális nézetek követői a piactól várják megoldást a gazdaság problémáira válságok idején is. Azt állítják, hogy ha rendbe jön egy ország költségvetése, azaz csökken a hiánya, akkor ezzel visszaállítja a befektetők bizalmát, azok majd visszatérnek, beruháznak és munkahelyet teremtenek. Az állam fejlesztő szerepére ezért nincs szükség. Éppen az a feladata, hogy fogja vissza magát, csökkentse kiadásait, kevesebbet költsön oktatásra, egészségügyre, és az egyensúly megeremtése érdekében rakjon többletterheket az emberekre. Ez az okoskodás azonban láthatóan csak az elegáns matematikai modellek szintjén hoz gyors eredményeket. A gyakorlat, a valóság másként viselkedik. Ezt igazolja Görögország és Spanyolország példája is. Az EU, az IMF és az Európai Központi Bank nyomására egyre nagyobb és nagyobb költségvetési kiadáscsökkentést hajtottak végre, amelynek következtében a gazdasági teljesítmény zuhanása gyorsuló pályára állt. A görög gazdasági recesszió rosszabb lett, mint a 30-as évekbéli volt, 25-27%-os átlagos, és 50-60% körüli ifjúsági munkanélküliséggel. A mediterrán államokra kényszerített neoliberális megszorítási politika nemcsak a józan ésszel, de a történelmi tapasztalatokkal is szembemegy, ahogy azt a roosevelti New Deal is bizonyítja. Hozzátehetnénk még azt is, hogy ha a válságban lévő államok például innovációba és képzésbe fektetnének be, az nagyon gyorsan megtérülne. Egyrészt azért, mert most olcsó a pénz, alacsonyan vannak a kamatok. Másrészt pedig azért, mert ezzel lehetővé tennék a korszerűtlen, nem versenyképes gazdasági ágazatok korszerűbbre cserélését, illetve az ehhez szükséges tudás megszerzését. Ugyanis a válságból való lassú kilábalás egyik fő oka éppen az, hogy a gazdasági szerkezet nem elég korszerű, nem versenyképes. A korszerűbb szerkezetre való átállás pedig innovációt és új tudást igényel. Erről így ír a Nobel-díjas amerikai közgazdász, Spence: az infrastruktúrába, oktatásba és technológiai korszerűsítésbe történő állami beruházások hosszabb távon is javítják egy gazdaság növekedési esélyeit. Növelik ugyanis a versenyképességet és támogatják az innovációt. Mindezek következtében nagy hozzáadott értéket előállító új munkahelyek keletkeznek. Ez a növekedés többszörösen is kompenzálhatja a megnövekedett állami kiadásokat. Természetesen ez csak akkor igaz, ha az állam hatékonyan, átlátható módon és takarékosan végzi a beruházásokat.

(De hol tart ma Európa?) A lehetséges válságra már 2007-ben figyelmeztetett Robert Reich, aki a Clinton-kormány idején munkaügyi miniszter volt. Rámutatott arra, hogy a liberális kapitalizmust egy jelentős ellentmondás jellemzi. Egyrésztől vásárlókként nagy szabadságunk van abban, hogy mit vásárolunk, saját pénzből vagy hitelből vásárolunk-e. Másrésztől viszont állampolgárokként nem tudjuk befolyásolni azt, hogy hogyan működjön a gazdaság, pedig ez jelentős hatással van az életünkre. Ezért történhetett, hogy a válságot előidéző bankokat az állampolgárok pénzéből, de az állampolgárokkal való konzultáció nélkül megmenthették a kormányok. Hiszen, ahogy Reich fogalmaz, ez egyáltalán nem volt indokolt. A bankok maguk határozták el, hogy kockázatos műveletekbe kezdenek, amelyekből egy ideig óriási haszonra tettek szert. Aztán, ahogy az a pilótajátékok esetén is történni szokott, vége lett a nyeréssorozatnak, és bekövetkezett a bukás. De ki kérdezte meg az állampolgárokat, hogy ennek a bukásnak a költségeit ki akarják-e fizetni? Sok közgazdász van azon a véleményen, hogy a bekövetkezett pénzügyi és gazdasági válság a neoliberális elmélet vezényelte kapitalizmus és a megfelelő állami szabályozás hiányának természetes következménye. A legnagyobb kockázatot, ahogyan azt a 2008. évi válság is megmutatta, a szabályozatlan bankrendszer okozta és okozza a mai napig, amely a rendkívül kockázatos termékeivel a teljes pénzügyi rendszert, majd a gazdaságot

is képes válságba kergetni. Viszont a neoliberais közgazdászok, annak ellenére, hogy korábban többen figyelmeztettek arra, hogy például a túlértékelt részvények, az ingatlan és gépjármű vásárlására fedezet nélkül nyújtott hitelek, illetve a túlzottan kockázatos banki papírok előbb-utóbb válságot fognak okozni, mégsem jelezték előre a 2008. évi válságot. A neoliberais közgazdászok ezeket a nézeteket nem tartották elég tudományosnak. Azt állították, hogy az általuk felállított elegáns matematikai modellek nem jeleznek előre semmilyen problémát. Egyébként is, az árakat, amennyiben azok nem jók, a szabad piac tökéletes működése majd helyrebillenti, egyensúlyba hozza. Ezt a szemléletet Paul Krugman, Nobel-díjas amerikai közgazdász így jellemezte egy a New York Times-ban 2009-ben megjelent írásában: úgy látom, hogy az uralkodó közgazdaságtan téves irányba fordult. Ez a közgazdászcsoporthoz összetéveszti a matematikai modellek szépségét, eleganciáját a tényekkel és a valósággal. A témában nemrégiben megszólalt a neves politológus – szociológus, Susan George, a Luganói tanulmány szerzője is. Így érvelt egy előadásában:² Az EU még mindig válságban van, ami nagy szenvedést okoz sok európainak. De ez a szenvedés indokolatlan és szükségtelen Európában, amely a világ társadalmilag és ökológiailag legfejlettebb régiója. A válság oka egy szóval leírható. Ez a szó a neoliberalizmus, vagyis az az eszme, amely csak a piacokban hisz, amely mindent privatizálni és liberalizálni akar, és az állami beavatkozást a minimálisra akarja visszazorítani. Ennek köszönhető, hogy például az USA-ban visszavontak minden olyan korábbi szabályozást, amely korlátozta volna, hogy a cégek háttartalanul növekedjenek. Ezért jöhettek létre azok az óriási bankházak, amelyekkel kapcsolatban elterjedt az a tévhit, hogy most már túl nagyok ahhoz, hogy csődbe mehetnének.³ Ezek után tudták, hogy akármi is történik velük, az állam meg fogja menteni őket. Ezért nyugodtan kezdtek bele olyan kockázatos műveletekbe, amelyek nyilvánvalóan vezettek a 2008. évi pénzügyi válsághoz. A pénzügyi válságot kirobbantó pénzügyi szektort aztán – Izland kivételével – mindenhol megmentette az állam. A neoliberais nézetek híveit ez az állami beavatkozás azonban egyáltalán nem zavarta. Természetesnek tekintették, hogy amíg a bankok profitot termeltek, addig nem kellett nekik az állami figyelem, és különösen nem az állami szabályozás. A profitot felhasználták a tulajdonosok. Amikor pedig veszteségbe fordult a tevékenységük, akkor elvárták, hogy az adófizetők pénzéből az állam térítse meg a veszteségüket. Ez azonban csak a válság első lépése volt, figyelmeztet George. A következő lépés az volt, hogy az állami költségvetésekből kifizetett bankmentő összegeket valahonnan finanszírozni kellett. Mivel van egy olyan neoliberais tétel is, amely szerint a központi bankok nem adhatnak kölcsönt a kormányoknak, ezért hitelért csak a pénzpiacokhoz fordulhattak. A válságba fordult gazdaságú országok adós státuszát pedig a minősítő intézetek azonnal leminősítették, ezért a hitelekhez csak irreálisan magas kamatok mellett juthattak hozzá. Ez megterhelte a költségvetést, amelynek hiányát egy másik neoliberais elv, a Maastrichti kritériumrendszer miatt a bruttó hazai termék (GDP) 3%-a alatt kell tartani. Így aztán egyenes út vezetett a megszorításokhoz: az adóemelésekhez és a költségvetési kiadások – főleg az egészségügyre és az oktatásra szánt pénzek – lefaragásához. A megszorítások még tovább súlyosbították a gazdasági válságot: előidéztek a GDP-k zuhanását és a munkanélküliség drámai növekedését. A nemzeti gazdasági teljesítmények zuhanása miatt megnőtt a GDP százalékában mért adósság szinte minden országban, ami egy további maastrichti kritérium, az adósságnak a GDP 60%-a alatt tartásának kötelezettsége megszegéséhez vezetett. Ez a neoliberais elvek mentén levezényelt válságkezelés a mai napig gátolja, hogy beinduljon az EU-ban a gazdasági növekedés, csökkenjen a munkanélküliség és érjenek véget azon emberek szenvedései, akiknek vállára – bár semmi köztük nem volt a válság kirobbantásához – a bankok megmentésének terheit a kormányok

rátették. Susan George idézte a Nobel-díjas Joseph Stiglitzet, aki szerint, ami az EU-ban válságkezelés címén történt, az öngyilkos gazdaságpolitika volt. Ezután Susan George felteszi a kérdést, hogy mi volt az oka ennek a szerencsétlen gazdaságpolitikának: butaság, tudatlanság vagy valami más. A válasza pedig ez: egyik sem. Az EU vezetői nagyon is jól tudták, mit csinálnak. Követték a neoliberais doktrínát, vagyis – semmibe véve az emberek, a társadalom igényeit – szolgai módon kiszolgálták a bankok és a globális cégek érdekeit. Ráadásul, az ígéretekkel ellentétben, jóformán semmit nem tettek azóta sem azért, hogy a hasonló válságok a jövőben elkerülhetők legyenek. Nem történt semmi a pénzpiacok és a bankok szabályozása területén. Nem zavarta az EU vezetőit, hogy a közpénzekből megmentett bankoknál jelentős fizetésemelések voltak, és a profitok is rekordszintre emelkedtek. De folytatják a bankok a kockázatos termékekkel való kereskedést is. Zavartalanul tovább erősödnek az adóparadicsomok, ahol – többek között – a pénzvilág is tartja a pénzét az adók elkerülése céljából. Nem elég tehát, hogy közpénzből kaptak segítséget, még az azóta megkeresett jelentős profitok adóit sem fizetik be az őket megmentő államok költségvetésébe továbbnehezítve a költségvetési hiányok csökkentését.

Végül – mivel a konferencia Németországban volt – az előadó kitért arra is, hogy milyen félrevezetők a német politikusok válsággal kapcsolatos érvelései. Az egyik ilyen, a német közbeszéd részévé vált érvelés az, hogy a németeknek kell kiségeitüniük a „lusta görögöket” és spanyolokat. Azonban ez nem igaz. Valójában az történt, hogy Németország létrehozott egy transzfer-rendszert, amelynek keretében a német központi bank (Bundesbank) az adókból származó állami bevételekből pénzt adott át az Európai Stabilitási Alapnak, amely ezt a pénzt továbbadta a görög és a spanyol központi banknak, amelyek pedig továbbították a pénzt a görög bankrendszernek, hogy azok fizetni tudják tartozásait azoknak a német bankoknak, amelyek felé eladósodtak. Persze senki nem kényszerítette a német bankokat arra, hogy görög bankpapirokat vegyenek. Azért vették, mert, köszönhetően a leértékeléseknek, magasabb volt rajtuk a hozam.

A rendkívül figyelemre méltó gondolatmenethez tegyük hozzá, hogy a liberális demokráciák rosszul teljesítenek a társadalmi egyenlőtlenségek területén is. A The Boston Globe című amerikai újság szerzője, Derrick Jackson már 2005-ben felhívta a figyelmet az USA-n belüli egyenlőtlenségek jelentős növekedésére. A május 13-án megjelent írása szerint 1973-ban egy vezérigazgató fizetése 43-szorosa volt a munkásénak. 1992-ben már 145-szöröse, 2000-ben pedig 531-szerese. Majd hozzáteszi, hogy az USA nemzeti jövedelméből egyre nagyobb arányt tesz ki a profit és egyre kisebbet a bérek.

Az azóta megjelent elemzések szerint 1978 és 2013 között a vezérigazgatók fizetése 937%-kal nőtt, egy átlagmunkásé pedig csupán 10,2%-kal. De baj van azzal is, hogy a teljesítményt egyetlen mutatóval, a bruttó hazai termékkel (GDP) mérik. Ha egy nemzet gazdaságát a lakosság egészségi állapotával mérnénk, akkor több ország esetén is eltérő eredményre jutnánk, mintha a gazdaságot GDP-vel mérjük. A GDP-vel való gazdasági siker mérés egysíkú, pénzorientált eljárás. Feltételezi, hogy az embereket csak a pénz gazdagítja és boldogítja. A GDP-vel való mérés, környezeti szempontból, még káros is. Ugyanis azt sugallja, hogy egyre többet kell termelni azért, hogy egyre többet lehessen fogyasztani és egyre több dolgot lehessen birtokolni. Persze ahhoz, hogy az ember egyáltalán fogyaszthasson, élnie kell, mégpedig lehetőleg jó egészséggel. Tehát fontos az, hogy mennyi a várható élettartam és milyen az emberek egészségi állapota. Ebben az összefüggésben hiába magas egy országban az egy főre jutó nemzeti jövedelem, hiába nő gyorsan a GDP, ha nem nő a várható élettartam és nem javul az egészségi állapot, illetve az utóbbi időben a két mutató kombinálásával számolt egészségesen eltöltött várható élettartam. Különböző kutatások bizonyítják továbbá azt is, hogy a társadalmi kohézió, az együttműködés és bizalom erősítése javítja egy nemzet egészségi állapotát.

Összefoglalva az elmondottakat, láthatjuk, hogy a szakemberek máshol is bírálják a liberalizmust és annak társadalmi következményeit. Sőt még a miniszterelnök által felvetett nemzeti együttműködés, társadalmi kohézió, mint társadalmi mutató fontosságára is felhívják a figyelmet. Mindezek következtében mozgalmak indultak el például az egyetemeken azért, hogy szűnjön meg a közgazdaságtan egysíkú, neoliberális elméletek mentén való oktatása.

A The Guardian brit lap számolt be 2013. október 24-i számában arról, hogy a Manchester Egyetem diákjai követelik a tanáraiktól, hogy ne csak a főáramú, angolul „mainstream”, neoliberális közgazdaságtant tanítsák nekik, hanem ismertessék meg őket az egyéb, alternatív nézetekkel is. A diákok létrehoztak egy „Válság utáni közgazdaságtan társaságot”, amelynek keretében kapcsolatot létesítenek nemcsak Nagy-Britannia, hanem más országok egyetemeivel is azzal a céllal, hogy elérjék a közgazdaságtan tantárgy tematikájának módosítását. Azt hangsúlyozzák, hogy nem hisznek tovább már egy olyan elméleti irányban, amely a válságot nem tudta előre jelezni, sem annak megoldására nem tudott gyakorlatban jól működő megoldásokat kínálni. De egy kampánycsoportot is létrehoztak „Gondoljuk át újra a közgazdaságtant” címmel, amelybe neves gondolkodókat is bevonnak azért, hogy megváltoztathassák azt a ma jellemző oktatási szemléletet, amely szerint a „neoliberális elmélet az egyedüli jó elmélet”. Ezzel a képzéssel, állítják a diákok, csak a „city-ben”, azaz az angol pénzvilág központjában fogadják őket örömmel munkavállalóként. Hiszen a valósághoz nem sok közülük van ezeknek a nézeteknek.

(Új gondolatok az állam szerepéről) A liberális, neoliberális, illiberális vita központi témája az állam gazdaságban betöltött szerepének meghatározása. Érdekes írást közölt a témával kapcsolatban Mariana Mazzucato, a brit Sussex Egyetem professzora a Foreign Affairs amerikai szaklapban. [4] Nézzük az írás legfontosabb gondolatait! „A neoliberális felfogás szerint az állam az innovációt úgy támogathatja a leghatékonyabban, ha félreáll a cégek útjából, és hagyja, hogy a magánszféra, az üzleti világ tegye a dolgát, innováljon és versenyezzen. Hiszen valójában a gyorsan mozgó, kockázatkedvelő és kezdeményező magánszektor hajtja végre azt az innovációt, amely a gazdaság növekedéséhez vezet. Az államnak csupán annyi a feladata, hogy küszöbölje ki a piaci működés hibáit. Hiszen a kormányok képtelenek arra, hogy sikeres termékeket, gazdasági ágazatokat válasszanak ki. Erre csak a vállalkozók képesek.”

Majd így folytatja: „ez a nézet, bár eléggé elterjedt, tökéletesen hibás. Történelmi tény, hogy a legtöbb jelentős innovációnál az állam partnerként szerepelt. Sőt olyan esetekben, amikor a kockázat olyan nagy volt, hogy azt az üzleti vállalkozások nem akarták vállalni, az állam lépett fel megvalósítóként. Nagyon gyakran nagy állami beruházások teremtettek teljesen új gazdasági ágazatokat és azoknak külföldi felvevőpiacokat. Az ilyen állami szerepvállalásnak köszönhető több teljesen új termék és technológia, mint például az Internet, vagy a nanotechnológiai, biotechnológiai és tiszta energiát előállító megoldások felfedezése.” A szerző szerint az állami szerepvállalásnak a jövőben növekednie kell. Így érvel: a kormányok innovációs beruházásait nem úgy kell elképzelni, hogy egyre több adófizetői pénzt akarnának saját maguk elkölteni. Ehelyett újra kell fogalmazni az állam szerepét a gazdaságban. El kell várni tőle, hogy jövőképet alkosson, hogy képes legyen felmérni, milyen technológiai változások várhatók a jövőben, és ruházzon be azért, hogy a gazdaság időben technosíthassa az új eredményeket. Ehhez pedig az kell, hogy megszabaduljanak a kormányok a hagyományos neoliberális nézetek által nekik szánt szerepektől. Vagy ahogyan a neves közgazdász Keynes fogalmazott, „ne legyenek a szolgálai bizonyos halott közgazdasági

nézeteknek.” De miért mondta ezt Keynes? Azért, mert a neoliberais közgazdászok által mindenek elé helyezett piaci szabadság bizonyítottan újabb és újabb válságokat okoz, ezzel megtöri a gazdasági fejlődést, és óriási pocsékolást idéz elő, például a humán tőkében azzal, hogy a válságok idején megugrik a munkanélküliség. Általában nem igaz az a neoliberais dogma, hogy a piac képes lenne az erőforrások hatékony és gazdaságos eloszlására – figyelmeztet Mazzucato. A piacok rövidtávon gondolkodnak és vakok is, például képtelenek arra, hogy a jelentős profitot termelő, de a társadalomnak vagy a környezetnek károkat okozó cégek teljesítményét objektíven értékeljék. Mérőeszközük ugyanis egyedül a profit, ha az növekszik, akkor a piaci szemlélet szerint minden rendben van. Úgyis fogalmazhatnánk, hogy a piacok nem képesek rendszerekben gondolkodni. Csak az üzleti érdekekre kiterjedő rész-optimalizálásra alkalmasak. Ezt bizonyítja korunkban, hogy a cégeket általában nem érdekli például az, hogy tevékenységükkel mennyire járulnak hozzá a klímaváltozáshoz. Egy dologra koncentrálnak: a minél nagyobb profit elérésére. Az államnak ezért az ilyen területeken is aktív szereplőként kell fellépnie. De visszatérve az új technológiák felfedezésében és elterjesztésében, valamint az új ágazatok megteremtésében való állami kezdeményezésekre, jó példát szolgáltat rájuk az USA-ban megvalósuló palagázprogram is, amelynek előrehaladtát az állam jelentős összegekkel ösztönzi. A következtetéseket így vonja le a cikk szerzője: „a gazdaságpolitikuskok számára egyre kevésbé az kell, hogy kérdés legyen, hogy állami feladatnak is tekintik-e a gazdaságfejlesztést, az innovációkban való részvételt, vagy nem, hogy merjenek-e a jövő szempontjából fontos területeken beruházásokat kezdeményezni. Ezekre a kérdésekre korunkban csak igen lehet a válasz. A kérdés csupán az lehet, hogy hogyan csinálják ezt a lehető leghatékonyabban, és a társadalom által átlátható és támogatható módon.” Ezzel arra utal, hogy bár a kormányok szerepvállalása fejlesztésben és az innovációban kívánatos, de a megvalósítás lehetséges módjait előzetesen elemezni és eredményeit utólag értékelni kell. Ez jelenti egyben a kormányzás minőségének mérését, a „jó kormányzás” mutatóinak meghatározását és kiszámítását. Ezek között szerepelnie kell annak, hogy az állami beruházás létrehozott-e új termékeket, technológiákat, teremtett-e új piacokat, illetve, hogy ezekkel együtt teremtett-e és elterjesztett-e új tudást, vagyis javította-e a humán tőke színvonalát. A szerző, összefoglalva gondolatait, azt javasolja, hogy a kormányok legyenek maguk is innovatívak és kezdeményezők. Ne csak hibaelhárítással, hanem hosszútávú fejlesztéssel is foglalkozzanak. Ennek során természetesen működjenek együtt a magánszektórral, és a társadalommal egyaránt. Idézhetnénk más, hasonlóan gondolkodó szakembereket is, mint például Ha-Joon Chang-ot, a Cambridge-i Egyetem professzorát, aki az előző gondolatokhoz kapcsolódva az állam gazdaságfejlesztő szerepének fontosságát hangsúlyozza nagyszerű „Globalizáció, gazdasági fejlődés és az állam szerepe” című 2003-ban megjelent könyvében [5].

Az állam gazdaságfejlesztő szerepvállalására jó példát mutatnak az ázsiai országok. Indonézia például hosszútávú fejlesztési terveket készít. 2005–2025-re készített hosszútávú tervében a következő jövőképet és fő célokat fogalmazta meg:

Jövőkép: Indonézia magabiztos, haladó, igazságos és gazdag ország legyen.

Legfőbb célok:

- magas etikai normákat követő, civilizált, kulturált társadalommá válni
- versenyképes nemzetté válni
- a jogrendet betartó, demokratikus országgá válni
- biztonságos, egységes és békés országgá válni
- olyan fejlődést megvalósítani, amely fenntartható, igazságos és csökkenti az egyenlőtlenségeket
- Indonézia fontos szereplője legyen a nemzetközi közösségnek.

De jó példa a kínai gyakorlat is. A kínai állam támogatása nélkül nem jöhettek volna létre olyan hazai multik, mint például a Lenovo, a Huawei vagy a Haier,⁴ amelyek ma már nemcsak jelentős importot váltanak ki saját termeléssel, hanem egyre sikeresebben versenyeznek a globális piacokon is. De nagyszámban vannak olyan állami vállalatok is, amelyek a kínai fejlesztési tervek szerint a jövő stratégiai ágazataiban tevékenykednek. A fejlett világhoz felzárkózást segíti Kínában az állam aktív gazdaságfejlesztő tevékenysége. Ennek példája az állami támogatással működő csúcstechnológiai inkubátorhálózat is, ahol a cégek a fejlesztéshez nemcsak helyet és szakmai tanácsokat, hanem finanszírozást is kapnak. Ez az inkubátorhálózat segíti a cégeket abban, hogy hosszabb távon gondolkozzanak, mivel nem kell a kapott pénzt magas kamattal és gyorsan visszafizetni. Továbbá komoly támogatást kapnak ahhoz is, hogy nemcsak hazai, de külföldi egyetemekkel is együttműködést alakítsanak ki. Ez újabb lökést ad az innovációnak, a piacképes termék és szolgáltatás fejlesztésnek. Az állami szerepvállalás különösen sorsdöntő a kevésbé fejlett, felzárkózás előtt álló országokban. Ennek kapcsán meg kell említeni, hogy a mostani erős gazdaságú, fejlett és versenyképes országokra éppen az a jellemző, hogy amikor még kevésbé fejlettek voltak, akkor az állam aktív szerepet vállalt a gazdaság fejlesztésében. Jó példa lehet erre Nagy-Britannia és Franciaország is. Ez a gyakorlat tette sikeressé Ázsiában nemcsak Szingapúrt és Dél-Koreát, de Japánt is. Az egyik legfontosabb állami feladat egy felzárkózó országban a gazdasági szerkezet korszerűsítése. Fel lehet persze tenni azt a kérdést, hogy mit értünk korszerűn? Ha csak a szóból magából indulunk ki, akkor azt mondhatjuk, hogy korszerű az, ami egy adott korban a legjobb színvonalat képviseli. Ha viszont visszatérünk a társadalmi-gazdasági fejlődés területére, akkor a szót úgy kell értelmeznünk, hogy korszerű az, ami figyelembe véve a fejlődési tendenciákat is, a lehető legjobban járul hozzá a társadalom állapotának, azon belül az emberek életminőségének javulásához. Ez a gazdasági szerkezetre vonatkoztatva olyan iparágak, cégek és tevékenységek túlsúlyát jelenti, amelyek próbára teszik a munkavállaló nemcsak fizikai képességeit, hanem a tudását, kreativitását is. Ez már csak azért is fontos kérdés, mert a nemzetek sikerességét egyre inkább a tudásszintjük, a képességeik mértéke és minősége fogja meghatározni. Roubini, a New York Egyetem Stern üzleti iskolájának professzora így ír a várható változásokról: a harmadik ipari forradalomnak is nevezhető változások nagy hatással lesznek a munkaerőigényekre. A technológiai innovációk, a robotok alkalmazásának terjedése a további automatizáció jelentősen növeli majd a termelési képességet, és ezzel együtt csökkenti a kevésbé tudásigényes, mint például az összeszerelő munka iránti igényt. Viszont növelni fogja a nagyobb tudással rendelkező szakemberek iránti keresletet. Létrejöhetnek majd olyan gyárak, ahol 1000 robotot egy ember irányít, de ez az ember igencsak nagy tudású kell hogy legyen. Ez is azt mutatja, hangsúlyozza Roubini, hogy nagyon komolyan kell venni az oktatást. Fel kell készíteni az embereket ezekre a változásokra, mert különben nem tudnak aktív résztvevőivé válni ennek az új világnak. Minél kevésbé készíti fel egy ország a lakosságát azzal, hogy már ma jelentős összegeket szán oktatásra és továbbképzésre, annál nagyobb kiadásokat fog okozni számára az, ha majd a munkahelyet nem találók sokaságának állami támogatást kell adnia a megélhetéshez.

(Magyar helyzet, magyar problémák) Magyarországot a rendszerváltás óta gyakorlatilag a neoliberais eszméknek megfelelő gyakorlatok alapján vezették az egymást követő kormányok. Ez együtt járt egyrészlől a piacok gyors liberalizálásával, a csaknem teljes privatizációval, és az egymást követő megszorításokkal. Ennek következtében, ahogyan

arra a miniszterelnök is rámutatott idézett beszédében, az európai uniós országok között Magyarország a lista csaknem utolsó országa a tekintetben, hogy a teljes nemzeti vagyonton belül mekkora a közösségi tulajdon aránya. De lépült a magyar ipar is, és a jelentős külföldi tőkebefektetés ellenére, tekintettel annak összeszerelő jellegére, nem javult eléggé a gazdaság korszerűsége, továbbra is alacsony a tudással versenyző cégek aránya. Ez pedig rossz hatással van a tudásszintre. Ha nincs szükség a tudásra, akkor az elkopik, vagy elmegy máshová, ahol hasznosulni tud. Ennek következtében két sürgős feladatot kell az országnak megoldania. Az egyik a gazdasági szerkezet korszerűsítése, a másik a humán tőke színvonalának emelése, és a meglévő humán tőkének a gazdaság fejlődése szempontjából leghatékonyabb hasznosítása. Mindkét feladat aktív állami szerepvállalást tesz szükségessé. Foglalkozzunk most ezzel a két témával kicsit részletesebben!

(A humán tőke fejlesztése és a kihasználtsága) A szakemberek hosszú ideje figyelmeztetnek arra, hogy a gazdasági fejlődés legfontosabb feltétele a magas színvonalú humán tőke megléte. Ebből következik, hogy a fejlődés érdekében növelni kell a társadalom tudásszintjét. Ehhez szükség van a humán tőkébe való befektetésre, a tudás hasznosítására, valamint a tehetségek, a felkészült, nagy tudású emberek megtartására. Hiszen korunk jelensége a tehetségektől való verseny, a tehetségek elcsábítása magasabb jövedelemmel, jobb életkörülményekkel. Erre jó példa Németország és Nagy-Britannia megnövekedett tehetségvonzó képessége. Persze ezen két ország nyeresége nyilvánvalóan más országok, a tehetségeket küldő országok vesztesége. Figyelmeztető jel számunkra, hogy a két nemzetközileg elfogadott versenyképesség-elemző intézet, a svájci IMD és a svájci–amerikai WEF 2014. évi tanulmánya szerint az agyelszívás Magyarországról felgyorsulóban van. Az IMD 60 országot tartalmazó listáján az 59.-ek vagyunk, csak Bulgária van mögöttünk a tekintetben, hogy az agyelszívás, szakember-elvándorlás mekkora veszélyt jelent a gazdasági fejlődés, a versenyképesség szempontjából. A WEF listáján hasonlóan rossz a helyezésünk: a vizsgált 144 országból a 122.-ek vagyunk. De általában is romlik a tehetségmegőrző képességünk. Az IMD 2014-ben tanulmányt [6] készített arról, hogy milyen helyzetben van a vizsgált 60 ország a tehetségek tekintetében és miért. Az Intézet összeállított egy tehetség-indexet, amely azt mutatja, hogy mennyire képesek az egyes országok arra, hogy a tehetséges embereket megtartsák. A kialakult sorrendet az 1. táblázatban látjuk.

A tehetségek megtartásának feltételeit három csoportba sorolták. Ezek a következők: mennyit fektet be egy ország a humán tőkébe, milyen körülményeket teremt ahhoz, hogy a tehetségek jól érezzék magukat, illetve, hogy jelenleg milyen a humán tőke és a fejlesztését segítő intézményrendszer állapota. Nézzük, milyen mutatókat vizsgáltak a kutatók az egyes csoportokban!

Befektetés a humán tőkébe:

- az oktatásra, képzésre szánt összeg a GDP százalékában
- az egy tanulóra jutó, oktatásra fordított összeg
- a továbbképzésben résztvevők aránya a munkahelyeken

A tehetségeket megtartó országjellemzők (vonzerő):

- bérszint
- megélhetési költségek
- életminőség
- a munkahelyekre jellemző légkör, vezető–beosztott kapcsolatok, a munkavállalók motiváltsága

Ország \ Év	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Verseny- képességi helyezés 2014
Ausztria	6	1	3	4	6	4	9	14	13	11	22
Német- ország	17	18	16	16	12	16	11	10	6	3	6
Cseh- ország	24	19	24	28	24	26	25	30	28	37	33
Észtország	27	27	29	25	32	28	30	32	37	30	30
Lengyel- ország	43	48	45	43	37	30	40	38	30	36	36
Románia	45	49	52	55	56	41	41	55	58	38	47
Szlovákia	30	36	36	38	36	49	51	51	52	46	45
Szlovénia	37	35	35	29	28	50	48	43	47	49	55
Magyar- ország	16	24	20	26	30	33	38	39	49	51	48
Összes ország	50	52	54	55	57	58	59	59	60	60	60

1. táblázat. A tehetségek megtartásának képessége (tehetség-index) 2005–2014. Országsorrend (IMD Svájc, 2014)

A humán tőke és a fejlesztését segítő intézményrendszer jelenlegi állapota:

- a népesség számának alakulása
- a képzettek aránya a lakosságon belül
- az oktatási rendszer színvonala
- a természettudományos tárgyak oktatásának színvonala
- nyelvtudás

A három csoportban szereplő tényezők alapján a vizsgált 60 országból Magyarország a 26., 56. és 52. helyen van, az átlagos helyezése pedig 51. A sorrendek arra hívják fel a figyelmet, hogy amíg a humán tőke fejlesztésében nem állunk rossz helyen, a képzett emberek megtartása tekintetében viszont csak 4 ország, Bulgária, Horvátország, Oroszország és Venezuela van mögöttünk.

A 2014. évi adatokat a korábbi évek adataival összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy a tehetségindex alapján a helyezésünk 2005 óta folyamatosan romlik, és régióinkban is egyes országokhoz képest leszakadóban vagyunk. Feltűnő Lengyelország pozíciójának javulása. Az utolsó oszlopban a 2014. évi versenyképességi helyezést látjuk. Érdemes felfigyelni arra az összefüggésre, ami a tehetségek megtartása és a versenyképesség között látszik. A tehetségindex szerinti helyezés és a versenyképességi helyezés eléggé közel van egymáshoz, sőt időben is együtt mozog.

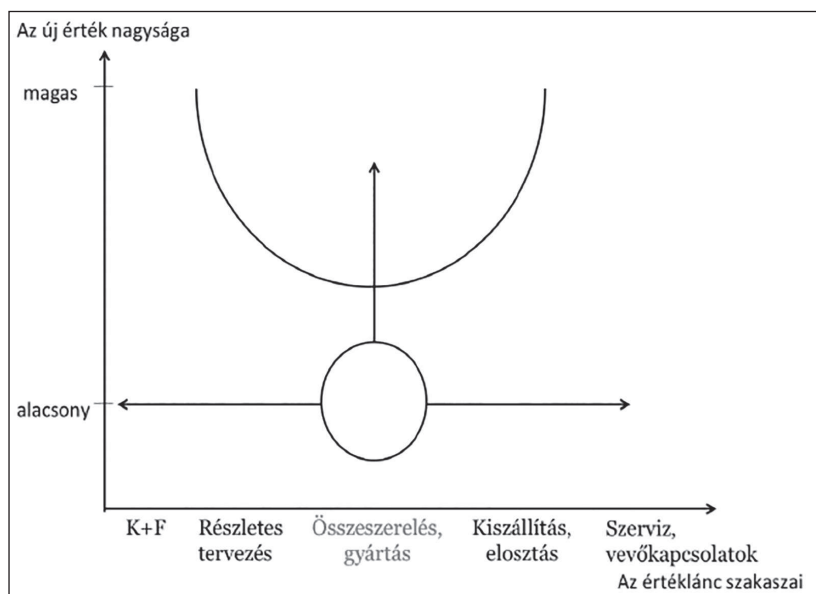
Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy sürgős állami feladat a humán tőke megerősítése mellett a meglévő humán tőke megtartása és hasznosítása. Ehhez elsősorban a vonzerőként szolgáló tényezőket, közöttük is az életszínvonalat és életminőséget szükséges javítani. Enélkül ugyanis a gazdasági szerkezet korszerűsítését sem tudjuk megoldani.

(A gazdasági szerkezet korszerűsítése, a nagy hozzáadott értéket előállító tevékenységek arányának növelése) A gazdaság szerkezete, a korábban említett okok

miatt ma Magyarországon nem tekinthető korszerűnek. Ahhoz, hogy hosszútávon is sikeres, az embereknek jól fizető és értelmes munkát adó, és ezzel a szakembereket itthon tartani képes gazdasági szerkezet alakuljon ki, előre kell lépünk az értékláncon.

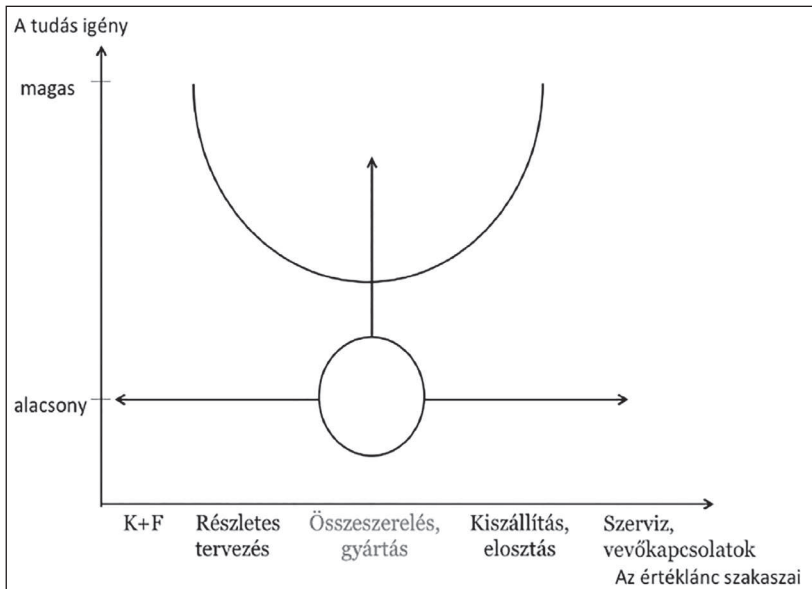
Az értéklánc

Minden termék előállítása több szakaszból épül fel. Először ki kell találni magát a terméket, azaz ötletre, gondolatra van szükség. Aztán részletes tervet kell készíteni a gyártásra és értékesítésre egyaránt. Ezek után következik a termék fizikai előállítása, az egyes részeinek, elemeinek legyártása, majd azok összeszerelése végtermékké. A kész termékeket pedig el kell juttatni a piacra, és azután, hogy a vevőkhöz került, biztosítani kell a részegység ellátást és a szervizelést is. Ezt a folyamatot értékláncnak nevezzük, amely egyben azt is leírja, hogy a folyamat mentén hol, milyen új érték teremődik. Az új értékteremtés folyamatát látjuk az 1. ábrán.

1. ábra. Új értékteremtés az értéklánc mentén

Az ábra azt szemlélteti, hogy a legnagyobb új értékteremtés a folyamat elején és végén történik. Ebből az következik, hogy egy olyan országban, amelyben túlzottan nagy a gazdasági tevékenységeken belül az összeszerelés aránya, ott alacsonyabb érték teremődik, mint ott, ahol nemcsak összeszerelés, de például fejlesztés is van. Az alacsonyabb értékteremtés együtt jár az alacsonyabb bérekkel is, amelyek kettős negatív hatással vannak a gazdaság és a társadalom fejlődésére. Egyrészt az alacsonyabb bérekből kevesebb adó folyik be az állami költségvetésbe, ami csökkenti a kormány lehetőségeit a tekintetben, hogy beruházzon a gazdaság fejlesztésébe, az egészségügybe, oktatásba. Másrészt az alacsony bérek gátolják a fogyasztást, beleértve a tudásnövelést és az egészséghez jutást jelentő fogyasztást is. Ez pedig rontja a humán tőke színvonala emelésének esélyeit. De a humán tőke színvonalára még egy további tényező is hatással van. Ez pedig az,

2. ábra. Tudásigény az értéklánc mentén

hogyan az értéklánc mely szakaszában milyen tudásszintre van szükség. A értéklánc mentén igényelt képességeket és tudásigényt látjuk a 2. ábrán.

Az ábrán azt látjuk, hogy az összeszerelés igényli a legalacsonyabb tudásszintet. Ebből pedig az következik, hogy az összeszerelő szalag mellett dolgozók tudásszintjének emelésére nincs ösztönzés. A munkaadó elsősorban azt várja el tőlük, hogy fegyelmezetten, pontosan és gyorsan dolgozzanak. Éppen ezért fennáll az a veszély, hogy ha egy összeszerelő üzem bezár, akkor az elbocsátott embereknek kevés esélye lesz arra, hogy máshol elhelyezkedjenek, hiszen rutinmunkára tanították be őket. Ebből következik az, hogy ha egy gazdaságban túl nagy az összeszerelő tevékenységek aránya, akkor nehezebb a gazdaság korszerűsítése, új ismereteket igénylő ágazatok meghonosítása. A szakirodalomban ezt úgy szokták jellemezni, hogy alacsony a gazdaság rugalmassági-agilitási szintje, így nehezen tud alkalmazkodni a változásokhoz. A humán tőke jobb hasznosítása, az életminőség és az életszínvonal javítása egyaránt szükségessé teszi, hogy jelentős technológiai haladás következzen be: új, korszerű iparágak és szolgáltatások jöjjenek létre, és a meglévő tevékenységeknél is lépünk feljebb az értékláncon. Mindezt nem várhatjuk a piaci szereplőktől. Ezen folyamatok beindításához és sikeres végigviteléhez jövőképre, világos célokra és aktív állami szerepvállalásra – ha tetszik –, illiberális gazdaságpolitikára van szükség.

(Összefoglalás) Nyugat-Európában a mai napig vannak állami vagy önkormányzati tulajdonban lévő vállalatok. Ezeket keresztül az állam beavatkozik a gazdaságba. De állami szintű tervezés is zajlik Franciaországban, Dániában és bizonyos szakterületekre Nagy-Britanniában. De tervez a japán kormány is. Vagyis az állam nem hagyja ezekben az országokban sem teljesen a piaci működésre a gazdaság fejlesztését. A Meredith Woocumings szerkesztésében megjelent, „A fejlesztő állam” című könyv⁵ arra figyelmeztet,

hogy a korai állami szerepvállalás nélkül nem is váltak volna Nyugat-Európa országai felett ipari gazdaságokká. Az állami szerepvállalás azóta is folytatódik, csak formája változik. Kiváló példa rá az alternatív erengiatermelés elterjedéséhez szükséges iparágak állami segítséggel való megteremtése Dániában. De ahogyan azt a korábban említett „A vállalkozó állam” szerzője, Mazzucato bizonyította, az amerikai kormány is aktív szerepet vállal az új ágazatok, mint például az internet kifejllesztésében.

Az elmélet szintjén viszont tovább folyik a vita arról, hogy a gazdaság fejlesztését el lehet-e várni a rövidtávú profitérdekek alapján döntő piaci szektortól, vagy szükség van-e és ha igen milyen mértékű állami beavatkozásra ahhoz, hogy egy gazdaság hosszabb távon fenntartható módon és harmonikusan fejlődjön. Erről szól lényegében a magyarországi liberális–illiberális vita is. Azonban azzal is tisztában kell lenni, hogy a tudatos állami szerepvállalás korlátozza is a cégek szabadságát, tereli viselkedésüket. A külföldi cégeket is, amivel gazdasági és terjeszkedési érdekeket sérthet.

Francis Fukuyama arra figyelmeztet „Államépítés” (State-Building) című könyvében [6], hogy azok a fejlett országok, amelyek még ma is arra bízatták a kevésbé fejletteket, hogy gazdaságuk korszerűsítését bízzák a piacra, elfeledkeznek arról, hogy erős gazdaságuk kiépülése jelentős állami rásegítéssel történt. Ennek egyik, a mai neoliberais nézetek szerint üldözendő formája a hazai piac és ipar védelme, a másik a tudatos iparfejlesztés volt.

A kevésbé fejlett országok sem várhatják csak a piactól gazdasági lemaradásuk csökkenését. Az érdekek ugyanis ellentétesek. A betelepülő cégek profitot akarnak termelni, ezt olcsó bérrrel, gyakran a környezet rovására teszik. Az olcsó termelés növeli a cégek piaci versenyképességét, de nem csökkenti annak az országnak a gazdasági lemaradottságát, ahol az olcsó összeszerelő tevékenység folyik. Éppen ellenkezőleg: függőségét növeli, lemaradását tartósítja. Ennek racionális magyarázata van. A kevésbé fejlett országokban működő összeszerelő üzemekben termelt extraprofitot a cégek hazaviszik, és otthon kutatás-fejlesztésbe fektetik. A nagy értékteremtés ezért továbbra is a fejlett országokban zajlik, a telephelyekről pedig erőforrás-kiszívás történik. Hiszen a külföldi cégek adott közvetlen költségvetési támogatás és adókedvezmény hiányzik a telephely ország költségvetéséből, így azt nem tudja másra, például a humán tőkébe való beruházásra (pl. oktatásra, egészségügyre), vagy a hazai gazdaság erősítésére (pl. a KKV-szektor helyzetbe hozására) fordítani. Kialakul tehát egy olyan függőségi, központ-periféria viszony, amely gátolja a helyi gazdaság fejlődését. Fukuyama arra figyelmeztet, hogy a kevésbé fejlett országok egyetlen esélye a gazdasági és ennek következtében az életszínvonalbeli felzárkózásra, ha az állam maga aktívan részt vesz a gazdaság építésében és korszerűsítésében. Ez gazdaságfejlesztési stratégia kialakítását és a megvalósítást biztosító erős, hatékony és korrupciómentes intézményrendszert igényel. A magyar miniszterelnök illiberális állammal kapcsolatos szóhasználatának számos kritikája mögött ezek, a Fukuyama által is említett gazdasági érdeksérelmek is megjelennek.

De térjünk még vissza röviden a nemzet, mint közösség gondolatra is! Fukuyama ezzel kapcsolatban is megfontolandó következtetésekre jut.

Véleménye szerint a gazdaságot új útra segítő kormányzati munka innovatív eleme lehet a helyi közösségek, a helyi kezdeményezés támogatása, azaz a közösség erősítése és a társadalmi innováció előmozdítása is. Az emberek hatalommal való felruházása, a közvetlen demokrácia erősítése szintén innovatív kormányzati megoldás lehet. A legújabb innovációs irány, a „nyitott innováció” arra hívja fel a figyelmet, hogy a legokosabb vezetői csoport – legyen az a vállalati felsővezetés vagy egy ország esetén

a kormány – sem tudhat mindent. Ezért döntései előkészítésének és végrehajtásának minőségét egyaránt javíthatja, ha mások gondolataira, javaslataira és véleményére is odafigyel. Ez egyben jelenti a nemzeti tudástömeg jobb hasznosítását is, hiszen így az „átlagemberek” tudása is bekerülhet a döntési folyamatba. A nemzet rendelkezésére álló összes tudás jobb hasznosítása erősíti az összetartozást, a társadalmi tőkét, de összhangban van a tudással versenyzés követelményeivel is. Hinni kell abban, hogy az emberek csodát tudnak tenni, ha lehetőséget kapnak. Ezt a hitet magát is tekinthetjük vezetési innovációnak, éppen úgy, mint azt a gondolatot, hogy a helyes gazdaságpolitika nemcsak számolgatás, de jellem kérdése is.

IRODALOM

- [1] Zakaria, F.: *The Rise of Illiberal Democracy. Foreign Affairs*, 1997. november/december.
 [2] Schmitter Ph.,C., Todor A.: *Varieties of capitalism and types of democracy. Esszé. EUI*, 2009. (<http://www.eui.eu/documents/DepartmentsCentres/SPS/Profiles/Schmitter>)
 [3] Allison, J. A.: *The Leadership Crisis and the Free Market Cure. Mc.Graw Hill, USA*, 2015.
 [4] Mazzucato, M.: *The Innovation State. Foreign Affairs*, 2015. január–február. Különszám.
 [5] Chang, Ha-Joon: *Globalisation, Economic Development and the Role of the State. Zed Books Ltd., London*, 2003.
 [6] Fukuyama, F.: *State-Building. Cornell University Press, USA*, 2004.

JEGYZETEK

1	The Leadership Crisis and the Free Market Cure.	4	A Lenovo és a Huawei informatikai eszközöket, a
2	„A gazdasági válság és a keresztény lelkiismeret” című konferencia. 2012. október 18. Frankfurt.	5	Haier pedig háztartási eszközöket gyártó kínai vállalat.
3	Az angol kifejezés: too big to fail.		5 A Cornell Egyetem adta ki 1999-ben „The Developmental State” címmel.

Az államszocialista ancien régime hatalmi attribútuma, avagy kik olvashattak rendszerellenes könyveket?

A Kádár-korszak pártvezetésének legfelsőbb köreihez tartozó, mintegy 2500-3000 fős réteg kialakulását és helyzetét vizsgáló kutatások eredményeként megjelenő publikációk egy része a nomenklatura kiváltságait is felvonultatja. A pesti szlengben csak a „négy K-nak” (kocsihaználát, K-telefon, külföldi út, Kútvölgyi kórházi jogosultságok) nevezett privilégiumok a mindennapi élet csaknem minden területére kiterjedtek, és az ideológiai, politikai meggyőződésnél talán sokkal fontosabb és főleg kézzelfoghatóbb előnyöket biztosítottak a párt-nomenklatura, valamint családtagjaik számára. A „négy K-n” kívül, illetve azzal összekapcsolva egyéb járandóságok is megillették e szűk és ugyanakkor nagyon zárt csoportot. A kiváltságok körébe tartoztak még a kiemelkedően magas fizetések, a kiváló, gyakran luxuskörülményeket biztosító lakhatás, a kizárólag részükre fenntartott hazai és külföldi nyaralási lehetőségek, nyaralók, villák, a vadászatok és nem utolsósorban az írásunk fókuszában álló, és talán egyedülként ebben a rendszerben nem közvetlen és nem kézzel fogható anyagi hasznot hozó információs monopólium is.¹

A kommunista pártegyeduralom notabilitásainak járó információs kedvezmények egyrészt a tudás kisajátításának kiváló eszközeiként, másrészt a jól értesültség kulisszáiként, harmadrészt pedig, és ez különösen a Kádár-rendszer első évtizedeiben egyáltalán nem elhanyagolható szempontot jelentett, az új vezetők tudásának bővítését is szolgálták. Ez utóbbit igazolja az is, hogy egy 1957-es párthatározat értelmében a Központi Bizottság minden tagja ingyenes tiszteletpéldányt kap a Kossuth Kiadó összes kiadványából, az Intéző Bizottság tagjai pedig az összes kiadótól.² Ebbe a sorba illeszkedett a Magyar Távirati Iroda által összeállított, bizalmas híryanagfolyam, továbbá a MSZMP KB Külügyi Osztály és a Külügyminisztérium tájékoztató anyagainak sorozata is, ám ezek széleztetésére írásunkban nem áll módunkban kitérni.

Dolgozatunkban az 1961 és 1980-as évek között, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (KB) Agitációs és Propaganda Bizottsága (APB), illetve az Agitációs és Propaganda Osztály (APO) által gondozott, zárt és bizalmas terjesztésű sorozatok, valamint a belső használatra, illetve kézirat gyanánt történő terjesztésre szánt írásművek kiadási, tartalmi és terjesztési kérdéseivel, továbbá a sorozatok létrejöttének körülményeivel foglalkozunk. Kutatásunk kiterjed mind a sorozatok egészére, mind pedig az azokban megjelent egyedi munkákra is. Tekintettel arra, hogy a témában eddig többnyire a hírlapokban jelent meg néhány publicisztikai jellegű írás, és azok meglehetősen sok tévedést, hibát és pontatlanságot tartalmaznak, ezért kutatásunkat kizárólag primer (levéltári) forrásokra építettük, továbbá kézbe vettük magukat a sorozatokban közreadott műveket is.³ Ezekon kívül vizsgálódásainkat kiterjesztettük e kiadványok könyvtári bekerülésére, vagyis megvizsgáltuk, hogy a tudományos célú kötelezpéldány szolgáltatás kiterjedt-e a sorozatokban közreadott munkákra.

(A sorozatok létrejöttének körülményei) A könyvek, a nyomdatermékek, pontosabban szólva a kiadványokban rögzített eszmék, gondolatok, tudások terjedésének korlátozása egyidős az írásbeliséggel, és minden történelmi periódusban, továbbá a világ minden részén és mindenféle hatalom igyekezett megszerezni és megtartani információs mono-

póliumát, amely mindig kiváló eszköznek bizonyult a politikai hatalom megtartásában és erősítésében. Ám a diktatúrák korának is nevezett huszadik század addig soha nem tapasztalt mértékben használta a kiadványokhoz és ezen keresztül az eszmékhez, a tudáshoz való hozzáférés korlátozását, illetve az egyes tudáselemekkel történő manipulációt. Mind a fasiszta, mind pedig a kommunista diktatúrában kemény kézzel számoltak le a rendszertől idegen gondolatokkal és az azokat hordozó kiadványokkal, valamint az ilyen jellegű eszméket papírra vető szerzőkkel. A hatalmi leszámolások enyhébb változatát jelentette a kiadványok betiltása, megsemmisítése, súlyosabb esetekben pedig maguknak a szerzőknek mentális, szellemi, a legsúlyosabb esetekben pedig fizikai megsemmisítése. E módszerek a középkori és újkori eljárási metódusokból táplálkoztak.

A huszadik századi diktatúrák demonstratív és katonai műveletnyi pontosságával megszervezett könyvégetése – jóllehet 1933 márciusától kezdődően már elszórtan több helyen is történtek hasonló incidensek – 1933. május 10-én, Berlinben és huszonegy más német egyetemi városban kezdődött, majd végigsöpört egész Németországon. Ehhez hasonló demonstratív könyvmegsemmisítési folyamat indult el hazánkban is 1944. június 15-én, amikor – jóllehet az általánossá váló papírhiány okán más megsemmisítési módszert, a papírzúzdával történő felörlést alkalmazva – mintegy kétszázötven zsidó származású magyar és közel ötven külföldi szerző teljes életművét betiltották, az addig megjelent műveiket pedig bezúrták. 1945-öt követően több lépcsőben, több ezer kiadvány iseret a sorsra jutott. A formálisan még demokratikus berendezkedésű Magyarországon 1945 és 1946 között fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus címen több mint négy és félezer könyvet, folyóiratot, aprónyomatványt és zeneművet tettek indexre, és semmisítették meg példányaikat. A kommunista hatalomátvételt követően 1949 és 1966 között több ütemben és többféle jogcímen történő betiltások következtek mintegy 16-17 ezer mű, továbbá közel ötszáz szerző teljes életműve jutott hasonló sorsra.⁴ Ugyanezekkel a jelenségekkel találkozunk a szovjet-tömb más országaiban is.⁵ A kiadványok retrospektív betiltása és megsemmisítése mellett a proletárdiktatúrát hirdető párt és államhatalom gondosan ügyelt az újonnan nyilvánosságot kapható szellemi termékek, művészeti alkotások ellenőrzésére is. És bár a kádári rendszer kronológiájában kétségkívül egyaránt található tiltóbb és megengedőbb periódusokat, összességében azonban mindvégig több szinten (párt- és állami szervezetek) és szigorúan ellenőrzött⁶ kiadási, kiadói rendszer és művészeti élet működött. Ez a formális és informális rendszer volt hivatott biztosítani, hogy a nómenklatúrához nem tartozók csak olyan szellemiségű kiadványokhoz juthassanak, amelyek szolgálják, de legalábbis nem ellenzik és nem kritizálják a fennálló társadalmi rendet, a hegemon és monolitikus ideológiát, továbbá tiszteletben tartják a tabu témákat is. A kiadványok visszamenőlegesen történő rostálásával, a kurrens könyv- és folyóirat-kiadás szigorú – és tegyük hozzá, gyakran szándékosan, sokszor pedig szándéktalanul következtelen – ellenőrzésével az információs monopólium széles körű biztosítását próbálta a hatalom megoldani.⁷

Ám az információs monopólium kiépítéséhez és fenntartásához hozzátartozott egy másik eljárás is: a kiválasztottak számára olyan információk eljuttatása, továbbá ezek révén a nómenklatúra ismereteinek, tudásának privilegizált fejlesztése⁸, amelyek erősítették a hatalmi elit pozícióit, és amely tudások semmiképpen sem voltak megosztandók az e körön kívüliekkel. Ezek a tendenciák az 1960-as évek elejétől tüntek fel a könyvkiadásban, és lényegében az 1989. évig folyamatosan jelentek meg azok a kötetek, amelyek kizárólag a párt nómenklatúrára és a különböző szinteken tevékenykedő káderek számára voltak elérhetők. A folyamat kezdete az 1960-ban keletkezett MSZMP PB határozatától számítható, amelyben döntés született olyan tartalmú társadalomtudományi munkák kiadására,

„... amelyek bár sokszor ellenségesek a szocializmussal szemben, de értékes tényanyagot vagy szakmai körök számára fontos következtetéseket és állásfoglalásokat tartalmaznak. Az ilyen igényeket a könyvek zárt terjesztésével lehetne kielégíteni, ami azt jelentené, hogy csak szűk szakmai körök számára adjuk ki e műveket. A zárt terjesztés megvalósítása esetében gondoskodni kell az érdekeltek kiválasztásáról és az elosztás szigorú ellenőrzéséről.”⁹ A PB határozata nyomán az APB 1961. április 26-i ülésén döntött a zárt terjesztésű könyvek kiadásáról és arról, hogy kik kapják e kiadványokat.

A zárt és bizalmas terjesztésű sorozatok, valamint a belső használatra, illetve kézirat gyanánt történő terjesztésre szánt írásművek kiadási, terjesztési és tartalmi kérdéseit, továbbá a sorozatok létrejöttének körülményeit az MSZMP APB Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltárában őrzött primer dokumentumok alapján tudtuk rekonstruálni. A rendelkezésre álló levéltári források szerint a vizsgált ciklusban 1961 és 1969 között témánk évi rendszerességgel napirendre került az APB ülésein, és mivel a művek kiadásának gondozása a Kossuth Kiadónál történt, ezért általában a Kossuth Kiadó tevékenységét értékelő, valamint a következő évi feladatokat megszabó APB ülés keretében került sor e téma tárgyalására. 1969-ben azonban jelentősen átalakították a kiadványok megjelenítésének és terjesztésének körülményeit. Innentől kezdve már nem a Kossuth Kiadóra vonatkozó napirenden belül tárgyaltak e kérdésről, hanem attól elkülönítve foglalkoztak a témával. A jelenleg rendelkezésünkre álló források¹⁰ azt mutatják, hogy ettől kezdve már nem évi rendszerességgel, hanem ritkábban tárgyalták a kiadás és a terjesztés kérdéseit¹¹, ám ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a kiadványok sora megszakadt volna, hiszen maguk a kiadott kötetek igazolják a további megjelenéseket.

A sorozatok létrejöttében meghatározó szerepet játszott, hogy mind a Szovjetunióban, mind pedig a szovjet blokk többi országában¹² is bevett gyakorlatról volt szó. A Heti Világgazdaság 1994. február 19-i száma foglalkozott a zárt terjesztésű sorozattal, és itt többek között szerepel Kun Miklós történésznek a témában történő adatközlése is. *...a Szovjetunióban a harmincas években a központi bizottság mellett már igen nagy apparátus, külön fordítói osztály tevékenykedett, így a megbízhatónak minősítettek kasztja – nagyjából 400-500 fő – például még a Mein Kampf szövegével is megismerkedhetett.*¹³ A történész nyilatkozata szerint 1945-öt követően, egészen Sztálin haláláig a megbízhatóak köre jószerivel a politikai bizottság tagjaira szűkült, és ezekben az években főként olyan munkákat fordítottak le, amelyek a szovjet vezetői gárda tagjait személy szerint érintették. Később, Hruscsov idején bővült a kiváltságosok köre, és valószínűleg ez lehetett a modellje a hazai hasonló folyamatok elindításának is.

A témában eddig megjelent közlemények egységesen zárt terjesztésű sorozatról beszélnek, pedig a szűk körben, a kiváltságosok számára közreadott kötetek elvei a közel három évtized alatt jelentősen változtak és a korlátozott nyilvánosságú kiadványok jóval differenciáltabb minősítésekkel jelentek meg, vagyis több sorozatról van szó. A nomenklatúra számára kiadott kötetek az első években valóban a szűk, zárt körben terjesztendő kategóriájába tartoztak. Ám az APB 1967. szeptember 19-i ülésén döntés született arról, hogy az addigi zárt terjesztésű köteteken kívül a Kossuth Kiadó megjelentet egy másik, szintén zárt minősítésű, de jóval szélesebb körben terjesztendő „kézirat gyanánt” jelzett munkákat tartalmazó sorozatot is. *...Az Agit. Prop. Bizottság tudomásul veszi, hogy a Kossuth Kiadó a zárt terjesztésű könyveken kívül megjelentet »kézirat gyanánt« jelzett, ugyancsak zárt terjesztésű, de szélesebb körhöz eljuttatandó műveket, amelyek ugyan problematikusak, vagy polgári jellegűek, de megismerésükre szüksége van a szélesebb pártaktívának, az ideológiai élet munkásainak. Óvakodni kell azonban, hogy kommunista vagy progresszív szerzők művei ugyanolyan sorozatban jelenjenek meg, mint az ellenséges világnézetű*

művek. Nyílt terjesztésben is meg lehet jelentetni problematikus műveket megfelelő előszó ellátásával a Kossuth Kiadó kiadásában, ha azok számottevő értéket képviselnek."¹⁴

Két évvel később, 1969-ben ismét jelentősen átalakították a zárt könyvek kiadására és terjesztésére vonatkozó korábbi APB döntést. Az APB elé kerülő javaslat¹⁵, amelynek előadója Jakab Sándor, ellenjegyzője pedig Óvári Miklós volt, több területen is jelentős változást hozott. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy ettől kezdve már nem a Kossuth Kiadó éves beszámolójának részeként jelent meg a téma, hanem önálló napirendi pontként, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály, valamint a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának előterjesztésében. A javaslat indoklásában az előterjesztő kitért a napirendre tűzés okára is. Úgy véljük, hogy igen fontos rámutatnunk az indoklás tartalmára, ezért azt szó szerint idézzük, különös tekintettel arra, hogy az előterjesztés politikai szempontból igen érzékeny időszakban született. „... a politikai és elméleti kérdések iránti érdeklődés fokozódása és az ideológiai harc éleződése szükségessé teszi a vezető káderek és ideológiai munkások, propagandisták tájékoztatásának ilyen irányú kiterjesztését. Ezért javasoljuk, hogy az eddiginél nagyobb mértékben jelenjenek meg olyan kiadványok, amelyeket nem célszerű általános kereskedelmi forgalomba bocsátani, de amelyeknek ismerete, mint ellenséges eszmei irányzathoz tartozó anyagé, vagy más okok miatt szükséges ...”¹⁶ A javaslat röviden összefoglalta az előzményeket és mellékletben tartalmazta a zárt kiadványok akkor érvényben lévő címlistáját, továbbá külön-külön jegyzéken az 1970-ben megjelentetni szándékozott zárt terjesztésű és belső terjesztésű kötetek kiadási tervét is. „...A kiadványok tervét és terjesztési körét az Agit. Prop. Bizottság hagyja jóvá s a könyvekért a jövőben is meghatározott térítést kell fizetni. A könyvek megvásárlására illetékesek listájára fel kell venni a zárt osztályokkal rendelkező könyvtárakat is, beleértve a pártintézmények (a központi pártszékház, Politikai Főiskola, Párttörténeti Intézet, stb.) könyvtárait s alkalom szerint a központi pártszervek, osztályok, elméleti munkaközösségek állandó vezető aktivistáit. A marxista magyar szerzők zárt terjesztésben kiadott könyveit »kézirat gyanánt«, vagy más alkalmas, a belső terjesztési jelleget kidomborító jelzéssel kell ellátni. ...A Társadalomtudományi Intézet vegyen részt a megjelenő kiadványok megfelelő elő vagy utószóval való ellátásában.”¹⁷ A javaslat tehát egyrészt növelni ajánlotta a zárt körben terjesztendő munkák kiadásának mennyiségét, másrészt pedig a kiadványok példányszámának emelését és ezzel egyidejűleg a terjesztésbe bevont kiváltságos kör tágítását irányozta elő. „...az eddigi 3-4 mű helyett évente 6-10 kiadvány jelenjen meg ebben a sorozatban. Főként a szociológia, a politológia, kultúrpolitika, társadalompszichológia köréhez tartozó kiemelkedő polgári művek nagyobb számban és gyorsabb ütemben való megjelentetésére kell súlyt helyezni. Az eddiginél rendszeresebben kellene ezeket a kiadványokat ellátni bevezetővel és jegyzetekkel...”¹⁸

Hasonló szellemű javaslatok készültek az úgynevezett »belső használatra« jelzéssel megjelent kiadványok sorozatát érintően is. E kategóriában is az évente megjelenő kiadványok féleségét és példányszámát, valamint a terjesztésbe bevontak körét is növelni javasolta az előterjesztés.

A javaslat harmadik fontos eleme volt – amelyre vonatkozóan már az APB 1967. szeptember 19-i ülésén született döntés –, hogy bizonyos munkák a nyilvános könyvkereskedelemben is bekerüljenek. „...Javasoljuk, egyes, főként magyar szerzők műveit – amennyiben széles körű elterjesztésük nem kívánatos – a normális könyvkiadói tevékenység keretében, de korlátozott példányszámban (500-1000 példány) azzal, hogy azokat ne az állami könyvkereskedői hálózatok útján, hanem előre meghatározott szűkebb körben terjesszék el. Ez a kör a kiadvány jellege szerint változhatna. Így lehetőség nyílna arra, hogy a szerző a szokásos elismerésben (honorárium, tiszteletpéldányok) részesüljön, és

hogy művét a bibliográfiában megfelelően nyilvántartsák. Másrészt ezzel elejét vehetnék annak, hogy az ilyen műveket »illegális« kéziratokként tarthassák számon és a kapitalista külföldön is mint ilyeneket használják fel. Az ilyen könyvek kiadásáról esetenként kellene határozni.”¹⁹ Két évvel később, 1971-ben ismét jelentősen átszervezték a zárt terjesztésű kiadványok megjelenítésének körülményeit. Az Agitációs és Propaganda Bizottság önálló napirendi pontként foglalkozott a téma akkori helyzetével és a további teendővel. Az APB elé kerülő jelentést az Agitációs és Propaganda Osztály állította össze, ez alapján folyt az APB-ben a vita, és született meg a határozat arról, hogy a „... *bizalmas jellegű könyvkiadás egyes kérdéseit pontosítani szükséges.*”²⁰ Az APB elé kerülő jelentés előadója Katona István volt, és a testület döntése több szempontból is változást hozott az addigi rendszerben. Az egyik ilyen változás, hogy a zárt körben terjesztett kiadványok addigi két kategóriáját – „zárt terjesztésű” és „kézirat gyanánt” megjelöléssel közreadottak – egy újabb kategóriával egészítette ki, a „belső használatra” szánt művekkel. „...*A jövőben három kiadványtípus legyen: „zárt”, „belső használatra” és „kézirat gyanánt”. A „zárt” sorozat olyan kiadványokat tartalmazzon, amelyek a velünk szembenálló nézetekről, ideológiai irányzatokról, az ellenünk irányuló propagandáról és ellenséges (antimarxista, burzsoá) eszmei támadásokról tájékoztatják a vezető párt és állami kádereket. A belső használatra sorozat olyan könyvek kiadására irányuljon, amelyek bizonyos szakmai, tudományos körök számára nehezen hozzáférhetők, viszont a kutatómunkájukhoz elengedhetetlenül szükségesek. A kézirat gyanánt sorozatban olyan műveket jelentessünk meg, melyek nyilvános terjesztését elsősorban nem bizalmas jellegűek (sic!), hanem különböző kiadói problémák nehezítik. Az egyes kiadványtípusok műszaki előállításában is (nyomdai úton, sokszorosított eljárással) különbözzenek egymástól.*”²¹ Fontos döntés volt az is, hogy az egyes kiadványtípusok már nem általánosságban kerültek a teljes nomenklatúra és káderréteg tulajdonába, hanem a hármastagoláshoz igazodott, hogy mely szint, mely kiadványtípusra jogosult. A kedvezményezettek listájának félévenkénti gondozásával a Kossuth Könyvkiadót bízták meg, és a jegyzékek összeállításában az APO-val kellett egyeztetniük. A továbbiakban a megváltozott szempontokhoz igazítottan határozták meg a művek példányszámait. Ugyanakkor továbbra is megmaradt, hogy a tematikákat és az egyes évekre szóló kiadási tervet az APB hagyta jóvá és a megjelentetni tervezett művek aktualitás rangsorát is ez a testület határozta meg.²² Az APO által a témában összeállított jelentés részletesen bemutatja a kiadványsorozatok addigi múltját, tematikai összetételét, a terjesztés módjait és röviden összegzi a tapasztalatokat is. E szerint az MSZMP PB határozata alapján a zárt terjesztésű könyvek kiadása 1961-ben, Gyilasznak Az új osztály című kötetével indult, és a PB háromszázban maximálta a példányszámokat. Szintén ez a határozat rögzítette a terjesztés és a gyártás, valamint a térítési díj kérdéseit is. Az előterjesztés egyértelműen pozitívnak minősítette az addigi tapasztalatokat és megállapította, hogy a kiadványok közreadásában a politikai tematika volt a meghatározó, annak ellenére, hogy a megjelentetett művek között egyaránt voltak filozófiai, közgazdasági, történelmi, esztétikai, kultúrpolitikai, sőt szépirodalmi alkotások (Malraux, Szolzsenyicin, Lengyel József, Háy Gyula stb.) is.²³

Azt ezt követő évekből a levéltári forrásokban mindössze egyetlen dokumentumot találtunk, egy javaslatot az 1974-ben zárt terjesztésben megjelenésre javasolt művek jegyzékét, amelyet az APO terjesztett az APB elé.²⁴ A dokumentum nem érintette a sorozatok kiadási körülményeit, ugyanakkor szembevetendő, hogy a három kategória közül csupán a zárt terjesztésű sorozat 1974. évi elemeire tett javaslatot, a másik két kategóriára vonatkozóan nem találtunk a szigorúan bizalmas megjelölésű előterjesztésben semmiféle információt.

Tekintettel arra, hogy a levéltári elsődleges források között a további időszakra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre iratok, ám a zárt terjesztésben közreadott művek továbbra is megjelentek, így a különböző sorozatok kiadási körülményeire vonatkozó részt a későbbi kutatások függvényében lehetséges majd folytatni.

(*A kiadványok tartalmi kérdései*) A zárt terjesztésű kiadványok tematikai összetételét mindvégig az MSZMP PB 1960. június 21. határozatának ide vonatkozó része írta elő, vagyis olyan művek kerültek itt kiadásra, amelyek szocializmusellenesek, ám emellett értékes tényanyagokat tartalmaztak, vagy a politikai és állami klientúra számára fontos szakmai értéket képviseltek. Az előzőekben idézett 1971. évi APB döntés értelmében, már az eredeti tervben is tetten érhető, hármastagolású indoklás mentén váltak szét az egyes sorozatok. A zárt terjesztés körébe többnyire az eredetileg külföldön megjelent, ellenséges munkák fordításai, illetve a kötetek ideológiai, politikai előszavában szereplő magyarázatok, értelmezések jelentek meg. A belső használatra történő megjelölést kapták azok a művek, amelyek a nomenklatúra és a káderréteg számára nélkülözhetetlenek, de – idézve a vonatkozó szóhasználatot – „*nehezen elérhetőek voltak*”. A kézirat gyanánt terjesztett munkák között azok a szellemi termékek kaptak helyet, amelyek – az akkori meglehetősen eufemisztikus megfogalmazás szerint – nyilvános terjesztését nem bizalmas jellegük, hanem az úgynevezett „különböző kiadói problémák” tették indokolttá, illetve másutt pedig a szintén hasonló szemlében megfogalmazott indoklás szerint: „... *az olyan külföldi és magyar szerzőknek a marxizmus talaján álló írásai, amelyek egyes részeikben nem felelnek meg pártunk politikájának, elméletileg vitathatók, vagy olyan bizalmas anyagokat tartalmaznak, amelyek széleskörű elterjesztése nem célszerű.*”²⁵ Az általános megfogalmazáson túl a valós és az egyes művekre vonatkozó indokokat a kötetekhez írt rövid annotációs szövegek mentén lehet bemutatni, ezért a rendelkezésünkre álló levéltári források alapján, a teljesség lehetősége nélkül²⁶ ismertetjük a zárt körbe történő kerülés okait.

A rendelkezésünkre álló levéltári források tanúsága szerint 1963. november 6-án az APO szigorúan bizalmas javaslatában tárgyalta az APB 1964-re tervezett, zárt terjesztésre kerülő művek jegyzékét.²⁷ Ennek bevezetőjében sorolják fel azokat a munkákat, amelyek 1961 óta jelentek meg a zárt terjesztésű sorozatban, és a művek megnevezése mellett a közreadott példányszámokat, valamint a még meglévő mennyiséget is meghatározták. A sorozatban elsőként jelent meg Milovan Gyilas *Az új osztály* című műve (megjelent 310 példányban, amelyből 1963 végén még 65 db raktáron volt).²⁸ E mű egyértelműen a Magyarországon is kiépülőben lévő államszocializmus bírálata és szovjetellenessége miatt került korlátozásra. Az 1962-es kiadást három mű jegyzi: Henry Kissinger *Választanunk kell*. Az amerikai külpolitikai kilátásai (megjelent 200 példányban, amelyből 1963 végén még 10 példány volt készleten); Thomas K. Finnletter *A külpolitika következő időszaka: a hatvanas évek I.*²⁹ (megjelent 209 példányban, amelyből 1963 végén még 30 megmaradt példány volt); Jean Paul Sartre *Marxizmus és egzisztencializmus. A dialektikus ész kritikája* című könyv első fejezete (180 példányban jelent meg, és 1963 végén még 10 példány volt raktáron).³⁰ Mindhárom mű esetében egyértelműen a marxista ideológiával való szembenállás, továbbá a szocializmus és szovjetellenesség lehetett a vád.

Az 1963-as évre vonatkozóan az előterjesztésben mindössze egyetlen munka van megjelölve: Walt W. Rostow *A gazdasági fejlődés szakaszai*³¹ (a kötet 200 példányban jelent meg, és 1963 végén 10 raktári példány volt még belőle). A mű a szerző közismert kommunizmusellenessége, valamint a szovjet mintájú gazdaságpolitika erős kritikája, továbbá a hidegháborús évtizedek fegyverkezési hajszájának elfogulatlan bemutatása miatt került a zárt terjesztésű munkák körébe.

Az 1964-ben kiadásra tervezett munkák egy részét már korábban jóváhagyta az APB. Ezek a következők voltak: a hidegháború témájának alpműve, Denna Fleming (1961): *The Cold War and Its Origins* (magyarul: *A hidegháború*); az angol külügyminiszter, majd miniszterelnök Anthony Eden emlékirata; Churchill emlékirata. Mindezeket túl a dokumentum további két mű és ezeken kívül tartalékként újabb két mű kiadását javasolta oly módon, hogy az új javaslatokról rövid annotációt is közölt. A kiadásra javasolt munkák sorát Gustav Andres Wetter: *A dialektikus materializmus. Története és rendszere a Szovjetunióban. Új kiadás. Az indoklásban az alábbi szöveg szerepel: „A Pápai Keleti Intézet igazgatójának reprezentatív műve a marxizmus »cáfolásának« jelenleg legfontosabb polgári »enciklopédiája«. Terjedelmes részletességgel tárgyalja a marxizmus keletkezésének történetét, a dialektika és materializmus alapvonásait, a logikát és az ismeretelméletet, a modern természettudomány kérdéseit stb. Ezzel a művel vitatkozott G. Klaus: Jezsuiták, isten, anyag c. magyarul is megjelent könyvében. Wetter könyvének új kiadása már reagál Klaus művére.*”³² A kiadási terv másik köteteként Edward Teller Hirosima öröksége szerepel. Ebben az esetben is található részletes ismertető, amely azonban nem csupán a műre vonatkozik, hanem magyar származása miatt a szerző rövid életútjára is. „*Edward Teller, a magyar származású atomfizikus, a »hidrogén bomba atyja« – ahogy az Egyesült Államokban nevezik – a legszélsőségesebb szószólója az atomháborúra való felkészülésnek. Könyvében azt bizonygatja, hogy semmiféle nemzetközi ellenőrző rendszer nem biztosítja a békét, az Egyesült Államoknak feltétlenül szüksége van atomkísérletek intenzív folytatására, hogy túlszárnyalja a Szovjetunió eredményeit, hogy atombombával terrorizálhassa az egész világot. ...*”³³ A tartalék jegyzéken szereplő két mű: Raph E. Lapp *Kill and Overkill*, továbbá Andrew Tully *Central Intelligence Agency (CIA)*. Az első esetében, hasonlóan a Teller-kötethez, az Egyesült Államok nukleáris fegyverkezésének okait, tüneteit tárgyalja a szerző, míg a második könyv a CIA felépítésével, működésével kapcsolatos kérdéseket taglalja. Részletesen leírja azokat a világpolitikában is meghatározó eseményeket, amelyekben a CIA-nak fontos szerepe volt. Ilyenek voltak többek között a guatemalai kormány megdöntése, az iraki puccs, Korea, Laosz, Tajvan, Dél-Vietnam, Nyugat-Berlin, NDK, Lengyelország, a magyarországi „ellenforradalom”, az U-2 a Szovjetunióban, a kubai inváziós kísérlet. A kötetet a CIA-t magasztaló írásnak, magát a szervezetet pedig a hidegháborús provokációk kiobbantójának minősítették.³⁴

Az 1966-os kiadási tervben az előző, 1965. évi tervből áthúzódó Allen Dulles: *A hírszerzés mestersége és Nagy Töhötöm: Jezsuiták és szabadkőművesek* című műveken túl George Kennan: *Hogyan bánjunk a kommunista világgal, valamint Schlesinger John Kennedy* című könyve szerepel. A CIA igazgatója, Allen Dulles könyvének fókuszában a Szovjetunió és a szovjet blokk, a kommunista országok hírszerzési tevékenysége áll, így kaphatta a szovjet-ellenes, szocializmusellenes bélyeget. A Jezsuiták és szabadkőművesek című munka megjelentetése 1967-re húzódott át. George F. Kennan esetében mind a személy, mind pedig a téma „nemkívánatosnak” minősült. A szerző a hidegháború korszakának egyik legbefolyásosabb amerikai politikai gondolkodója volt, akinek nevéhez kötődik a containment (feltartóztatás) politikájának meghonosítása, továbbá a Marshall-terv. Kennan nagyon korán, már akkor felismerte a Szovjetunió és Sztálin valódi szándékait, amikor az Egyesült Államok még szövetségeseként kezelte a másik nagyhatalmat.³⁵ Az Arthur M. Schlesinger tollából származó, John Kennedy, amerikai elnök fehér-házi életútját bemutató kötet kiadására, amely *A Thousand Days, John F. Kennedy in the White House* címmel, az USA-ban 1965-ben jelent meg – tudomásunk szerint – végül is nem került sor.

Az 1967-re kiadni tervezett munkák jegyzékét az APB 1966. november 2-ai ülésén hagyták jóvá, és összesen három kötet, valamint egy tartalék mű szerepel azon.³⁶ Az

ugyancsak ekkor tárgyalt Kossuth Kiadó 1967. évi kiadási tervében még két újabb könyv zárt terjesztésben történő megjelenését tüntették fel, és ezeket ki is adták.³⁷ Így az 1967-re tervezett kiadványok száma – az előző és a következő évek nagyságrendjéhez hasonlóan öt kötet volt. A jegyzéken elsőként a Pápai Keleti Intézet professzora, jezsuita szerzetes, Gustav A. Wetter *A dialektikus materializmus című munkája szerepel. A kötethez írt annotáció szerint „A mű a dialektikus materializmus történetének és rendszerének eddigi legteljesebb katolikus kritikái feldolgozása. A mű történelmi részleteit elhagynánk, és csak a második részét, A szovjet filozófia szisztémáját adjuk ki. A hazai hitvédelmi irodalom és pasztorális gyakorlat Wettert veszi alapul.*”³⁸ A jegyzék másodikként egy újabb Kissinger-művet, *A nemzeti stratégia problémái*, tartalmaz. Kissinger a kötetet szerkesztőként jegyzi, és a könyvben több, igen neves szerzőtől – többek között McNamarától, Tellertől, Schellingtől – találunk írásokat „... az atomfegyverkezés hírhedt szöszólóinak a nemzetbiztonságról szóló cikkeit.”³⁹ Eddigi tudomásunk szerint a kötet nem jelent meg. A listán harmadikként szereplő műről ugyanez mondható el. A Schonfield *A modern kapitalizmus* című könyve Az ismertető szöveg szerint ez a mű a „*kapitalizmus apológiája*”, ezért került a jegyzékre. A tartalékként megjelölt könyv André Beaufre tábornok *NATO és Európa (NATO and Europe, 1966; L’O.T.A.N. et l’Europe)* tudomásunk szerint szintén nem jelent meg. A Kossuth Kiadó 1967-re vonatkozó kiadási tervében szereplő és valóban közreadott két munkához nem olvasható annotáció. Az első munka Nagy Töhötöm Jezsuiták és szabadkőművesek, a második pedig a közismert antimarxista szerző, Raymond-Claude-Ferdinand Aron *Előadások az ipari társadalomról* című kötete.

1968-ban egyetlen jegyzékben tárgyalta az APB a belső, illetve zárt terjesztésre 1969-es megjelenésre javasolt művek jegyzékét, megjelölve, hogy mely műveket, milyen terjesztésben szándékoztak szétosztani. Mindkét kategóriában 3-3 könyv közreadását tervezték.⁴⁰ Az első kategóriában elsőként szerepelt Herbert Marcuse *Az egydimenziós ember* című munkája. Az előterjesztés szerint a mű a szocialista rendszer kritikája és transzcendenciális tartalma miatt került a zárt körbe. A másik könyv André Gorz *A nehéz szocializmus* című kötete, amely szintén szocializmusellenessége, továbbá Sartre filozófiájának ismertetése, valamint marxizmusellenessége és a szerző trockista világnézete miatt nem kerülhetett a nyilvános kiadványok közé. A harmadik kötet az egyik legismertebb bajor politikusnak és miniszterelnöknek, Franz Joseph Straussnak az előterjesztésben még Tervezet Európa számára címmel szereplő, ám megjelenésekor már a Kihívás és válasz címet viselő műve volt. Az európai megosztottság problémáival és benne a kettészakított Németország lehetetlen helyzetével foglalkozó munka erősen kritizálja a szovjet politikát, különösen a két Németország vonatkozásában, felhívja a figyelmet a kommunista veszélyre, a hidegháború okozta veszteségekre, így szovjet és szocialista-ellenessége miatt került a zárt kategóriába. A másik csoportban, a belső használatra szánt művek jegyzékén Fidel Castro, J. J. Servan-Schreiber és Ernst Fischer egy-egy könyve szerepel. A Fidel Castro beszédeit tartalmazó kötet a sajátos, castroizmusnak nevezett politikai irányvonal ismertetése miatt kerülhetett a belső használatú művek közé. A másik kötet Jean-Jacques Servan-Schreiber *Az amerikai kihívás* című könyvének annotációja jól mutatja, hogy milyen tartalmak széles körben történő terjedését kívánta a hatalom megakadályozni. „...*Servan-Schreiber* művében figyelemreméltó, amit az Egyesült Államok tőkéjének nyugat-európai behatolásáról ír. Következtetései azonban önkényesek és tévesek, s az Egyesült Államok gazdasági életét és politikáját, technológiai fejlettségét kritikátlanul dicséri. Műve világszerte nagy érdeklődést keltett.”⁴¹ A harmadik könyv Ernst Fischer *Művészet és koegzisztencia* című munkája esztétikai kérdésekkel foglalkozik. Indoklasként a következő szöveget olvashatjuk. „*A szerző »Adalék egy modern*

marxista esztétikához «alcímet viselő könyvében kísérletet tesz arra, hogy Beckett szövegeiben kimutassa ugyanazt az életérzést, mit (sic!) Szolzsenyicin Ivan Gyenyiszovicsának »groteszk« sorsában, s konstatálja az elidegenedés jelenségét nemcsak mint a kapitalizmusban élő ember élménybázisát, hanem mint a szocialista társadalomban élő új ember ugyanazon létezési szorongását is. ...”⁴² A mű további akadályaként a jól ismert NDK-beli ellenzéki professzor, Robert Havemann és más, úgynevezett revizionista szerzők munkáira történő hivatkozást említi a dokumentum.⁴³

Az 1970-es évre tervezett kiadványok jegyzékei (zárt terjesztésű és belső terjesztésű megjelöléssel) az APB 1969. október 14. ülése jegyzőkönyvének mellékleteként szerepeltek.⁴⁴ A zárt terjesztésű kiadványok tervének jegyzékén hat kiadandó és öt tartalék mű szerepelt. Ezek között elsőként található Trockij válogatott tanulmányai, második helyen Gyilasznak A tökéletlen társadalom, harmadikként Ota Sik Igazság a csehszlovák gazdaságról, negyedikként Alec Nove A Szovjetunió gazdasági története, ötödikként Horst Pommering (helyesen Pommerening) a Kínai-szovjet határkonfliktus és végül hatodikként Shoup A jugoszláv nemzeti kérdés című munkája. A jegyzőkönyv alapján módunkban áll felidézni az egyes művek zárt terjesztésének akkori indokait. Lev Davidovics Trockij válogatott műveiben a politikus-szerző azon írásaival ismerkedhetek meg az arra kiválasztottak, amelyek az akkori értékelés szerint „...napjainkban is bizonyos hatást gyakorolnak a munkásmozgalom egyes részeire...”⁴⁵ Ezek a következők voltak: Részletek az Új kurzus, A permanens forradalom, Az elárult forradalom és az Életem című munkáiból, továbbá a IV. Internacionálé programja, végül függelékben közölték „...a külföldön tevékenykedő magyar trockista szervezet értékelését az 1956-os magyarországi ellenforradalomról.”⁴⁶ Ebben az évben egy újabb, nyugati körökben nagy visszhangot kiváltó Gyilas mű is bekerült a zárt terjesztésű kiadványok sorába. Milovan Gyilasz A tökéletlen társadalom című művét elsősorban antimarxistának, másodsorban pedig tudománytalannak minősítették, amennyiben a szerző prognózisa szerint a kommunista társadalmak fennmaradnak ugyan, de marxista ideológia nélkül. Ota Sik könyve, amely a jegyzék összeállításakor az Igazság a csehszlovák gazdaságról címmel szerepelt, majd végül A csehszlovák gazdaság igazi helyzete címmel jelent meg a „prágai tavaszt” megelőző hónapokban, a szerzőnek a televízióban elhangzott és az 1968-as forradalom kibontakozásában jelentős szerepet játszó, majd azt követően három hónap múlva nyomtatásban is megjelent előadássorozatot tette közzé. A szerző az egyik legmeghatározóbb alakja volt az 1960-as évek végi csehszlovák gazdasági reform kidolgozásának, 1968-ban Alexander Dubček kormányában gazdasági miniszterként és miniszterelnök-helyettesként tevékenykedett, majd a prágai tavasznak a Varsói Szerződés általi inváziója után svájci emigrációban élt. A negyedikként megjelölt munka Alec Nove (eredeti neve: Alekszandr Jakovlevics Novakovski, Alexander Nove), A Szovjetunió gazdasági története – megjelenésekor A Szovjetunió gazdaságtörténete – a szovjet gazdaság leplezetlenül valós működésének feldolgozása miatt került zárt terjesztésre. Részletesen és valóságghűen mutatja be az államosításból, a hadikommunizmusból, a NEP-ből, a túlhajtott iparosításból következő gazdasági anomáliákat, az erőszakos kollektivizálásból és a személyi kultuszból, a tervgazdaság működésképtelenségéből adódó társadalmi problémákat, feszültségeket, az egyes társadalmi csoportok felszámolását. A szerző családját 1917-ben hazájából száműzték, Angliában telepedtek le, ahol Alec Nove közgazdász professzorként és a legrangosabb angol szovjetológusként dolgozott, így maga a szerző sem volt az akkori hatalom számára kívánatos. Az ötödikként és hibás szerzői névvel megjelölt Horst Pommerening kötet A kínai-szovjet határkonfliktus kialakulásának és több évszázadra visszavezethető történetének szintézise. A szerző részletesen bemutatja az állandósult határvillongásokat, a két ország határának kialakulásával foglalko-

zó egyezményeket, vitákat, nem kendőzve a Kína irányába megnyilvánuló orosz-szovjet agressziót sem. A mű kritikai megjegyzéseit az akkori felfogás szerint szovjetellenesnek minősítették. Ugyanakkor az annotáció szerint a kérdéssel kapcsolatos tények, dokumentumok ismertetése miatt indokoltnak tartották a könyv zárt körben történő megismertetését. A munka tartalmára vonatkozó megjegyzés hangneme magában hordozza az arról alkotott politikai véleményt. „... *Kiadását a kérdéssel kapcsolatos tények, dokumentumok ismertetése indokolja, amit a szerző a «tárgyilagosság» igényével közöl.*”⁴⁷ Paul Shoup A kommunizmus és a nemzeti kérdés Jugoszláviában címmel megjelent könyve (az eredeti dokumentumban hibás szerzői névvel, D. Shoup és munkacímként A jugoszláv nemzeti kérdés címen nevezett) ma is a Balkán és a jugoszláv kérdés meghatározó műve. Az eredetileg angol nyelven, New Yorkban, 1968-ban közreadott munka (Communism and the Yugoslav National Question) a jugoszláv nemzetiségi kérdés, a sokféle nemzetiségből és sokféle kultúrából alakult állam nemzetiségi politikájának foglalatja. A szerző szerint a második világháború utáni években erősödő kommunista befolyás lényeges javulást hozott ugyan e téren, ám az 1950-es évek végétől érvényesülő hibás politikai döntések következtében a múltban gyökerező nemzetiségi ellentétek felerősödtek és a hatvanas évek második felében-végén már komoly surlódásokhoz, a nemzetiségek és az egyetemisták, főiskolások tiltakozásaihoz, összességében pedig komoly bel- és külpolitikai válsághoz vezettek. Ezekben az években hazánkban a jugoszláv téma eleve kényesnek minősült, és ezt tovább erősítette a nemzetiségi kérdés, amely a szocialista tömb országai, de különösen Magyarország számára a nem kívánatos témák körébe tartozott.

A tartalékként szereplő öt kiadvány esetében a levéltári forrás nem tartalmaz indoklásokat. Ugyanakkor már csupán az előzőekben felidézett annotációk, valamint a köztörténeti események alapján nyilvánvalóak az okok: a marxista-leninista filozófia és ideológia cáfolata, esetleg másként értelmezése, a szovjetellenesség, a kommunista eszmékkel, országokkal, illetve a kommunizmussal való szembenállás, a hidegháborús doktrína másik oldala vezető politikusainak írásairól van szó. Így került a zárt terjesztésű kiadványok közé Harry S. Trumannak, az Egyesült Államok elnökének emlékiratai, Robert Strange McNamarának, Amerika 1960-as évekbeli védelmi miniszterének, majd a Világbank elnökének A biztonság lényege című kötete. Vladimir Dedijernek, Tito partizán harcostársának, majd hivatalos életrajzírójának Sztálin elvesztett csatája munkacímén szereplő kötetével pedig véleményünk szerint az volt a baj, hogy a mű azokkal az évekkal (1948–1953) foglalkozik, amikor a Szovjetunió és Jugoszlávia (Sztálin és Tito) között olyan mértékben elmérgesedett a viszony, hogy Sztálin kizárta a titói kommunista pártot a Kominformból, ezzel mintegy kiközösítette a szocialista táborból, és amikor a többi szovjet megszállási övezetbe tartozó országokban is hatalmas tisztogatást rendelt el a megszálló hatalom. A kiadásra tervezett könyvek között Ernst Fischer újabb munkája is szerepel: Mit mondott valójában Marx és Lenin címmel. A művek eredetileg két önálló kötetben jelentek meg Bécsben: Was Marx wirklich sagte, Unter Mitarbeit von Franz Marek (Molden, Wien 1968); Was Lenin wirklich sagte, Zusammen mit Franz Marek (Molden, Wien/München 1969). Ernst Fischernek nem csupán művei, hanem ő maga is nem kívánatos személyiség volt a szovjet tömb országaiban, hiszen az egyik legismertebb elítélője volt az 1968-as prágai tavasz elleni invázióknak. A Horthy-rendszer másként történő értékelése vezethette a következő, tartalékként kiadni szándékozott mű listára kerülését. A hazai viszonyokat jól ismerő, magyarul kiválóan beszélő, brit történész, Carlile Aylmer Macartney vaskos, közel 1300 oldalas, Október tizenötödike (A modern Magyarország története)⁴⁸ című monográfiájáról van szó, ami a Horthy-korszak második felének történetét dolgozza fel az emigránsok visszaemlékezései és korabeli források alapján. A szerző hazánk történetének

e sajátok periódusát nem az akkori szovjet és hazai elvárásoknak, sémáknak megfelelően tárgyalja, például a Szálasi-féle külpolitikai elgondolást Kossuth, Jászi és Teleki Közép-Európa programjaihoz hasonlítja, ráadásul a Szálasi-uralom idején történt vérengzéseket magánakciókként fogja fel, ezért nyilvánvalóan nem volt kívánatos annak szélesebb körben történő megismertetése.

Az 1971-ben készített kimutatás szerint a tervezett művek közül 1970-ben csupán két kötet, Ota Sik és Milovan Gyilaszkönyvei jelentek meg, a Trockij, továbbá a Pommerening kötet megjelenési adata e forrás szerint 1971; a további munkák e sorozatban történő megjelenéséről jelenleg nincsenek ismereteink. A levéltári forrás szerint 1970-ben az előzőekben már említettekén kívül az 1968-as párizsi diáklázadás emblemikus alakjának Daniel Cohn-Benditnek A baloldali radikalizmus; Ernst Fischernek a Művészet és koegzisztencia; Willy Brandtnak, az NSZK külügyminiszterének, majd később kancellárjának, az NSZK új keleti politikája elindítójának a Békepolitika Európában, valamint Jiří Pelikannak Harkocsikkal a pártkongresszus ellen című kötetei láttak napvilágot.⁴⁹ A köztörténeti események tükrében indokoltan feltételezzük, hogy az aktuálpolitikai kérdések írhatták át az eredeti kiadási terveket.⁵⁰

Az 1970-ben kiadásra szánt, belső terjesztésű művek jegyzékét is az 1969. október 14-i APB ülés tárgyalta és hagyta jóvá.⁵¹ A lista négy kategóriából áll: külföldi szerzők magyarra fordított munkái, Magyarország nemzetközi kapcsolatai összefoglaló címen az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottság keretében létrehozott munkacsoportok tanulmányai, valamint a Tímár János és munkacsoportja által összeállított, Az életszínvonal alakulása Magyarországon című kötet, továbbá három külföldi szerző tartalékként előírányzott munkája. Elsőként Winston S. Churchill The Second World War címmel 1948 és 1953 között megjelent hatkötetes munkájának kétkötetes válogatása, A második világháború címmel. A második könyv Willy Brandt Békepolitika Európában címmel, az 1970-ben a zárt kiadású művek között már szereplő kötete. A harmadik a revizionistának tartott, Eduard Bernstein A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai, eredetileg 1899-ben közreadott műve. Az indoklásban a következőket olvashatjuk: „... *A párt és a munkásmozgalomtörténeti oktatás szempontjából feltétlenül fontos lenne, hogy hozzáférhetővé tegyünk a revizionista áramlat eme alapmunkáját, melyre minduntalan hivatkoznak, melyet rendszeresen bírálnak, de úgyszólván elérhetetlen.*”⁵² A negyedik könyv Karl Mannheim, filozófus és szociológus Ideológia és utópia, 1929-ben német nyelven megjelent, az ötödik az amerikai szociológus, Talcott Parsons A társadalmi rendszer, eredetileg 1951-ben közreadott munkája. A hazai szerzők alkotásainak közzétételére vállalkozó két kötet meglehetősen kényes témákat tárgyal: az első Magyarország nemzetközi gazdasági kapcsolatait, míg a másik a hazai életszínvonal alakulását, feltehetőleg ezért nem kerülhettek a nyilvános könyvpiacra. Az e jegyzéken tartalékként szereplő kötetek, ugyan – mai információink szerint – nem jelentek meg, de talán érdemes legalább nevesíteni azokat: A. J. Toynbee Háború és civilizáció; R. K. Merton Társadalomelmélet és szociális struktúra; J. Habermas A közvélemény strukturális változásai. A már többször idézett, 1971-es jegyzőkönyv összegzése szerint 1968 és 1970 között a belső használatra szánt kötetek közül mindössze egyetlen – Az életszínvonal alakulása Magyarországon – jelent meg, a többi egyáltalán nem egyezik a tervezetben szereplő művekkel. 1968-ra három kötetet jegyeznek: Fullbright Hatalmi gögjt és a Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika, továbbá Puja Frigyesnek a Kínai helyzetről című könyvét. 1969-ben egyetlen mű szerepel a jegyzéken: Arató, A magyar-csehszlovák viszony 50 éve. 1970-ben ismét három kötet, közöttük Az életszínvonala alakulása... , továbbá Polónyi, A Kínai KP IX. kongresszusa és az Országos Agitációs és Propaganda Tanácskozás 1969–1970-es anyagait tartalmazó összeállítás.⁵³

Az 1972–1973-ra tervezett kiadványok jegyzéke együttesen készült el, amelyet az APO előterjesztésében az APB 1971. október 12-ei ülésén tárgyalt.⁵⁴ Az előterjesztés csak a zárt kiadványokra vonatkozott és nem tartalmazta az egyéb kategóriákban közreadni szándékozott művek jegyzékeit. A listán kilenc plusz hét tartalék kötet szerepelt, egyetlen mű – Háry Gyula Születtem 1900-ban – kivételével mind külföldi szerző magyar nyelven történő kiadása volt. Amennyiben a számadatokat vizsgáljuk, úgy azt láthatjuk, hogy maradt a korábbi évek gyakorlata, az évente négy-öt kötet megjelenítése. A listán elsőként szerepel az antimarxista szerző, Raymond-Claude-Ferdinand Aron Képzelt marxizmusok című könyve. A szerző művei közül az Előadások az ipari társadalomról című kötete már korábban, 1967-ben került a zárt körbe. A könyv a korszak nagyhatású filozófusainak – Sartre, Merleau-Ponty és Althusser (az eredeti szövegben Alhusserként feltüntetve) – Marx-értelmezéseit bírálja és közben Marx sajátos polgári interpretációját mutatja be. A második könyv szintén a marxista filozófia kérdéseivel foglalkozik; G. Petrovics Filozófia és marxizmus. A szerző a horvát újbaloldali mozgalom egyik meghatározó alakja és az ahhoz kapcsolódó emblematikus folyóirat, a Praxis alapítója és vezéregyénisége. A kötet a szerzőnek a korszerű marxizmus értelmezéséhez írott tanulmányait gyűjtötte össze. Kiadását azért tartották fontosnak, hogy bemutassák a „Praxis-filozófia” főbb tematikáit, tételeit és érvrendszerét. A harmadik kiadvány is filozófiai tartalmú, az új olasz szélsőbaloldali csoportosulás folyóiratának, az II Manifestonak válogatott cikkeit, tanulmányait tartalmazza. Mindhárom kötet esetében a marxista dogmák felülvizsgálatának, új értelmezésének kísérlete olvasható ki abból a szándékból, hogy zárt körben kívánták azokat terjeszteni. A következő kötetek már nem filozófiai, hanem politikai, esetenként aktuálpolitikai determináltságúak. Az első Zbigniew Brzezinski Két korszak között (a jegyzőkönyvben Két korszak címmel) című munkája, amely az 1970-es évek társadalmi, gazdasági, politikai folyamatait elemzi és kifejti a szerző saját véleményét a lehetséges perspektívákról. A kötet élesen kritizálja a szovjet típusú hatalmi berendezkedést, magát a Szovjetuniót, bemutatja a személyi kultusz jelenségeit, hatását a világpolitikára, a kommunizmus anomáliáit, a szektás kommunizmust, az új baloldali mozgalmakat és még számos olyan témát, amelyek jelenléte a hazai könyvkiadásban nem volt kívánatos. Hasonló ihletésű W. Avarell Harriman Amerika és Oroszország című kötete is. A szerző az Egyesült Államok volt moszkvai nagyköveteként és más, többek között a volt szovjet megszállási zóna országaiban végzett külügyi szolgálatait révén számos személyes tapasztalatot gyűjtött az európai kontinens országaiban. Könyvében a Szovjetunió és az Egyesült Államok múltbéli, jelenlegi és jövőbeni kapcsolatait elemzi, illetve fejti ki az ezekkel kapcsolatos saját véleményét. Jan Deleyne A kínai gazdaság című kötete a szerző személyes tapasztalatainak felhasználásával a kínai gazdaság kulturális forradalom előtti és annak meghirdetése utáni állapotával, a technikára, a tudományra gyakorolt végzetes hatásával foglalkozik. A könyv eredetileg 1971-ben jelent meg L’Economie Chinoise címmel, majd ezt követően több kiadást is megélt és rövidesen angol, továbbá német nyelvre is lefordították. Hasonló nemzetközi népszerűségnek örvendett Isaac Deutscher Sztálin politikai biográfiája, amely szintén a kiadásra tervezett munkák listáján szerepel. Az eredetileg 1949-ben kiadott életrajzot tizenkét nyelvre fordították le, és több kiadást is megélt, majd 1966-ban a szerző jelentősen kibővítette és átdolgozta a könyvet. Deutscher a kortárs szemével látja a diktátor Sztálint és a sötét sztálinizmust. Ezekben az években ismét napirendre került a korábban tartalék listán szereplő Vladimir Dedijer Sztálin elvesztett csatájának megjelenítése, ám ismereteink szerint ezt a művet ekkor sem adták ki. A zárt körben történő terjesztésű művek sorát egy újabb Ernst Fischer munka zárja: Emlékezések és reflexiók (eredeti címe Erinnerungen und Reflexionen, 1969) címmel. A

tervek szerint a műnek csak a második részét adták volna ki, amelyben a szerző az osztrák munkásmozgalom, a Komintern és a háború utáni fontosabb eseményeket, személyiségeket ismertette. Tudásunk szerint ez a kötet sem jelent meg. A kétévesre tervezett listán hét mű tartalékként szerepel: egy cím nélküli mű, amely a szocialista humanizmusról tartott nemzetközi szimpozion előadásait tervezte közzétenni; továbbá Ralf Dahrendorf (a jegyzéken Dahrendorfi) A társadalmi ember; Robert King Merton Társadalomelmélet és szociális struktúra (helyesen: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra); Servan-Schreiber A felszabadított társadalom; Robert Murphy Diplomata a katonák között; Jorge Semprun Ramon Mercader második halála; és végül az egyetlen magyar mű, Háy Gyula Születtem 1900-ban (helyesen: Született 1900-ban), a szerző emlékezéseit tartalmazza.

Az 1974-re zárt minősítéssel közreadni tervezett és az APO által előterjesztett művek jegyzéke mindösszesen három külföldi megjelenésű könyvet tüntetett fel: Rostow Politika és a növekedés szakaszai; Roszak Ahol a sivárság véget ér; Hallgarten A fegyverkezési verseny története. Ugyanakkor arról is döntöttek, hogy mindhárom mű lényegesen csökkentett tartalommal jelenjen meg. „...*A jelenleg tervezett terjedelmet azonban radikálisan, mintegy 2/3-dal csökkenteni kell, úgy, hogy a művek eredeti mondanivalója megmaradjon. A könyvek csak azokat az ismereteket közölgjék, amelyek érdemi tájékoztatást adnak számunkra, amelyek politikai szempontból is hasznosíthatók.*...”⁵⁵ (A belső terjesztésre szánt kiadványok listáját nem tartalmazza a dokumentum.⁵⁶) Az első mű szerzőjének Walt Whitman Rostownak 1963-ban A gazdasági fejlődés szakaszai című műve már megjelent a sorozatban, újabb kötete az eredetileg Politics and the Stages of Growth címmel, 1971-ben közreadott munka. A mű a gazdasági élet és a politika kapcsolatát tárgyalja. „...*Az egyik fejezetben részletesen és antikommunista szellemben foglalkozik a Szovjetunió fejlődésével, és ezek során iparosítása körülményeivel. A könyvet nyilvánvalóan ellenséges irányzata miatt nyílt kiadásban nem jelentethetjük meg, de tekintettel Rostow ideológiai tevékenységének fontosságára és az általa nyugateurópai [sic!] ideológusokra is gyakorolt befolyásra, javasoljuk könyvének zárt kiadványként – esetleg némi rövidítéssel – való megjelentetését. A könyvet Várkonyi Péter elvtárs lektorálta.*”⁵⁷ Theodore Roszak, az ellenkultúra fogalmának létrehozója, az új baloldali elméletek kedvelt alakja Ahol a sivárság véget ér munkacímét viselő kötet eredeti kiadása 1972-ben történt Where the Wasteland Ends címmel. Az előterjesztés az alábbi annotáció alapján minősítette zárt kiadványnak a művet. „... *azt fejtí ki, hogy a városi-ipari társadalom (a polgári csakügy mint a szocialista) »szellemi sivárságot« eredményez és ezt a tudományos műszaki forradalom csak fokozza. A szerző a leghatározottabban elutasítja a marxizmust: az irracionális, misztikus megújulás útját keresi, kiutat a romantikus lázadásban lát. ... a szerző által egyes körökre gyakorolt ideológiai befolyás, ... a mai polgári társadalomnak a műben foglalt sok szempontból értékes kritikája indokolttá teszi a könyv zárt kiadványként való megjelentetését. A könyvet Köpeczi Béla elvtárs lektorálta.*”⁵⁸ A harmadik mű végtelen pacifista szemléletmódja miatt került zárt terjesztésre. „...*Szemlélete liberális-pacifista, elítéli a háború minden válfaját és megnyilvánulását; ezért nem téve különbséget a kapitalista és szocialista rendszer között, valamennyi államhatalmat elítéli és a Szovjetunió fegyverkezését is negatívan értékeli. Ennek ellenére az olasz pártkiadó a könyvet kiadói előszóval megjelentette. Tekintettel a könyv értékes elemzéseire és anyaggazdagságára, figyelembe véve másrészt a fentebb említett eszmei gyengeségeket és a Szovjetunió negatív megközelítését, a könyv zárt kiadványként való megjelentetését javasoljuk.*”⁵⁹ Jelen ismereteink szerint csak az utóbbi könyv jelent meg, a másik kettő nem.

A rendelkezésünkre álló levéltári források a továbbiakban egyik kategóriában sem részletezik a kiadásra szánt, illetve a kiadott művek sorát. A további évekre vonatkozóan

mindössze egyetlen levéltári forrás ismert 1981-ből, amelyben a Huszár Tibor-féle interjú kötet zárt körben történő terjesztéséről intézkedik az APB.⁶⁰ A Huszár Tibor által összeállított, Beszélgetések címmel megjelent munka a nyugati emigrációban élő magyar szellemi élet prominens személyiségeit – Kovács Imre, Gombos Gyula, Cs. Szabó László, Fejtő Ferenc, Nagy Ferenc – szólaltatja meg a népi írók mozgalmáról, a Szép Szó és a Válasz folyóiratok szerepéről. A kötetet a sorozatban meg is jelentették, majd egy év múlva, 1983-ban a Magvető Kiadó gondozásában nyílt terjesztésre is a könyvesboltokba került.

(*A kiadványok előállításának kérdései*) Amint azt az előzőekben láttuk, a sorozatok egyes kötetének megjelenéséről, kijelöléséről az Agitációs és Propaganda Bizottság döntött, ám a döntési folyamatot az Agitációs és Propaganda Osztály készítette elő, tett javaslatot a művek kiadására. A könyvek kiadói gondozását az MSZMP kiadója, a Kossuth Kiadó/Könyvkiadó végezte. Az 1965 előtt előállított munkákat sokszorosított formában juttatták el az arra jogosultaknak, majd 1964-ben APB döntés született arról, hogy az igen hosszadalmas és primitív sokszorosítási technikáról át kell térni a nyomdai előállításra, és egyben határozat született arról is, hogy a technológiai váltás következtében lehetővé vált példányszám növekedést is érvényesítsék. „...A Bizottság egyetért ... a műszaki előállítás megváltoztatásával, azzal, hogy a zárt terjesztésű műveket a Zrínyi Nyomda titkos részlege jelentesse meg. Egyes, zárt terjesztésű művekkel kapcsolatban az Agit. Prop. Bizottság szükségesnek tartja, hogy az eddiginél nagyobb példányszámban jelenjen meg.”⁶¹ Az egyes művek kiadási példányszámának meghatározásával a sorozatok gondozását végző Kossuth Kiadót bízták meg, és az évente összeállított kiadási tervben kellett szerepeltetni a javasolt példányszámot is. Az 1965. október 20-i APB ülésen pedig már beszámoltak a kiadványsorozat átalakítása végrehajtásának állapotáról: megvalósult a nyomdai előállítás, de nem valósult meg a példányszámok növelése. A jelentés kitért arra is, hogy a zárt kiadványok előállításának igen jelentős a költsége (kb. 300 ezer forint), és a kötetek értékesítéséből szinte semmi bevétel nem jelentkezett. Fontos döntés volt az is, hogy az eddigi teljes szövegű közzététellel ellentétben a továbbiakban csak a fontosabb fejezeteket teszik közzé teljes terjedelemben, a többi részt pedig rövidített változatban.⁶²

A kiadványok műszaki előállításával kapcsolatosan azt lehet elmondani, hogy azok meglehetősen igénytelen külsővel, igen gyenge papírmínóséggel, fűzött, esetenként ragasztott eljárással, de egységes borítóval készültek. A zárt terjesztésű sorozat kötetének külső megjelenése három alkalommal változott ugyan, ám mindhárom rendkívül primitív képet mutat.

Külön érdemes foglalkozni a kiadványok könyvészeti adataival, pontosabban szólva azok hiányával, hamisságával, továbbá a magyar nyelvre történő fordítási és a kiadási szabálytalanságokkal. A kötetek egyértelműen kalózkiadások voltak, hiszen a szerzői jogokat nem vásárolták meg. A kiadási szabályok elleni vétségeknek pedig se vége, se hossza. Nincsenek feltüntetve a könyvek szellemi és technikai előállításában közreműködő személyek, intézmények nevei, hiányoznak vagy hamisak az impresszum adatok, és annak ellenére, hogy az egyes műveket számozott példányokban hozták forgalomba, szinte megállapíthatatlan az egyes példányok sorsa. A kötetek megjelenetésének gondozását végző Kossuth Kiadó, továbbá a nyomtatást végző Zrínyi Nyomda sincs feltüntetve a kiadványokon. A megjelenési adatokkal sem sokat bíbelődött a kiadó: vagy kiadási hely, kiadó megnevezése és évszám nélkül jöttek ki a nyomdából a kiadványok, vagy pedig az eredeti kiadás, illetve a fordítás alapjául szolgáló kiadvány impresszum adatait találhatjuk a nyomtatványokon. Például Fleming, A hidegháború című köteté 1961-es kiadási évvel és londoni megjelenéssel olvasható, a Kissinger-féle köteten megjelenési helyként New York szerepel, kiadási évként pedig 1960-61. Hasonlóan hamisak az impresszum ada-

tok más művek esetében is: például Rosztow könyve, amelyen a Cambridge University Press szerepel kiadóként, kiadási évként pedig 1960. Ezeknek az adatoknak a hiánya ma jelentős kutatás-módszertani nehézségeket okoz, szinte lehetetlenné teszi pontos jegyzék összeállítását, különösen azért, mert – amint már azt említettük – a levéltári forrásokban is hiányos, illetve egymásnak ellentmondó adatokat találunk.

Az általunk használt levéltári források azt mutatják, hogy a kiadványokhoz való hozzájutás ellentételezéseként a kijelölt kör tagjainak már a sorozatok megindulásától kezdve fizetniük kellett. Erre utal az is, hogy a jegyzőkönyvek szövegeiben is gyakran találkozhatunk a „vásárlók” kifejezéssel. Ugyanakkor a *Heti Világgazdaságban* – forrásmegjelölés nélkül – azt olvashatjuk, hogy csak 1969-től kellett fizetni a kötetekért, mégpedig 20-50 forint közötti értéket. Ez az összeg – az akkori könyvárak tükrében – kétségkívül reális lehet, ugyanakkor úgy véljük, hogy – figyelembe véve az esetenként igen magas, többezres példányszámokat – ilyen térítési díjak mellett nem lehetett volna veszteséges a sorozatok kiadása. Ezért azt valószínűsíthetjük, hogy ugyan volt döntés a térítési díjakra vonatkozóan, ám annak betartása, betartatása már nem lehetett zökkenőmentes. A finanszírozás kérdésével kapcsolatosan összességében azt mondhatjuk, hogy a rendelkezésünkre álló forrásokban csupán elvétve találkozhatunk a sorozatok kiadásának anyagi vonzataival; nyilvánvaló, hogy ezek a szempontok jelen esetben egyáltalán nem számítottak.

(A sorozatok terjesztésének szempontjai) A sorozatok terjesztésének szempontjait elsősorban a több évtized alatt többször is változó nómenklatúra- és káderfelfogással, továbbá a mindenkori politikai hatalom stabilitásával, illetve destabilitásával lehet jellemezni, ám összességében elmondható, hogy a Kádár-rendszer éveiben folyamatosan növekedett a kiadványok példányszáma, és így azoknak a személyeknek, majd később intézményeknek a köre, akik hozzájuthattak a kiváltságosok számára elérhető párt-szolgáltatáshoz. A levéltári források alapján e kör viszonylag jól és hitelesen rekonstruálható, ugyanakkor nem mutatható be az a jelenség, amely mindvégig jellemezte a rendszert. Arról van szó, amely a kiválasztottak számára juttatott kötetek tovább- és kölcsönadásával, valamint a kalózkiadásokról készített újabb kalózkiadásokkal, illetve szamizdatokkal, tartalmi kivonatokkal, rövidített, sokféle technikával (például kézírással, gépirással, stencilezett stb.) készített másolatokkal lehet jellemezni. „...*Más kiadványok csak néhány száz, számozott példányban jelennek meg, nincs áruk, és elvben csak a vezetés felsőbb régiójához tartozóknak kerülhetnek a kezébe. Gyakorlatilag persze ennél jóval szélesebb körben meg lehet szerezni őket (hisz a kiváltságos osztály tagjainak többsége nem az olvasási kiváltságával reprezentál), de többnyire könnyebb hozzájutni egy-egy mű eredeti kiadásához, sőt olykor még a Nyugaton megjelent magyar nyelvű kiadáshoz is, mint a zárt sorozat számolt példányaihoz. Végül – információs célra – számtalan hevenyészett fordítás, részletes tartalmi ismertetés készül a legkülönbözőbb könyvekből az egyes tudományos intézetek, minisztériumok és pártintézmények megbízása alapján...*”⁶³

A zárt terjesztésű sorozat első kötetei valóban igen szűk kör számára voltak elérhetőek és mindössze néhány száz példányban jelentek meg. A legnagyobb példányszámúban az elsőként közreadott Gyilasz-munka 310, a legkevesebben pedig a Sartre-kötet 180 példányban.⁶⁴ Ne felejtjük el, hogy ezek a könyvek még nem nyomdai úton, hanem úgynevezett sokszorosított eljárással készültek, így nyilvánvalóan a kötetek előállításának technológiája is behatárolta a lehetőséget. A nyomdai eljárással készített kiadványokra történő áttérés (1964) nem csupán a kiadványok előállításának technikai jobbítását szolgálta, hanem lehetővé tette a példányszámok emelését is. Így az 1965-ben közreadott kötetek már ötszáz feletti példányszámúban láttak napvilágot, ehhez természetesen szükség volt arra, hogy az

APB engedélyezze a példányszámok emelését. Ám e téren áttörő változást majd csak az 1969. április 15-én tartott APB ülésének döntése hozott.⁶⁵ Az egyik változás, hogy bővítették a kiadványokból részesülők körét, a másik pedig az, hogy innentől kezdve a zárt gyűjteménnyel rendelkező könyvtárak is kaphattak e munkákból. „...*A könyvek megvásárlására illetékesek listájára fel kell venni a zárt osztályokkal rendelkező könyvtárakat is, beleértve a pártintézmények) központi pártszékház, Politikai Főiskola, Párttörténeti Intézet stb.) könyvtárait s alkalom szerint a központi pártszervek, osztályok, elméleti munkaközösségek állandó vezető aktivistáit...*”⁶⁶ Azt azonban tudnunk kell, hogy a könyvtárak zárt gyűjteményébe történő bekerülés közel sem nem volt egyenlő a nyílt, korlátozás nélküli hozzáféréssel. Az évtizedek alatt változó szigorúságú engedélyezési eljárással lehetett az itt elhelyezett művekhez hozzájutni, és a könyvtárak vezetőit kötelezték arra, hogy a zárt gyűjtemények használóiról, továbbá a kutatási megbízásokat kiállító intézményekről évente jelentést készítsenek a művelődésügy főhatósága részére. Ugyanakkor kétségkívül egyfajta könnyítést jelentett a kötetekhez való hozzáférésben azzal, hogy kutatási céllal és megbízással, valamint engedéllyel azok elérhetőkké váltak. Mindazonáltal sajátos képet mutat a könyvtárakba, pontosabban szólva a legnagyobb zárt gyűjteménnyel rendelkező nemzeti könyvtárunkba történő bekerülések vizsgálata. Az írásunk során már többször használt és hivatkozott, 1971. október 4-i APB ülés előterjesztése tételes jegyzéket tartalmaz tíz év (1961–1971) zárt körben terjesztett kiadványairól. A jegyzéken összesen 35 könyvcím olvasható a megjelenés növekvő időrendjében. Az első öt, 1961 és 1963 között sokszorosított mű ezen kiadásai – Gyilasz, Kissinger, Sartre, Finletter, Rostow – egyáltalán nem szerepelnek ma sem a nemzeti könyvtár katalógusában. A lista szerint 1964-re, az OSZK katalógusa szerint pedig 1965-re datált Horthy Miklós emlékiratai, továbbá a jegyzék szerint 1965-ös, míg a nemzeti könyvtár katalógusa szerint 1964-es kiadási évvel jelzett Fleming-kötetektől pedig fotómechanikai utánnomással készült példányok vannak a könyvtár gyűjteményében. A zártkörű terjesztésben közreadott művekről készített jegyzék 35 tételéből 11 darab még ma is hiányzik az OSZK katalógusából, és így vélhetőleg a gyűjteményből is. A könyvtári katalógussal történő egybevetés további tanulságokkal is szolgált. Több helyen nem egyezik ugyanazon mű, ugyanazon kiadása esetében az OSZK katalógustételen, illetve az előterjesztés részeként összeállított jegyzéken szereplő kiadási év, továbbá sok esetben a katalógus ismeretlen, illetve bizonytalan évet jelöl. Ezek a bizonytalanságok, pontatlanságok a kiadványokból hiányzó adatokra vezethetők vissza. A mindenkori kötelezpéldány szolgáltatás alapján a nemzeti könyvtárban készülő Magyar Nemzeti Bibliográfia regisztrációja elkerülte e kiadványokat.

Az 1969. április 15-i APB ülés – mint azt már korábban is említettük – jelentősen módosította a korábbi terjesztési direktívákat, ezért e dokumentum tartalmazza azoknak az intézményeknek és személyeknek a jegyzékét, amelyek és akik a korábbi években hozzájuthattak a zárt kiadványokhoz. Az előterjesztés I. sz. mellékletében az alábbi, húsz kategóriás felsorolást találjuk. Mint majd látjuk, a státuszokhoz, funkciókhoz kapcsolódott a juttatás, funkcióváltozás esetén az igényjogosultság megszűnt. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a legfelsőbb klientúra egyes helyein történő személyi változás a nomenklatura tagjai számára jószerivel a kiemelt helyek közötti mozgást jelentette, és semmiképpen sem a legfelsőbb pártrétegből történő kikerülést.

„Központi Bizottság tagjai

Központi Ellenőrző Bizottság tagjai

Megyei Pártbizottságok első titkárai

Miskolc, Győr, Debrecen, Pécs, Szeged városi pártbizottságok első titkárai

Bp. kerületi pártbizottságok első titkárai
Budapesti Pártbizottság titkárai és propaganda- és művelődési osztályvezetője
Központi Bizottság apparátusának osztályvezetői és osztályvezető helyettesei
KISZ Központi Bizottság titkárai
MSZMP KB Politikai Főiskola rektora és helyettesei
MSZMP KB Egyéves Központi Pártiskola igazgatója
Párttörténeti Intézet igazgatója és helyettesei
KB Társadalomtudományi Intézetének vezetője
Népszabadság szerkesztő bizottságának tagjai, Esti Hírlap és Magyar Hírlap főszerkesztői
Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának és Titkárságának vezetője
Minisztertanács tagjai és a miniszterhelyettesek egy része
Magyar Rádió és Televízió vezetői
Egyes országos főhatóságok vezetői
SZOT elnöke, elnökhelyettese és titkárai
Tudományos Akadémia egyes társadalomtudományi intézeteinek vezetői
*Kiadói Főigazgatóság vezetői*⁶⁷

Ugyanezen napirend keretében történt arról is döntés, hogy az eddigi évi 3-4 mű kiadását évente 6-10 zárt körben terjesztett műre emeljék, továbbá arról is, hogy milyen új területekre kell eljuttatni a zárt, valamint a belső terjesztésű köteteket. Az első kategóriában újabb káderek és intézmények kijelölése történt meg. A kedvezményezett körébe bekerültek az alacsonyabb szintű párt- és állami szervek, -intézmények is. Ilyenek voltak az MSZMP KB alosztályvezetői, a megyei és kerületi pártbizottságok titkárai és PMO vezetői, a járási, valamint a városi pártbizottságok első titkárai, a Politikai Főiskola tanszékvezetői, a Budapesti Marxista Leninista Esti Egyetem és a megyei oktatási igazgatóságok vezetői, tanszékvezetői, a Népszabadság rovatvezetői. Az állami szervek részéről a Honvédelmi, a Belügy-, a Külügy, valamint a Művelődési Minisztériumok pártbizottságainak titkárai, az egyetemek és a főiskolák marxista tanszékeinek vezetői, továbbá a központi napilapok, hetilapok, országos tudományos és irodalmi folyóiratok főszerkesztői. Ezzel a bővítéssel a korábbi 250-500 példányos megjelenés kb. 600-900 példányra növekedett. A kiadványok továbbra is számozott példányban jelentek meg, és szigorú nyilvántartás készült az egyes példányok átvételéről, amelyet személyesen, vagy belügyminisztériumi futárszolgálat igénybevételével lehetett az arra jogosultaknak átvenni. A belső használatra kiadott munkákat automatikusan terjesztették a zárt körben kiadott művek kedvezményezettjei részére, de ez a kör tovább bővült a munkásörtség és a SZOT vezetőivel, az egyetemek és a főiskolák párttitkáraival, a társadalomtudományi tudományos intézetek párttitkáraival és vezető kutatóival, a könyvkiadók és -terjesztők vezetőivel és párttitkáraival, valamint a sajtó, a rádió és a televízió vezető munkatársaival. A kör kiterjesztése – az akkori számítások szerint – a belső terjesztésre kiadott művek példányszámát 3000-3500-ra emelte. Ezeknél a kiadványoknál mellőzték a szigorú átadási-átvételi procedúrát, azokról egyedi nyilvántartás nem készült, a kiadványok jogosultak számára történő eljuttatását a Kossuth Kiadó terjesztői hálózata végezte. Az 1971. október 12-i APB ülés előterjesztésének 2. számú mellékletében⁶⁸ szerepel a zárt kiadványok igényjogosultjainak egyfajta sajátos statisztikai kimutatása. Ez az adatsor igen szemléletesen mutatja a legszigorúbb terjesztésű kategória, a zárt kiadványok példányainak a különböző szektorok közötti részesedését, mindazonáltal talán nem alaptalan az az állításunk, hogy rámutat a nómenklatúra és a káderek hierarchikus rétegződésére is.

A jogosultak csoportjának megjelölése	Létszám
Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság tagjai, megyei pártbizottságok első titkárai, Központi Bizottság osztályvezetői stb.	143 fő
Pártapparátus (Központi Bizottság, Budapesti Pártbizottság, megyei és kerületi pártbizottságok, Pártfőiskola, esti egyetemek vezető	822 fő
Honvédelmi Minisztérium	32 fő
Belügyminisztérium	67 fő
Népszabadság	16 fő
Budapesti és vidéki üzemek PB titkárai, egyetemek marxista tan-székvezetői	153 fő
Miniszterek, miniszterhelyettesek, Fővárosi Tanács vezetői, napilapok, folyóiratok főszerkesztői stb.	151 fő
Zárt részleggel rendelkező könyvtárak	35 fő (sic!)
Kossuth Kiadó főszerkesztői	8 fő
Összesen	1427 fő

Mint látjuk, közel másfélezerre növekedett az igényjogosultak száma, ám a zárt terjesztésű sorozat egyes tagjainak megjelenését 600-900 példányban prognosztizálták. Ugyanennek az előterjesztésnek része az a jegyzék is, amelyen az 1971-ig a zártkörű terjesztésbe bekerülő művek címe, azok kiadási éve, illetve az egyes művek kiadási példányszáma olvasható. Itt egyértelműen látható, hogy 1969-től kezdődően jelentősen megnőtt a példányszám, az addigi 300-500 közöttit felváltja a 900 körüli mennyiség, de például Ernst Fischer Művészet és kezesség című munkája 3000, míg Mannheim Ideológia és utópia című kötete és Bernstein A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai 1500 példányt jegyez. A jogosultakhoz képest kevesebb példányszámmal úgy lehetett az igényeket kielégíteni, hogy – a korábbi elosztási elven változtatva – nem minden jogosult kapott meg minden kötetet automatikusan a sorozatból, hanem a Kossuth Kiadó egyfajta előzetes igényfelmérést végzett, és ettől kezdve csak azok számára küldte ki az újonnan megjelent köteteket, akik azt igényelték is.

(Összegzés) A Kádár-rendszer információs politikáját, pontosabban szólva az azt mindenekfelett meghatározó információs hegemóniáját és monopóliumát is érintő, tudományos igényű publikációk sok tekintetben egymásnak ellentmondanak, és ma még egyáltalán nem lehet azt állítani, hogy ezzel kapcsolatosan legalább az alapszintű ismeretek és tudás birtokában lennénk. Ugyanakkor egyetlen területen a legteljesebb az egyetértés a tudományos közéletben, mégpedig abban, hogy a Kádár-rendszerben információs szabadságról nem beszélhetünk, helyette a párt és annak meghosszabbított polipkarjaiként működő állami információs hegemónia és monopólium érvényesült. A párton belül az agitációs és propaganda-kérdések szintjére degradált információáramlás legfontosabb eleme volt az ismeretek birtoklásával és

szigorúan, központilag szabályozott elosztásával visszaélő gazdálkodás (információs piramis). Állításunkat igazolja az is, hogy a nyilvánosságot és az információáramlást meghatározóan biztosító nyomtatott sajtó, tudományos, kulturális folyóiratok, könyvkiadás, továbbá az egyéb kommunikációs csatornák – rádió, televízió, Magyar Távíratok Iroda stb. – mindvégig szigorú politikai ellenőrzés és befolyás alatt működtek, legfőbb feladatuk pedig a tudatformálás volt. E szervezetek irányítását, ellenőrzését, tevékenységét a politikai kérdések körébe sorolták. Ennek megfelelően a legfelsőbb, országos szinten számos szervezet foglalkozott e feladatokkal. Hogy csupán a legfontosabbakat említsük: a Politikai Bizottság, az Agitációs és Propaganda Bizottság, az Agitációs és Propaganda Osztály, a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály, illetve jogelődjei, a Párt- és Tömegszervezetek Osztálya, továbbá a Tájékoztató Hivatal. Hasonló tagolódás tapasztalható a párhierarchia és a pártapparátus alacsonyabb szintjein is. Ebbe a gyakorlatba illeszkedett a zárt körben terjesztett, a belső használatra szánt, továbbá a kézirat gyanánt használatos kiadványok közreadása is. Jóllehet a három kategóriában közzétett munkák központilag irányított és szigorúan ellenőrzött nyilvánossága eltérő nagyságrendet mutat – a legszűkebb nyilvánosságot mindvégig a zárt terjesztésű sorozat művei jelentették, a néhány százas nagyságrendű, majd később és csupán egy-két kiadvány esetében az ezres nagyságrendet is elérő példányszámokkal, míg a legnagyobb példányszámokban, több ezres nagyságrendben a belső használatra szánt művek jelentek meg –, ám ez mit sem változtat az információkhoz való hozzáférés párt által történő irányítotttságának, szűrésének alapelvein. Különösen szembevetendő az irányítotttság jelenléte, ha a sorozatokban közreadott példányszámokat az 1960-as, 1970-es években a valódi nyilvánosság előtt megjelenő és a hatalom számára pozitív tartalmú, hasonló témájú művekhez viszonyítjuk. A kifejezetten politikai és agitációs brosrák példányszámai több tízezres, esetenként akár százezres nagyságrendet is mutatnak, és a mind ideológiai, mind politikai szempontból támogatott tematikájú szakkönyvek, mint például a marxizmus-leninizmus klasszikusai, a hazai és a külföldi kommunista vezetők írásai is ezekhez hasonló példányszámokban nyomattak.

A politikai és állami nomenklátúra, továbbá a pártapparátusban dolgozó kiváltságosok számára közreadott sorozatok teljes feldolgozására írásunkban nem vállalkozhattunk. Célunk az volt, hogy az elsődleges források felhasználásával olyan alapvetést készítsünk e témában, amely további kutatásokat indukál majd. Mindenekelőtt szükség lenne az egyes sorozatokban megjelent kiadványok hiteles és pontos jegyzékének összeállítására, illetve a művekre vonatkozó megjelenési adatok pontosítására, különösen azért is, mert mind a nyomtatott, mind az elektronikus információs rendszerekben különböző tartalmú, egymásnak ellentmondó jegyzékek keringenek. Fontosnak tartanánk azt is, hogy a kiadványok tartalmi elemzését tovább finomítsuk és politológiai szempontból is analizáljuk. E munkák elvégzése után lehet teljes és az elsődleges forrásokon alapuló, hiteles képünk a Kádár-rendszer e szegmensének sajátos működéséről, amely ugyanakkor fontos adalékokkal szolgálhat ezeknek az évtizedeknek hatalmi, politikai berendezkedéséhez, és lényegében a Kádár-éra köztörténetének árnyaltabb megrajzolásához.

JEGYZETEK

- 1 A témában az utóbbi években több kiadvány is megjelent, ezek közül csupán néhányat emelünk ki. Huszár Tibor: *Az elitől a nomenklátúráig*. Corvina, Budapest, 2007; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.; Gyarmati György: *Hatalmi elit Magyarországon a 20. század második felében, 1945–1989*. In: *Korunk*, 20. évf. (2009) 3. sz. p. 75–88.; Majtényi György: *Folt a kék diványon. Az uralmi elit*

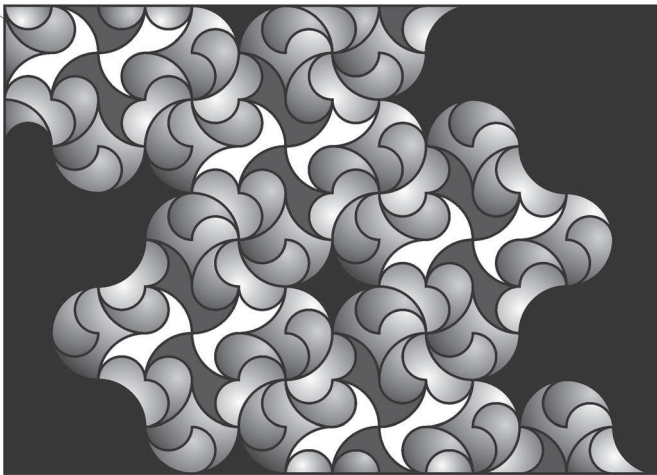
- életformája Magyarországon az 1950-es, 1960-as években I–II. In: Beszélő, 12. évf., (2007) 9. sz. p. 68–85. és 12. évf., (2007) 10. sz. p. 60–70.
- 2 Nem állhatjuk meg, hogy ehhez az intézkedéshez 4 könyvtárosként ne fűzzünk megjegyzést. Az összes hazai kiadó összes kiadványának begyűjtése a nemzeti könyvtár feladatkörébe tartozik, és ennek megvalósulását szolgálják a különböző korszakokban újra és újra szabályozott kötelempéldány rendelkezések. A párhátározat blódségét mi sem igazolja jobban, hogy kötelempéldányokként az OSZK-ba érkező kiadványok begyűjtésére, gondozására, raktározására és megőrzésére egész intézmény emberi és raktári erőforrása áll rendelkezésre. Ezek ismeretében még csak elképzelni sem lehet, hogy hogyan gondolták határozat végrehajtását!
- 3 Itt szólnunk kell a kutatást megnehezítő körülmé- 5 nyekről is. A témában eddig megjelent publikációk nagyságrendileg mintegy száz kiadványról tesznek említést, és közlik a zárt terjesztésű sorozatban megjelent művek pontos, illetve esetenként kevésbé pontos adatait is. Ám mind a művek esetében, mind azok impresszumaiban egymásnak ellentmondó adatokkal találkozhatunk. Írásunkban nincs mód valamennyi kiadvány, továbbá azok impresszum adatainak összevetésére, ezért itt most csak annyit jegyzünk meg, hogy a Heti Világgazdaság 1994. évi 7. számában a 64. oldalon közölt jegyzék 1988-ig bezárólag összesen 88 művet sorol fel, és a művek, valamint azok megjelenési adatai jelentősen eltérnek a levéltári forrásként használt, 1971-ben készített összesítéstől. Az utóbbi forrás 1971-ig bezárólag 35 művet nevesít évenkénti bontásban, míg a HVG-listában 1971-ig 23 kiadvány szerepel, jóllehet az éves jegyzékek végén összesen 15 művet még nevesít a lap, olyanokat, amelyeknek kiadási éve nem volt megállapítható. Itt szeretnénk azt is megjegyezni, hogy a primer forrásokként használt levéltári iratok felsorolásai is gyakran ellentmondanak egymásnak, és nem csupán a megjelenési évek tekintetében, hanem a művek nevesítésében is. Vö. MNL OL M-KS 288-41/167. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 66.; MNL OL M-KS 288-41/49. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1965. október 20-i üléséről. Jelentés a zárt kiadványokról. 1965. október 20. p. 12a. Ugyanakkor a kötetek autopszia alapján történt leírásában összesen 90 mű szerepel, és ez ismét eltéréseket mutat az előzőkben említett jegyzékekhez képest. Az eltérések egyrészt a zárt körben terjesztett művek három kategóriájának figyelmen kívül hagyására, továbbá a sorozatokban közreadott kötetek igen hiányos, sőt gyakran félrevezető, a kalózkidás sajátosságaiából eredeztethető megjelenési adataira vezethetők vissza. S hogy a zavar még nagyobb legyen, az APB egyes évekre tervezett kiadványainak listája szinte rendre nem egyezik a következő évben a beszámolóban szereplő jegyzékekkel. Ennek oka ma még nem ismert.
- A témáról részletesebben lásd. Sipos Anna Magdolna: Index librorum prohibitorum a demokratikus Magyarországon. In: Könyvtári Figyelő, 53. évf., (2007) 3. sz. 413–435.; Sipos Anna Magdolna: „...akik könyvek égetésével kezdik, azok emberek égetésével fogják folytatni...”: Könyvek kivonásával és megsemmisítésével a politika szolgálatában. : Könyvindexek 1949–1950. In: Könyvtári Figyelő, 53. évf., (2007) 4. sz. 684–712.; Sipos Anna Magdolna: Kis magyar diktatúrátörténet – indexekben és könyvtári selejtezésekben elbeszelve. In: Könyvtári Figyelő, 57. évf., (2011.) 1. sz. p. 11–39.
- 5 Györfly Gábor: Kommunista cenzúra a XX. században. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): Hatalom és kultúra II.: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai II. Bp.: Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2004. p. 423–428. <http://mek.oszk.hu/04900/04927/pdf/hatalom2.pdf> (A letöltés ideje: 2014. december 16.)
- 6 Itt szándékosan kerüljük a cenzúra kifejezés használatát, mivel sem a Rákosi, sem pedig a Kádár-rendszerben nem működött cenzúrahivatal, ám ennek ellenére maga a cenzúrázás nagyon is meghatározó eleme volt mindkét ciklusnak. Mindazonáltal ez a módszer rosszabb volt a hivatalos cenzúránál, mivel ott előre pontosan definiált és az alkotók számára ismert kereteket határoztak meg, továbbá pontosan rögzítve voltak a szabályok megszegésének következményei is. Itt azonban nem voltak ismertek, netalán nyilvánosak a „játékszabályok”, így az alkotók sokkal nehezebb helyzetben voltak, de főként a hatalom számára jóval kiszolgáltatottabbak, mondhatni a hatalom kénye-kedvének játékszerei. A többszintű ellenőrzés megvalósítása érdekében a párt vezető testületei közül elsősorban az APB, a pártközpont részéről az APO, valamint a Kulturális Osztály, illetve 1967-től a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály, az államhatalom részéről pedig elsősorban a Kiadói Főigazgatóság és mellette az Irodalmi Osztály, a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala és még számos más szakmai és hatalmi szervezett gondoskodott a szűrésről, és szintén ezt szolgálták az állami könyv- és folyóirat-, valamint a hírlapkiadók élére állított, politikai szempontból feltétlenül megbízható kadérek is.
- 7 Véleményünk szerint ez a korlátozás általánosságában mindvégig betöltötte funkcióját, ám esetenként a rendszerben hibák is jelentkeztek. Ma még nem tudjuk, hogy a nyilvánosság számára is részben ismert hibák vajon valóban hibák voltak-e, vagy a rendszerbe eleve beépített, konspiratív szelepek. Mindenesetre bizonyos körökben jól ismert, hogy mind a könyv-, mind pedig a folyóirat-kiadásban jelentkeztek ilyen jellegű problémák. Hogy

- csupán a legismertebbeket említsük: Sík Endre: Vihar a levelet; Dolmányos István: Szovjetunió története; Borsányi György: Kun Béla politikai életrajza; Sorsforduló című dokumentumkötet; a Bibó-émlékkönyv stb. A folyóiratok közül pedig a Mozgó Világ körül szinte állandósult problémák egész sora, a Tiszatájjal, az Alfölddel, a Jelenkorral szemben történő fellépések; a Forrás című folyóirat betiltása, és a sort még folytathatnánk.
- 8 Azt csupán lábjegyzetben tudjuk megjegyezni, mivel erre vonatkozóan nincsenek ismereteink, hogy az akkori hatalmi, párthatalmi nómenklatúra és a káderek vajon milyen eredményességgel, hatékonysággal tudták-e kötetekből tudásukat fejleszteni, különös tekintettel a kezdeti időkben meglehetősen aluliskolázottságukra, valamint az egyes kötetek többnyire magas elméleti színvonalára.
- 9 MNL OL M-KS 288.f. 22/ 8.ö.e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának 1960. június 21. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés a politikai irodalom terjesztéséről szóló határozat végrehajtásáról a Kossuth Könyvkiadónál, 1960. június 21.
- 10 Jelenleg az 1969-es, az 1971-es APB jegyzőkönyvek, továbbá egy 1981-es irat állnak rendelkezésünkre. A kutatás jelen fázisában azonban nem állítható, hogy valóban csak ezekben az években került a téma az APB elé, hiszen lehetséges, hogy egyelőre csupán hiányos az ide vonatkozó iratanyagunk.
- 11 Ezt igazolja a részleteiben majd az írás keretében később bemutatásra kerülő 1969. április 15-i APB előterjesztésének a ritkább ciklikusság megjelölése is. „... A zárt kiadványok tervét a javasolt példányszám feltüntetésével a Kossuth Kiadó esetenként terjeszse be az Agit. Prop. Osztály útján az Agit. Prop. Bizottság elé...” Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1969. április 15. ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-41/114. ö. e. Javaslat a bizalmas (zárt) könyvek kiadására és terjesztésére hozott korábbi agit. prop. bizottsági döntés módosítására. 1969. április 9. p. 26.
- 12 A szovjet tömbhöz tartozó többi ország gyakorlatára vonatkozóan mindössze egyetlen utalást találtunk a levéltári forrásokban. A majd később részletesebben is bemutatásra kerülő MSZMP APB 1971. október 12-i ülésének jegyzőkönyvében található a következő két mondat: „...A zárt és belső terjesztésre kiadott művek felelős beosztású elvtársak jobb tájékoztatását szolgálja (sic!). Ilyen célból folytatják ezt a gyakorlatot más szocialista országokban is.” MNL OL M-KS 288-41/167. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 63.
- 13 Murányi Gábor: A „zárt” osztály: Könyvek kiválasztottaknak. In: Heti Világgazdaság, 1994. 7. sz. p. 63.
- 14 MNL OL M-KS 288-41/81. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1967. szeptember 19. ülésének jegyzőkönyve. A Kossuth Könyvkiadó 1967. évi munkája és az 1968. évi kiadási terve. 1967. szeptember 19. p. 3.
- 15 MNL OL M-KS 288-41/114. ö. e. 1969. április 15. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1969. április 15. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat a bizalmas (zárt) könyvek kiadására és terjesztésére hozott korábbi agit. prop. bizottsági döntés módosítására. 1969. április 9. Uo. p. 23–24.
- 16 Uo. p. 4. Az elő- és utószóval, valamint a jegyzetekkel való ellátás rendje valamiféle általános gyűgyírként jelenik meg a témához kapcsolódó dokumentumokban. Nem gyakran, de esetenként az is előfordult, hogy a korábban zárt körben terjesztett kiadványok évekkel később a nyilvános könyvpiacra is megjelenhettek. Ez minden esetben szintén az APB döntése alapján történhetett, és a testület kikötötte, hogy csak a mű megfelelő értelmezését szolgáló elő-, illetve utószó beiktatásával jelenhet meg a kötet a nyilvánosság előtt. Jóllehet nem tartozik témánk súlypontjába, de meglehetősen szorosán kapcsolódik ahhoz a Társadalomtudományi Intézet tevékenysége, ezért érdemesnek tartjuk, hogy néhány mondatban szóljunk az akkori Társadalomtudományi Intézetről. Először is tudnunk kell, hogy ez nem azonos a napjainkban hasonló néven – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – működő tudományos szervezettel. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét az 1950-es években hozták létre – a többi hasonló szerveződésű és a szovjet tömb országában működő intézetek mintájára – a pártapparátus részeként, és tevékenységét mindvégig meghatározta a párt közvetlen irányítása. Az Intézetben sokféle kutatás zajlott, amelyek alapján több tízes nagyságrendben tanulmányok, kötetek készültek. A kiadványok egy része a nyílt könyvpiacra is kikerült, másik része azonban belső terjesztésű volt, a harmadik típusúak pedig – szintén belső körben – a szakmai viták alapjául szolgáltak. A Társadalomtudományi Intézet, illetve annak munkatársai más szempontból is érintettek voltak a zárt terjesztésű kiadványok témájában: az egyes kötetekhez készített elő- és utószavak összeállítását gyakran e körben végezték.
- 18 Uo. p. 24–25.
- 19 Uo. p. 27–28.
- 20 MNL OL M-KS 288-41/167. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 6.
- 21 Uo. p. 6.
- 22 Uo. p. 7.
- 23 Uo. p. 62.
- 24 MNL OL M-KS 288-41/215. ö. e. Az MSZMP

- Agitációs és Propaganda Bizottság 1973. november 27. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak zárterjesztésű könyvek kiadására 1974-ben. 1973. december 4.
- 25 MNL OL M-KS 288-41/114. ö. e. 1969. április 15. Az MSZMP Agitációs a Propaganda Bizottsága 1969. április 15. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat a bizalmas (zárt) könyvek kiadására és terjesztésére hozott korábbi agit. prop. bizottsági döntés módosítására. 1969. április 9. p. 24.
- 26 Írásunk keretében nem áll módunkban felidézni a sorozatokban szereplő valamennyi mű annotációjának tartalmát, csupán arra van lehetőségünk, hogy a tipikus indoklásokat bemutassuk. Arra sincs módunk, hogy a sorozatok keretében megjelent valamennyi munkát és azok impresszum adatait felsoroljuk, ezért a jellemző jegyek mentén élünk a példák bemutatásával. A nyilvánosság előtt tiltott munkák részletező tartalomelemzésére majd a későbbiekben kerülhet sor.
- 27 MNL OL M-KS 288-41/15. ö. e. 1963. november 6. Jegyzőkönyv az MSZMP Agitációs a Propaganda Bizottsága 1963. november 6. üléséről. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az 1964-ben zárt terjesztésre kerülő kiadványokról. p. 14.
- 28 Milovan Gyilas (1911–1995): jugoszláv politikus, író. „...*a desztalinizáció egyik korai élharcosa, akinek a kelet európai disszidensirodalom egyik meghatározó alakjaként fontos szerepe volt az 1989 utáni kelet-európai demokratizációs folyamatok szellemi megalapozásában. Legismertebb műve az először 1957-ben az USA-ban kiadott »Az új osztály«, amely hamar igazi bestseller lett. 40 nyelven 3 millió példányban jelentek meg. 1958-ban Gyilas megkapta érte a párizsi Szabadság-díjat, 1995-ben pedig az Oxfordi Fórum beválogatta a 20. század 100 legfontosabb könyve közé. ... a két legismertebb és legjelentősebb műve »Az új osztály« (1957) és a »Beszélgetések Sztálinnal« (1962). Az új osztály a bürokratikus államszocializmus – Gyilas szóhasználatával kommunizmus, beleértve természetesen a titói formát is – teoretikus igényű bemutatása és kritikája. Alap gondolata az, hogy a kommunizmus valóban felszámolta a burzsoáziát és általában a régi keletű osztálystruktúrát, de kialakult benne »...egy új, a történelemben azelőtt ismeretlen osztály ... a politikai bürokrácia.« Ez egy szűk uralkodó réteg, amely a gazdasági és politikai hatalom birtokában, a demokráciahiány miatt nem valódi köztulajdonként működő állami tulajdonra támaszkodva, hierarchikusan szervezi meg a társadalmat, kollektíve elnyomva és kizsákmányolva annak minden más rétegét. Ez az új osztály történetileg a munkásságból származik, tagjai pedig azok, akik az »...általuk kisajátított kormányzati monopólium alapján különleges előnyökre és kedvező gazdasági helyzetre tettek szert.«” Gyilas vonatkozó munkássága rövid ismertetésének forrása: Juhász József: Sztálin korai kritikusa: Milovan Gyilas. Száz éve született a jugoszláv politikus-író. In: História, 2011. 8. sz. p. 18–21. A felhasznált idézetek a 18. és a 20. oldalon találhatók.*
- 29 Thomas K. Finletter (1893–1980): amerikai ügyvéd és kormányzati tisztviselő, akinek ajánlására az Egyesült Államok katonapolitikáját a hidegháború kihívásaihoz igazították. Finletter volt a fő szerzője annak a jelentésnek (Survival in the Air Age), amely 1948-ra készült el, és ami arra figyelmeztetett, hogy a Szovjetunió légereje hamarosan eléri az USA légerejének szintjét. Ennek következtében indult meg az Egyesült Államok légerejének intenzív fejlesztése, amelynek eredményeként a légierő hamarosan több mint háromszoros finanszírozást élvezett. A Foreign Policy: The Next Phase című munkája 1960-ban jelent meg az Egyesült Államokban. Thomas K. Finletter. In: Encyclopædia Britannica. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1950680/Thomas-K-Finletter> (A letöltés ideje: 2014. december 23.)
- 30 Jean Paul Sartre (1905–1980): francia dráma- és regényíró. A XX. század második felének egyik legnagyobb hatású írója, az egzisztencialista bölcséleti magatartás megteremtője. A kapitalizmus indulatos bírálója, a polgári magatartás tagadója volt anélkül, hogy szocialista lett volna. A második világháború kezdetétől fogva katona volt, és hamarosan német hadifogságba esett, ahonnan 1941-ben szabadult. Attól kezdve, hogy a német hadifogságból hazatérhetett, egyértelműen fasisztaellenes, politikailag baloldali gondolkodású. Ez a baloldaliság mindezekelőtt az indulatos kapitalizmusellenességben nyilvánult meg és ez viszi egyre közelebb a szocializmushoz. A marxizmussal azonban nem tudott azonosulni. Egyik legérdekesebb filozófiai művében, A dialektikus ész kritikájában érdekes elemzéssel cáfolja a dialektikus materializmust, tagadja a történelmi materializmust is, hiszen filozófiája hitet tesz a szabad akarat mellett. Viszont oly mértékben áll szemben a polgári világnézetekkel, az elnyomás és kizsákmányolás minden lehetőségével, hogy szövetségeseinek tudja a szocializmust is. Ez odáig viszi, hogy pártol minden szabadságtörekvést. Kezdetben igyekszik rokonszenvet ébreszteni a Szovjetunió iránt is. Jean Paul Sartre. In: Literatura. hu. <http://www.literatura.hu/irok/xxszazad/euproza/sartre.htm> (A leoltés ideje: 2014. december 23.)
- 31 Walt Whitman Rostow (1916–2003): amerikai közgazdász. Az 1960-ban, a Cambridge University Press gondozásában megjelent műve – The Stages of Economic Growth: A non-communist manifesto – világszerte nagy visszhangot és vitát váltott ki. Elméletében az egyes országok gazdasági fejlődésének azonos útját, öt lépcsőből álló folyamatát mutatja be a teljes elmaradottságból a fejlett kapitalizmusig. A fejlődési lépcsők legfelsőbb fokát a fejlett kapitalista, ipari államokban vélte megtalálni. Munkájában éles kritikával illette a szovjet és a szovjet típusú gazdasági fejlődési modellt.

- 32 MNL OL M-KS 288-41/15. ő. e. 1963. november 6. Jegyzőkönyv az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1963. november 6. üléséről. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az 1964-ben zárt terjesztésre kerülő kiadványokról. p. 15.
- 33 Uo.
- 34 Az 1971-ben készített levéltári kimutatás szerint 1964-ben mindössze egyetlen mű jelent meg, de ez nem is szerepelt a Kossuth Kiadó tervében: Horthy Miklós, Emlékirataim. A javaslatban szereplő munkák közül a Flemingét és Eden emlékiratait 1965-ös megjelenésének írja a jegyzék, Churchill emlékiratait pedig 1971-ig – legalábbis e jegyzék szerint – nem jelentették meg. Vö. MNL OL M-KS 288-41/167. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 66.
- 35 G. F. Kennan a Szovjetunió valódi szándékának felismerésében személyes tapasztalatai segítettek. Az 1930-as évektől kezdve több alkalommal is dolgozott az USA moszkvai nagykövetségén, Avarell Harriman nagykövet – akinek könyve később szintén bekerült a zárt kiadványok körébe – egyik legfőbb tanácsadója volt. Kennan nevéhez fűződik az úgynevezett „hosszú távirat” (Long Telegram) elküldése, ami az USA hidegháborús stratégiájának, továbbá a Szovjetunió felé megnyilvánuló amerikai politikai magatartás megváltozásának meghatározó iratává vált.
- 36 MNL OL M-KS 288-41/63. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1966. november 2. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat az 1967-ben zárt terjesztésben megjelenő művekre. 1966. november 2. p. 36.
- 37 Uo. p. 38a. és 39.
- 38 Uo. p. 36.
- 39 Uo.
- 40 MNL OL M-KS 288-41/103. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1968. október 25. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat a belső, illetve zárt terjesztés céljából 1969-ben kiadandó művekre. 1968. október 25. p. 48–49.
- 41 Uo. p. 48.
- 42 Uo.
- 43 A fentiekkel felsoroltakkal szemben a már többször hivatkozott és idézett MSZMP APB 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve az 1969-ben megjelent munkák között André Malraux Ellenemlékiratok; André Gorz A nehéz szocializmus; Che Guevara Bolíviai napló; Herbert Marcuse Az egyszemélyes ember; Servan-Schreiber Az amerikai kihívás című műveit tünteti fel.
- 44 MNL OL M-KS 288-41/125. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1969. október 14. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat a Kossuth Könyvkiadó 1970. évi kiadási tevékenységének politikai irányvonalára. 1969. október 14. p. 28–29a.
- 45 Uo. p. 28.
- 46 Uo.
- 47 Uo. p. 28a.
- 48 Macartney, C. A.: October Fifteenth. A History of Modern Hungary I-II. Edinburgh, 1956. Végül ezt a művet sem adták ki. Itt feltétlenül rá kell mutatnunk a könyv hazai kiadástörténetének sajátos vonásaira. Az eredeti kiadást követően ötven és a hazai rendszerváltás után tizenhét évvel, majd csak 2006-ban, a Gede Kiadó gondozásában jelent meg először magyarul ez a munka.
- 49 Vö. MNL OL M-KS 288-41/167. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 66.
- 50 A Csehszlovák Kommunista Párt 14. rendkívüli, az ország megszállása miatt illegális körülmények között tartott kongresszusának (1968. augusztus 22.) jegyzőkönyve, valamint a kongresszus egyéb dokumentumai: a CSKP nyilatkozata, felhívása a világ kommunista pártjaihoz, felhívása a szlovák kommunistákhoz és a szlovák néphez, felhívása minden polgártárshoz és az ifjúsághoz stb.
- 51 MNL OL M-KS 288-41/125. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1969. október 14. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat a Kossuth Könyvkiadó 1970. évi kiadási tevékenységének politikai irányvonalára. 1969. október 14. p. 29–29a.
- 52 Uo. p. 29.
- 53 Uo. p. 29–29a. Már korábban is említettük, hogy a különböző jegyzékek között jelentős eltérések vannak. A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján ma még nem tudjuk ennek okát, nem ismert számunkra, hogy egyszerű pontatlanságról, slamposágról, a nyilvános könyvpiacra nem kerülhető kiadványok már az apparátus számára is követhetetlen túlbujánzásáról, netán a végrehajtott apparátus operatív beavatkozásáról van-e szó, vagy a tervezés és a megvalósítás között történtek módosították ilyen nagy mértékben a kiadásra kerülő művek jegyzékét, esetleg más okok játszottak ebben szerepet.
- 54 MNL OL M-KS 288-41/167. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 69–70.
- 55 MNL OL M-KS 288-41/215. ő. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1973. november 27. ülésének jegyzőkönyve. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak zárt terjesztésű könyvek kiadására 1974-ben. 1973. november 16. p. 20.

- 56 Uo. p. 69–71.
 57 Uo. p. 69.
 58 Uo. p. 70.
 59 Uo. p. 70–71.
 60 MNL OL M-KS 288-41/367. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1981. május 19. ülésének jegyzőkönyve. 1981. május 19. p. 65.
 61 MNL OL M-KS 288-41/32. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1964. október 14. ülésének jegyzőkönyve. 1964. október 14. p. 4.
 62 MNL OL M-KS 288-41/49. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1965. október 20-i üléséről. Jelentés a zárt kiadványokról. 1965. október 20. p. 12/a–13.
 63 E sorok sajátos hangulatát és tartalmát az adja, hogy a két részben közölt írás az akkoriban még szamizdatként közreadott, Beszélő című folyóiratban jelent meg. Kőszeg Ferenc: Könyvkiadói cenzúra Magyarországon 1–2. In: Beszélő szamizdat, 5–6. szám, 1. évf., 5. sz. (1982. december) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/konyvkiadoi-cenzura-magyarorszagon-i-es-beszelo-szamizdat>, 9. szám. 1. évf., 7. sz. (1984. február) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/konyvkiadoi-cenzura-magyarorszagon-ii> (A letöltések ideje: 2015. január 3.)
 64 MNL OL M-KS 288-41/15. ö. e. 1963. november 6. Jegyzőkönyv az MSZMP Agitációs a Propaganda Bizottsága 1963. november 6. üléséről. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az 1964-ben zárt terjesztésre kerülő kiadványokról. p. 14.
 65 MNL OL M-KS 288-41/114. ö. e. Javaslat a bizalmas (zárt) könyvek kiadására és terjesztésére hozott korábbi Agit. Prop. Bizottsági döntés módosítására. 1969. április 9. p. 3–4.
 66 Uo. p. 3.
 67 Uo. p. 29.
 68 MNL OL M-KS 288-41/167. ö. e. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1971. október 12. ülésének jegyzőkönyve. Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak „zárt” és „belső használatra” terjesztésű könyvek kiadásának és forgalmazásának helyzetéről. 1971. október 4. p. 67.

A református felekezetű népesség társadalmi és geográfiai jellemzőinek változása a 2001. és a 2011. évi népszámlálások tükrében Magyarországon

(Bevezetés) A 2011-es népszámlálás vallási felekezeti hovatartozásra vonatkozó első adatai 2013 nagycsütörtökén láttak napvilágot. A megjelenést követően napjainkig számos vélemény, értelmezés kapott publicitást a médiától kezdve a hivatalos egyházi állásfoglalásokig. A vallási adatok és a vallási magatartás elemzésével foglalkozó kutatók számára is kiváló lehetőség a census ezen elemeinek vizsgálata.

Jelen tanulmányban vallásföldrajzi megközelítésben kívánjuk bemutatni a reformátusság társadalmi és geográfiai jellemzőinek sajátosságait. Külön figyelmet fordítunk elemzésünkben a református vallásúak számának és arányának változására a korábbi népszámlálások tükrében. A rendelkezésre álló népszámlálási adatok alapján a református vallású lakosság számának változását településtípusonként és azok területi vonatkozásában is elvégeztük. A református lakosság lakóhelyének térbeli struktúráját és annak jellegzetességeit is elemeztük, hangsúlyt fektetve a felekezethez tartozó népesség hátrányos helyzetére. Ezentúl a 2011-es census adatai alapján a magukat reformátusnak vallók demográfiai jellemzését, pl. életkor, családi állapot, iskolázottság szempontjából is megpróbáltuk felvázolni.

(I. Dilemmák a népszámlálás adatait illetően) A bevezetőben meg kell jegyeznünk, hogy a népszámlálások vallási kérdései és az azokra adott válaszok az igen érzékeny adatok közé tartoznak. A népszámlálási törvény alapján a válaszadás önkéntes, s ebből kifolyólag a census eredményeképpen kapott adatbázist is fenntartásokkal kell kezelni. Ebből az aspektusból vizsgálva viszont számos igen értékes következtetést lehet belőle levonni például arra vonatkozóan, hogy mennyire tudta az adott egyház, felekezet a híveit mozgósítani, illetve a kapott eredmények vizsgálata során azt sem szabad elfelejteni, hogy az egyén válaszadásának motivációja mögött meghúzódhatnak individuális, többek között aktuális érzelmi-hangulati okok is. A vallás, felekezet kérdésköre nem terjed ki magára a vallás gyakorlására vagy az egyházhoz, felekezethez való tartozás adminisztratív voltára, így az adatok tartalmazhatnak vallásukat nem gyakorló, ám egyéb okokból magukat a felekezethez tartozónak valló egyéneket is. A két census, a 2001. és 2011. évi népszámlálás módszertana eltér egymástól. Míg 2001-ben a megválaszolható kérdés a következőképpen hangzott: „Vallása, hitfelekezete?”, addig 2011-ben a következő kérdésre kellett választ adni: „Mely vallási közösséghez, felekezethez tartozónak érzi magát?” Amíg 2001-ben csak másik két válaszlehetőség volt, mégpedig „nem tartozik egyházhoz, felekezethez” és „nem kíván válaszolni” opciók, addig 2011-ben egy harmadik lehetőség is állt a válaszadó előtt: „ateista”. Ezek csupán árnyalatnyi különbségek, de befolyásolhatják a kapott adatokat. A korábbi kérdés egyértelműen tényre, adatra, ezzel szemben a 2011-es megfogalmazás sokkal inkább kötődésre, egy érzelmi viszony meglétére kérdez rá, azaz sokkal árnyaltabb, mélyebb jelentéstartalommal rendelkezik.¹

A népszámlálási adatokat szemlélve első pillantásra úgy tűnhet, hogy a magyar társadalomban általános tendenciaként bontakozik ki az egyházaktól való elfordulás. Míg 2001-ben az ország összlakosságának 74,6%-a (7 610 613 fő a 10 198 315 főből) vallotta

magát valamely egyházhoz tartozónak, addig ez az arány és szám 2011-re 54,6%-ra (5 432 375 főre a 9 937 628 főből) esett vissza. Általános jelenségnek tűnik, hogy míg a magukat a történelmi vallásokhoz, felekezetekhez tartozónak vallók száma az egész népesség tekintetében jelentősebben csökkent, addig a más vallási közösségekhez tartozók száma a 2001-es 96 760-ról 167 231-re, 72,8%-kal nőtt². Ennek ellenére kijelenthetjük, hogy az egyes vallási felekezeteknek a vallási struktúrában elfoglalt helye a válaszadó népesség körében jelentős eltérést, a korábbi, 2001-es census adataihoz képest, nem mutat.

Míg 2001-ben a válaszadók 10,8%-a nem válaszolt a vallási hovatartozására vonatkozó kérdésre, ez az arány 2011-ben 27,2%-ra, vagyis 2 698 000 főre emelkedett. Mi lehet a drasztikus változás hátterében? Több kutató kereste erre a választ. Pete József³ kiválóan összefoglalja munkájában a lehetséges okokat.

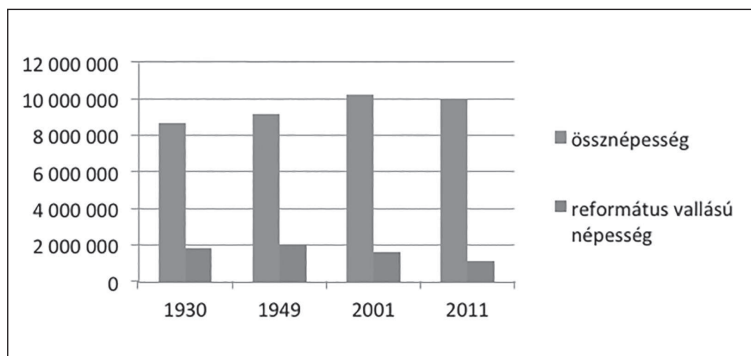
A 2011-es census vallásos viszonyaira vonatkozó adatokat elemezve látható, hogy nemcsak a választ megtagadók vagy finomabban fogalmazva mellőzők száma, hanem az egyházhoz, felekezethez nem tartozóké is emelkedett: 1 483 369-ről 1 806 409 főre, a teljes lakosságon belül 14,5 százalékról 18,1 százalékra.

A fentiekkel összefüggésben megállapíthatjuk, a magukat felekezethez tartozónak vallók statisztikai csökkenésének hátterében többszörös gazdasági-társadalmi és politikai okok húzódnak. A 2011. évi népszámlálás előtt szakmai viták keresztüztében állt a census vallási kérdése, sokáig bizonytalan volt egyáltalán az is, hogy a kérdés szerepelni fog-e az adatlapokon. Ez is hozzájárulhatott a sikertelenséghez. Ezenkívül olyan mély társadalmi folyamatok is szerepet játszhattak a számok csökkenésében, mint például a még inkább nyugatiasodó, individualizáció által fűtött társadalmi berendezkedés, és a társadalmi változások dinamikája, amelyek igényeit az inkább statikus és hagyományos berendezkedésre specializálódott egyházak már nem vagy csak részben tudják kielégíteni.⁴ A népszámlálási adatok mögött egyrészt módszertani kérdések húzódnak meg, másrészt a társadalom vallási változásait értelmezhetjük akár az individualizáció mentén is, mely a hagyomány szerinti vallási hovatartozást az egyéni döntés szerinti hovatartozás irányába tolja el. A vallási kérdésre vonatkozó válaszmegtagadás (s vele együtt a valláshoz, felekezethez tartozók számának statisztikailag kimutatható drasztikus csökkenése) azt is kifejezhette, hogy a vallási szféra és a vallási közösségek kínálata abban a formában, ahogyan ezt a népszámlálás adatgyűjtése számukra megjelenítette már nem nyújt támaszt privát identitásának. Feltételezhető továbbá az is, hogy a vallási kérdésre a válasz elutasítása mögött az a tapasztalat áll, hogy a nagy dinamikával mozgó társadalommal szemben az egyházakat a 10 esztendővel ezelőtti állapotnál statikusabbaknak érzékelték. De ugyanúgy az is felvethető, hogy a vallási dimenzió elutasítása mögött a hangsúlyosan keresztény retorikával politizáló kormánykoalíció és a kormánypártokkal szövetségesnek látszó egyházi koalíció került közös elutasításra. A modern társadalmakban a kormány és az egyházak szövetsége általában kiváltja a mindkettővel szembeni bizalmatlanságot.⁵ A nagyarányú válaszmegtagadás mögött az a közvélekedés is állhat, miszerint a vallás magánügy.⁶

(II. A református vallásúak számának és arányának változása a korábbi népszámlálások tükrében) A 2011-es népszámlálás vallási adatbázisában a református népességre vonatkozó adatokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a 2001-es censushoz képest a református felekezethez tartozónak vallók száma és aránya jelentősen csökkent. Míg 2001-ben 1 622 796 fő vallotta reformátusnak magát (az összlakosság 15,9%-a), addig 2011-ben csupán 1 153 454 fő (az összlakosság 11,31%-a). Ha a vallási hovatartozás kérdésére

nem válaszolókat és a magukat nem vallásosnak tekintőket kiszűrjük, látható, 2001-ben a reformátusok aránya (tehát a magát vallásosnak valló össznépeségben) 17,8%, 2011-ben pedig 15,9%⁷, vagyis a veszteség a vallásos populáción belül 2% alatti, jóval elenyészőbb, mint első látásra gondolnánk. (Viszont a reformátusság önmagán belüli fogyása közel 30%-os.)

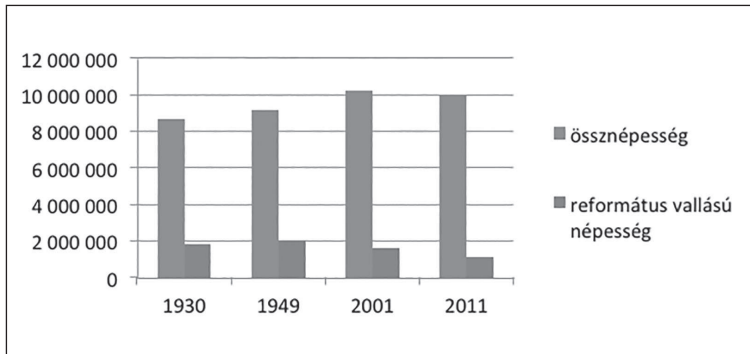
A statisztikai adatokat idősorosan elemezve megállapítható, hogy Magyarország össznépeségéhez viszonyítva a református vallásúak számában már 1949 óta fokozatos csökkenés tapasztalható, mindössze 1930 és 1949 között az összlakosság népeség-növekedésével egyenesen arányosan mutatható ki növekedés a magukat reformátusnak vallók létszámában. Habár a statisztika nem számol be az 1960., 1970., 1980. és 1990. évi adatokról, de feltételezhetőleg azok az általunk felvázolt tendenciát erősítik. A szocializmus időszakában e szám csökkenése a vallás és a politikai rendszer eszményképének összeférhetetlenségével is magyarázható, a rendszerváltást követő és a 2011. évi népszámlálásban kimutatható csökkenés lehetséges okairól pedig már részletesen beszámoltunk az előzőekben. A reformátusok össznépeségen belüli aránya is nagymértékben csökkent az évszázadban, habár az ország népeségének növekedésével párhuzamosan 1930-ról 1940-re megközelítőleg két százalékkal nőtt a reformátusok aránya is. Míg 1949-ban a népeség 21,88%-a református vallású volt, addig 2011-re ez az arány a felére, 11,6%-ra csökkent (1. ábra).

1. ábra: Magyarország össznépeségének és a református vallású népeség számának változása 1930-tól napjainkig

Forrás: KSH – Népszámlálás 2011 alapján saját szerkesztés

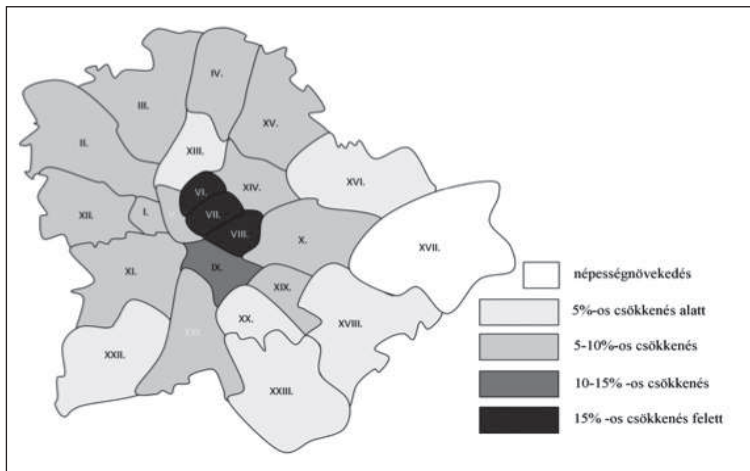
A református népeség adatait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy azon belül a férfiak számának nagyobb arányú csökkenése tapasztalható. Ha az 1949. és 2001. évi census között eltelt időt vizsgáljuk, akkor feltűnik számunkra, hogy a férfiak száma kétszer olyan magas arányban csökkent az említett időszak alatt: míg a férfiak körében 30,42%-os, addig a nők körében csupán 15,2%-os volt a csökkenés. Ugyanakkor 2001 és 2011 között a felekezethez tartozók körében a férfiak aránya csökkent kisebb mértékben, mindössze 23,92%-kal, szemben a nők 27,63%-os csökkenésével. Ebben közrejátszik az a tényező, hogy a férfi népeség bázisa alacsonyabb, így a csökkenés mértéke is kisebb. Természetesen az adatok értékelésében figyelembe kell venni, hogy míg az első említett időszak hatvankettő esztendő ölel át, addig a második periódus csupán tíz (2. ábra).

2. ábra: A református felekezethez tartozók számának változása a népszámlálások tükrében, nemek szerinti bontásban

Forrás: KSH – Népszámlálás 2011 alapján saját szerk.

(III. A református népesség számának változása településtípusonként, területi bontásban) Területi bontásban elemezve az adatokat, a **fővárost** tekintve is jelentősen, mintegy 34,53%-kal csökkent a református vallású emberek száma, 224 169-ről 146 756-ra, holott Budapest összlakossága csupán 2,74%-kal csökkent az évtizedben. Legnagyobb mértékben a belső területek, a VI., VII. és VIII. kerület népessége fogyott. A szuburbanizáció jelenségének köszönhetően a délkeleti, többnyire kertvárosi peremkerületek állandó lakosságának számában érzékelhető a legminimálisabb visszaesés az évtizedben (3. ábra).

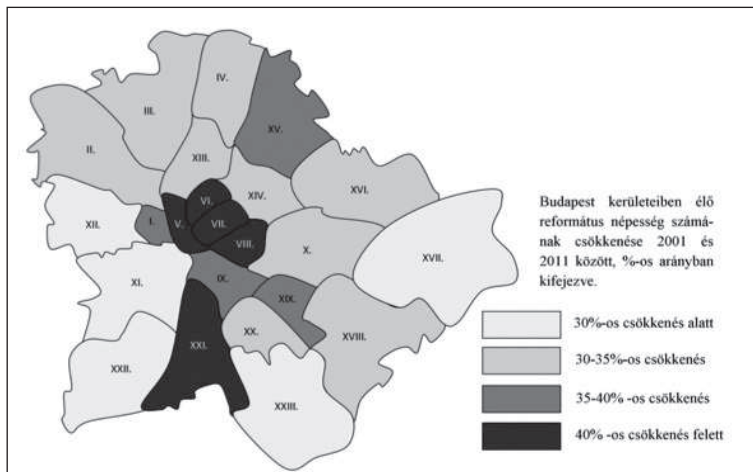

3. ábra: Budapest népességváltozása 2001 és 2011 között (%-os értékben)

Forrás: KSH – Népszámlálás 2001, ill. 2011 alapján saját szerk.

Ha az összlakosság változásának adatait a református népesség változásának adataival összevetjük, az alábbi konklúziók vonhatóak le: a reformátusok számának csökkenése

átlagosan háromszor magasabb értékeket mutat, mint a terület állandó lakónépességének visszaesését jellemző mutatószámok. A reformátusok számának apadásában a legnagyobb mértéket azokban a belső kerületekben jegyezték (VI., VII. és VIII.), ahol Budapestet tekintve a legnagyobb volt a kerület népességszökkenése. Ezen kívül két olyan kerületben is drasztikusan fogyott a reformátusok lélekszáma, ahol a kerület lakónépessége az átlagos mértékben esett vissza (V. és XXI. kerület). Összességében elmondható, hogy Budán jóval kisebb arányban csökkent a református vallásúak száma, mint Pesten, és az településszerkezeti, valamint népesség eloszlási okokból kisebb varianciát is mutat (4. ábra).

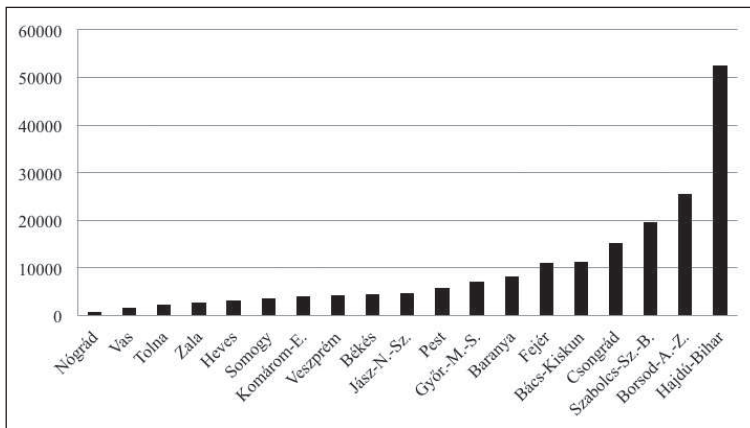
4. ábra: Budapest kerületeiben élő református népesség számának csökkenése 2001 és 2011 között (%-os értékben)

Forrás: KSH – Népszámlálás 2001, ill. 2011 alapján saját szerk.

A reformátusok népességének csökkenése, átrendeződése és a szuburbanizáció jelensége között párhuzamokat vélhetünk felfedezni, hiszen a főváros életében általános tendenciaként jelenik meg a belső, túlszűfolt kerületek kiürülése, s vele párhuzamosan a külső, kertvárosias kerületek, települések népességnövekedése. Ez tapasztalható itt is, hiszen Budapest külső kerületeiben élő reformátusok száma kisebb mértékben csökkent, ha az agglomerációt vizsgáljuk, akkor azt a megállapítást tehetjük, hogy a városkörnyéki településeken is csupán kis, az átlagot meg nem haladó mértékben esett vissza a reformátusok száma, ebben nyilván nagy szerepet játszik a beköltöző református fiatal családok nagyobb aránya.⁸

A **megyei jogú városokban** 2001-ben 280 409 református élt, a református felekezethez tartozók 17,27%-a, míg ez a szám 2011-ben 188 131 főre, azaz 32%-kal csökkent. Ennek köszönhetően ma a református vallásúak 16,31%-a él megyei jogú városokban. A statisztikai adatok megtévesztőek, hiszen 2001-ben Pest megyében még nem volt egy megyei jogú város sem, de 2006-ban Érd megyei jogú városi rangra emelkedett, így a 2011. évi népszámlálás az ott élő 5780 fő reformátust már ebbe a kategóriába sorolta. 2011-ben az ország északkeleti és délkeleti területeinek, Hajdú-Bihar (81 583 fő), Borsod-Abaúj-Zemplén (41 415 fő), Szabolcs-Szatmár-Bereg (25 618 fő), Csongrád (23 213 fő), valamint Bács-Kiskun (14 976 fő) megyék megyei jogú városaiban élt a legtöbb magát reformátusnak

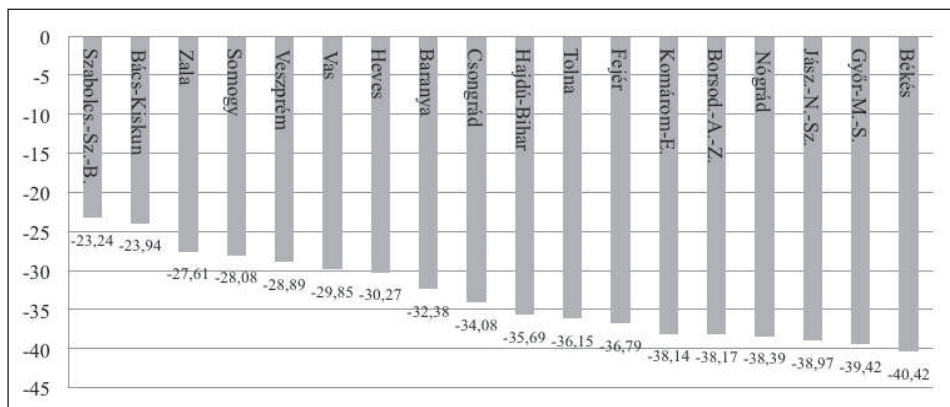
valló ember. Ez nem meglepő, hiszen a történelmi hagyományoknak megfelelően a hagyományosan reformátusok által lakott térségekben a nagyvárosi – jelen esetben a megyei jogú városokban élő – reformátusság aránya is egyenesen arányosan magasabb. A legkevesebbet Nógrád (815 fő), Vas (1560 fő), Tolna (2398 fő), Zala (2655 fő) és Heves (3149 fő) megyékben jegyezték. A 2001. évi adatokhoz képest Szabolcs-Szatmár-Bereg, Bács-Kiskun, Somogy, Vas és Veszprém megyékben 20-30%-os, az ország többi megyéjének megyei jogú városaiban viszont 30% feletti visszaesést regisztráltak a reformátusokat illetően. A legnagyobb csökkenés azokban a megyékben mutatható ki, ahol viszonylag alacsony a református felekezet létszáma, így annak megtartó ereje is gyengébb, például Békés megyében (40,4%-os csökkenés, 7399 főről 4408 főre), Győr-Moson-Sopron megyében (39,49%-os visszaesés 11 807 főről 7152 főre), Jász-Nagykun-Szolnok megyében (38,97%-os csökkenés 7616 főről 4648 főre) stb. Ez alól Borsod-Abaúj-Zemplén megye kivétel, amelynek megyei jogú városaiban 41 415 fő reformátust jegyezték, az ország második legmagasabb értékét a kategóriában, mégis 38,17%-os csökkenés tapasztalható (5. és 6. ábra).

5. ábra: Magyarország megyei jogú városaiban élő református népesség száma 2011-ben

Forrás: KSH – Népszámlálás 2011 alapján saját szerkesztés

A **többi, városi** jogállású településen 2001-ben 484 964 fő református élt, a 2011. esztendőben ez a szám már csak 404 853 fő. A csökkenés mértéke 16,51%-os, ami jóval kisebb, mint a megyei jogú városok esetében tapasztalt csökkenés, ami eléri a 32,9%-ot. Ez valószínűleg betudható a kisebb településméret és kompaktabb társadalmi sajátosságok erősebb megtartóerejének illetve annak a ténynek, hogy a városrá nyilvántások pozitív irányban torzítják a városi jogállású települések statisztikáit. Ezentúl szerepet játszhatott a mutató pozitívabb alakulásában az is, hogy a hagyományosan református lakosság által lakott északkeleti megyék viszonylag nagy területűek, ott a településszerkezetben a kis- és középvárosok nagy jelenléttel bírnak. A városi jogállású településeken regisztrált, összesen 10.000 főnél magasabb református lélekszámmal rendelkező megyék közül Csongrád 38%-os, Jász-Nagykun-Szolnok 32,9%-os és Békés megye 26,6%-os csökkenéssel emelkedik ki. A legkisebb visszaesést ugyanezen kategórián belül Pest (-3,3%), Szabolcs-Szatmár-Bereg (6,94%) és Fejér (-10%) megyékben jegyezték.

6. ábra: A megyei jogú városokban élő reformátusok létszámának változása 2001-től 2011-ig, %-os értékben kifejezve.

Forrás: KSH – Népszámlálás 2011 alapján saját szerkesztés

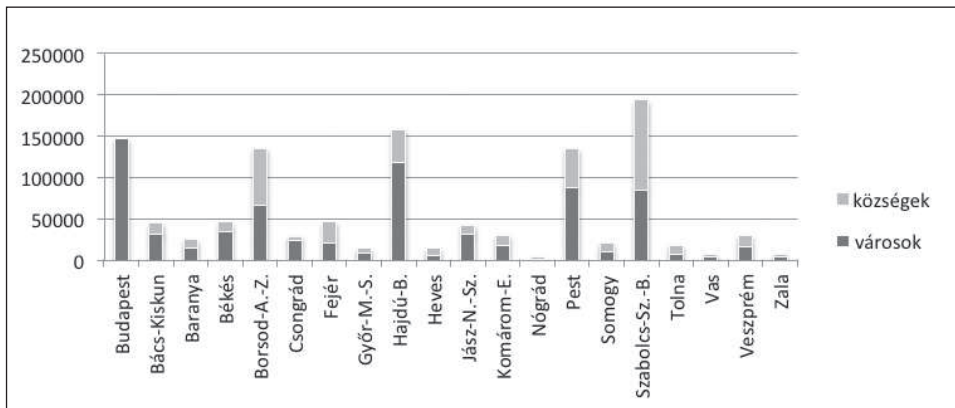
Pest megyében, ahol a megyébe Budapestről és az ország vidéki területeiről irányuló migrációnak köszönhetően az ország legnagyobb népességnövekedése tapasztalható (+10,9%), a városokban a református népesség csupán 3,34%-kal csökkent, meg kell jegyezni, ahogy már fentebb is utaltunk rá, hogy összefüggés lehet a népességnövekedés és a reformátusok számának alacsony visszaesése között. Később láthatjuk, hogy a Pest megyei városokkal ellentétben, a községekben 47,07%-os csökkenéssel számolhatunk, ebben a már fent említett várossá nyilvánítások hatását vélhetjük felfedezni. A 2001. évben négy (Gyömrő, Tököl, Tura és Vecsés), 2001 és 2011 között pedig tizenhét (!) település (Albertirsa, Biatorbágy, Budakalász, Dunavarsány, Fót, Halásztelek, Isaszeg, Kistarcsa, Maglód, Ócsa, Örkény, Pilis, Szigethalom, Tápiószéle, Törökbálint, Üllő és Zsámbék) emelkedett városi rangra a rendkívül gyorsan városodó és városiasodó megyében, ami pozitív irányban jelentősen befolyásolja az adatokat. A census szerint 25 792 református vallású polgárt jegyeztek, akik a 2001-es népszámlálás szerint még községi jogállású településeken éltek.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye pozitívan alakuló mutatói mögött is hasonló okról számolhatunk be: 2001 és 2011 között a szóban forgó megyében nyolc darab várossá nyilvánításról szólnak a statisztikák. A census eredményei 11 **607 fő reformátust** jegyeznek fel, akiket a népszámlálás 2011-ben már városi polgárként tart számon. Ők Balkány, Demecser, Kemece, Mándok, Nyírlúgos, Nyírmada, Nyírtelek és Vaja településeken élnek. Fejér megye pozitív mutatóinak alakulásában Budapest közelsége lehet meghatározó, a megye északi területeire irányuló belső migráció miatt.

Lakosságszám szerinti bontást vizsgálva, a **városok összességéről** elmondható, hogy 2011-ben a reformátusok többsége városi jogállású településeken élt (a válaszadók közül **739 707 fő, a községekben élő 413 717 fővel szemben**). **100 000 főnél népesebb városokban** 285 717 fő, a reformátusság egynegyede, 24,7%. Ebből 146 756 fő élt a fővárosban. A vidéki nagyvárosok közül kiemelkedett Debrecen 52 459 reformátussal, Miskolc 25 606 fővel, Nyíregyháza 19 662 és Kecskemét 11 390 fővel. Az 50 000 és 99 999 népességszám közötti településeken rendkívül kevés református élt, összesen 35 108 fő. Ugyanakkor a városok méretének csökkenésével egyenesen arányosan nőtt a reformátusok lélekszáma, például az 5000 és 9999 fő közötti városi településeken már több mint 100 000 fő, vagyis

a több mint százezer fős lakosságszámmal rendelkező városokat figyelmen kívül hagyva megállapítható, hogy a legtöbb református az 5000 és 9999 főt számláló kisvárosokban élt. A fenti adatok fényében látható, hogy területi bontásban Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar és Pest megye minden településméretben a legtöbb magát reformátusnak valló népességet jegyzi. A legtöbben Hajdú-Bihar megye városaiban találhatók, összesen 118 928 fő. Pest megye városaiban 87 914, míg Borsod-Abaúj-Zemplén megye városaiban 66 645 fő református vallású élt 2011-ben. Az adatok mögött az említett megyék átlagot meghaladó lakosságszáma, területének mérete, a városodottság előrehaladottságának ténye, valamint különösen Hajdú-Biharban és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a kálvinizmus tradicionális jelenléte állhat. Míg az előbb említett három megye a nagyvárosokban élő reformátusok számával emelkedik ki, addig Szabolcs-Szatmár-Bereg megye büszkélkedhet az 5000–9999 és 1000–4999 lelket számláló településeken élő legtöbb reformátussal. Ehhez hasonlóan a reformátusság Bács-Kiskun, Fejér és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben jellemzően a maximum 15 000 főt számláló városokban található nagyobb arányban.

A községek kapcsán elmondható, hogy a református vallásúak kisebb, ám egyáltalán nem elhanyagolható része, 2001-ben 645 172 fő, 2011-ben pedig 413 747 fő falvakban élt. Ennek egyik okaként említhető a református népesség térszerkezeti eloszlásának azon jellegzetessége, hogy a többnyire sűrű és kisteleplüléses hálózattal rendelkező Baranyában és északkelet-magyarországi megyékben kiemelkedő a reformátusok száma. A legnagyobb mértékű csökkenés az előregedő népességű és a magas elvándorlási mutatókkal rendelkező térségekben (Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar megye), valamint azokban a megyékben érhető tetten, ahol egyébként is kisebbségben vannak jelen a reformátusok mint Győr-Moson- Sopron megye.

7. ábra: A reformátusok lélekszáma megyénként, települési jogállás szerinti bontásban

Forrás: KSH – Népszámlálás 2011 alapján saját szerkesztés

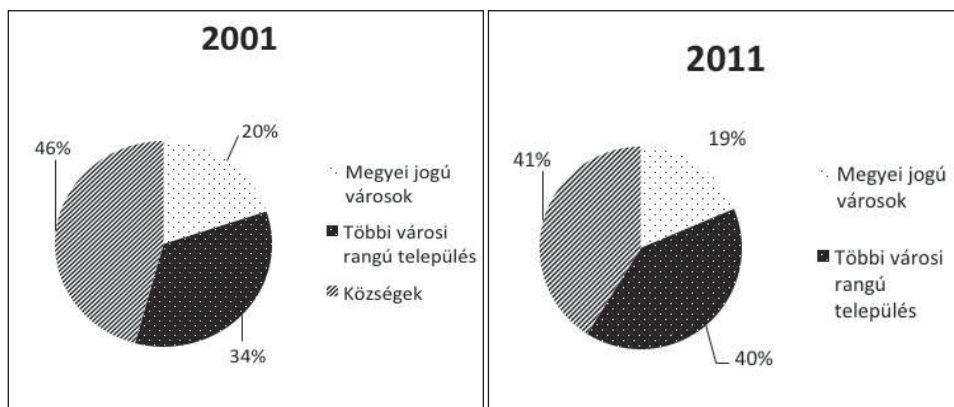
A falvak vallásstatisztikai adatait vizsgálva megállapítható, hogy a reformátusok reprezentációja a 2000 fős falvakig növekszik, ám az 500 főnél kevesebb lelket számláló falvakban nem éri el az országos arányokat.

A területi adatokat elemezve látható, hogy a községi, nagyközségi jogállású településeket tekintve 3000 főnél húzható meg egy határ, melynél magasabb lakosságszámmal rendelkező falvakban Hajdú-Bihar és Pest megyében él a legtöbb református. A 3000 fő alatti

falvak tekintetében a megye lakosságához viszonyítva Baranya, Borsod-Abaúj és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben él a legtöbb református. Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megye különösen az ezer fő alatti lélekszámmal rendelkező településeken élő reformátusok arányával tűnik ki. Részben köszönhető mindez az utóbb említett megyék sűrű, aprófalvas szerkezetének.

Összegezve elmondható, hogy Magyarország megyéit vizsgálva Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Pest és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék emelkednek ki a reformátusok számát illetően. A legtöbb városi református ezekben a legnagyobb területű, ill. leginkább városodott megyékben él. Magas a községekben élő reformátusok aránya a kistelepüléssel szerkezettel rendelkező megyékben (7. ábra).

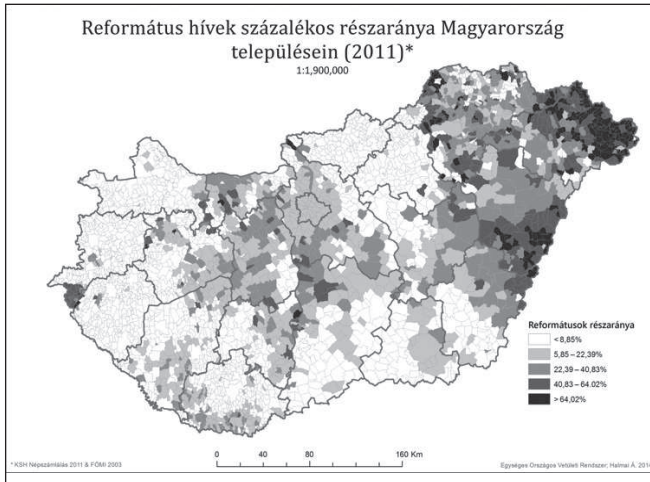
A pozitív belső, illetve nemzetközi migrációs egyenleg következtében Győr-Moson-Sopron és Pest megye kivételével Budapestre és az ország többi megyéjére is elmondható, hogy 2001 óta csökkent a földrajzi terület lakónépessége, s vele együtt a református népesség száma is. Településtípusonként vizsgálva megállapítható, hogy arányait tekintve a legnagyobb mértékű visszaesés a községekben és a megyei jogú városokban tapasztalható. Az előbb említett településeken 35,87%-kal, 231 425 fővel, az utóbb említetteken 32%-kal, 92 278 fővel csökkent a reformátusok száma egy évtized alatt (8. ábra).

8. ábra: A református népesség arányának eloszlása, s annak változása településtípusonként

Forrás: KSH – Népszámlálás 2001, ill. 2011 alapján saját szerk.

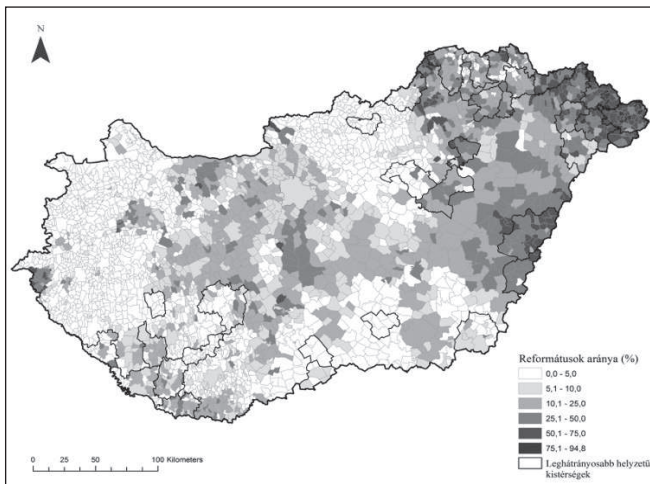
(IV. A református lakosság lakóhelyének térbeli struktúrája és annak jellegzetességei)
A református népesség területi eloszlása igen egyenlőtlen Magyarország területén belül. A kálvinisták fő szállásterülete (9. ábra) az ország északkeleti része, nagyjából a Sarkad–Ózd vonaltól északkeletre eső országrész. Ezen belül is a református népesség a Szatmári- és a Beregi-síkságra, a Bodroghözre, az egykori Gömör itt maradt részére, valamint a Bihari-síkságra koncentrálódik. Az ország többi részén jelentősebb számban és arányban élnek reformátusok a Duna mentén, a fővárostól délre, valamint a nyugat-dunántúli római katolikus térségbe ékelődő Őrségben⁹, de említést érdemel jelenlétük, ugyan kisebb számban és alacsonyabb arányban a magyarországi reformáció egyik bölcsőhelyén, Baranyában is.

9. ábra: A református hívek települési megoszlása 2011-ben

Forrás: KSH – Népességtanulmány 2011 alapján saját szerk.

Több érdekesség is szembetűnő a területiség vizsgálata kapcsán. Míg Budapest és Pest megye mind társadalmi, mind gazdasági mutatókat tekintve az ország legdinamikusabban fejlődő területei közé sorolandó, addig a többi, reformátusok lakta megyék közül Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Baranya megyék egyes kistérségei több szempontból hazánk legelmaradottabb vidékei közé tartoznak. Magyarország legrosszabb mutatókkal rendelkező kistérségei közül húsz (!) a szóban forgó megyékben található, Borsod-

10. ábra: A reformátusság jelenléte az ország leghátrányosabb helyzetű (LHH-s) kistérségeiben

Forrás: www.nfu.hu alapján készítette Németh Ádám

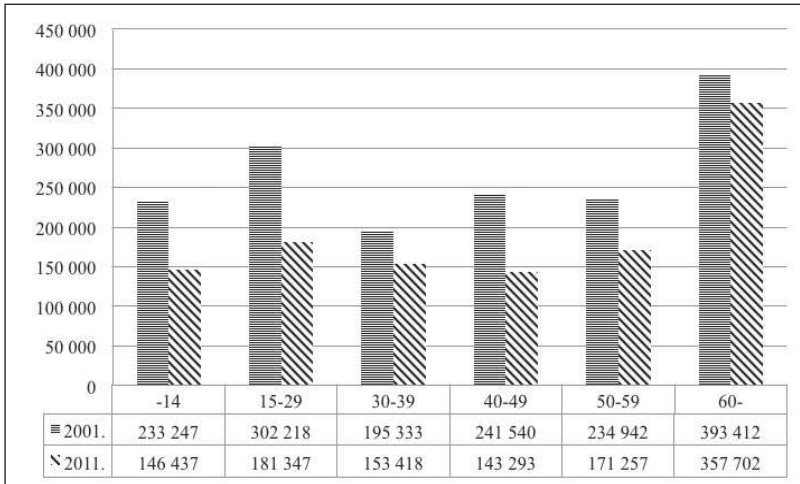
Abaúj-Zemplén megyében tíz (Ózdi, Mezőcsáti, Edelényi, Szikszói, Szerencsi, Sárospataki, Abaúj-Hegyközi, Bodrogközi, Ercsi és Tokaji); Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében hat (Vásárosnaményi, Fehérgyarmati, Baktalórántházai, Mátészalkai, Csengeri és Nyírbátori); Hajdú-Bihar megyében egy (Berettyóújfalui) és Baranya megyében három (Sellyei, Szigetvári és Sásdi). A területi adatok vizsgálata azt mutatja, hogy a református felekezethez tartozók jelentős része az ország legelmaradottabb kistérségeiben él. Ezen kistérségek közös jellemzője, hogy jellemzően rurális, aprófalvas, illetve alföldies típusúak. Térszerkezeti szempontból periférián helyezkednek el és gyenge vonzási képességű központokkal jellemezhetőek.¹⁰

Azokon a vidékies térségeken, ahol az ellenreformáció későn, és relatíve kisebb hatékonysággal működött, a református középparasztságnak alakultak ki jelentős bázisai. Az elmúlt évszázadban azonban ezeknek a református közösségeknek a társadalmi szövete fellazult, illetve a létalapjukat képező mezőgazdaságnak a népességeltartó képessége csökkent. Leszármazottaik tömegesen költöztek be a városokba, életformájuk urbánussá vált. A kiürülő területre egyre nagyobb mértékben költöztek be a főként a roma kisebbséghez tartozó szociálisan periférikus helyzetű csoportok. A helyi elitescsoportok azonban még döntően a korábbi társadalmi struktúrát képviselők közül kerülnek ki. Vallási közösségeik megtartóereje nagy mértékben csökkent, de értékeikben, életvitelükben, társadalomszervezési mintáikban sokat megőriztek az ősök örökségéből.¹¹

Jelen tanulmányban bemutatott kutatásunk mellett a református felekezeti oktatási intézmények körében végeztünk kérdőíves felmérést. Az adatok feldolgozása során megállapítottuk, hogy az oktatási intézmények több mint 35%-a hátrányos helyzetű településen található, egyötödükben a tanulók több mint fele hátrányos helyzetű családból érkezik, s a roma tanulók aránya a hátrányos helyzetű óvodák, iskolák nagy részében 10-30% közötti, de néhány intézményben 50% feletti. Térbeli megoszlást tekintve Észak-Magyarországon a legmagasabb (50,1–61,8%) a református oktatási intézményekben tanuló hátrányos helyzetű diákok aránya, de a dél-dunántúli, az észak-alföldi és dél-alföldi megyék iskoláinak mutatói is 40-50% feletti arányt jeleznek.

(V. Demográfiai változások) A korcsoportonkénti adatokat vizsgálva szembevetendő, hogy a református vallásúak körében az egyik legnagyobb mértékben a huszonkilenc éven aluliak száma csökkent (2011-ben 38,6%-kal kevesebb a korosztály tagjainak száma, mint 2001-ben). 2011-ben **153 418 főt regisztráltak a 30–39 éves korosztályban**, akik közül 2001-ben, tehát az akkori 20–29 éves korosztályban 211 229 főt, magát reformátusnak valló egyént számláltak. Ebben a korosztályban a visszaesés nem magyarázható a nagymértékű halandósággal, más, demográfiai okokon túlmutató tényezők játszhattak szerepet a magukat reformátusnak vallók számának apadásában. A második legnagyobb mértékű, mintegy 40,67%-os visszaesés a 40–49 éves korosztály tagjainak számában tapasztalható. 2001-ben a 30–39. életévükben járó korosztály tagjai között még 195 333 személyt jegyeztek, ugyanez a korosztály tíz év elteltével 2011-ben (tehát a 2011. évben a 40–49. évesek korosztálya) csupán 143 293 tagot számlált. Legkisebb mértékben, 9,07%-kal a hatvan éven felüliek aránya fogyott. A fiatal korcsoportok arányának drasztikus visszaesésével és az idősebb korosztályok részarányának kismértékű csökkenésével a felekezethez tartozók korstruktúrája egyre idősödik (11. ábra).

A felekezethez tartozó népesség **családi állapotát tekintve** kimutatható a házastársi kapcsolatok szétesésének tendenciája. 2001-ben a reformátusok 47,08%-a élt házastársi kapcsolatban, ám ez a szám 2011-re 5,42%-kal csökkent. Ezzel párhuzamosan nőtt az elváltak (+1,8%), az özvegyek (+1,27%) és a magukat hajadonnak/nőtlennek tekintők (+2,33%) száma.

11. ábra: A magukat reformátusnak vallók számának változása, korcsoportonkénti bontásban

Forrás: KSH – Népszámlálás 2001, ill. 2011 alapján saját szerk.)

A református népesség **legmagasabb iskolai végzettségét** vizsgálva kijelenthető, hogy 2011-ben az oktatási rendszerben 44,97%-uk, azaz 518 822 fő legfeljebb az általános iskola nyolcadik évfolyamáig jutott el. Ez azért is érdemel figyelmet, mert a felekezethez tartozók között csupán 146 437 fő **14 éven aluli állampolgárt jegyeztek**, akik a református népesség 12,7%-át képezik. A felekezethez tartozók 17,4%-a, 200 658 fő rendelkezik szakmai oklevéllel, 23,7%-a, 273 680 fő érettségivel és csupán 13,9%-a, 160 294 fő főiskolai, egyetemi végzettséggel. Az alacsony iskolai végzettség háttérében több meghatározó tényező rejlik: a református népesség döntő hányada, 41%-a községekben, jellemzően az aprófalvas szerkezetű északkelet-magyarországi térségben él. A kistelepülések és az ott élő lakosság az oktatáshoz való hozzáférés szempontjából hátrányos helyzetben van, amit tetéz a református népességben belül az idős korosztályok, azon belül a hatvan éven felüliek magas aránya (31%). A reformátusok által legmagasabb arányban lakott megyék közül Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében kiemelkedő, 25%-os azon reformátusok aránya, akik nem végezték el az általános iskolát. A legalacsonyabb értéket Budapesten lehet kimutatni, ott a reformátusok 12%-a nem rendelkezik általános iskolai végzettséggel, nyilván mindkét helyen a 14 alatti korosztály adja ennek az értéknek a döntő hányadát. A tizennyolc évnél idősebb reformátusok 7,97%-a (129 467 fő) rendelkezett 2001-ben középiskolai érettségivel és 28%-a (454 532 fő) főiskolai, egyetemi diplomával. A legtöbb érettségizett református Budapesten él, a budapesti reformátusság 31%-a tette le az érettségi vizsgát. Ez az érték Pest megyében kiemelkedő, 25%, ezentúl Baranya megyében a statisztika 24%-os arányt mutat az érettségizettek tekintetében. A felsőfokú végzettséget megyei szempontból vizsgálva elmondható, hogy azokban a hagyományos református térségekben, ahol tradicionális felsőoktatási képzőhelyek működnek, magasabb a felsőfokú végzettségű reformátusok aránya. Ez az érték Budapesten a legkiemelkedőbb, a fővárosban élő reformátusok 27%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel. Ez az arány Pest megyében 15%, Baranyában 13% és Hajdú-Bihar megyében 12%.

Mint ahogy arról már a bevezető fejezetekben szóltunk róla, az összlakosságban a magukat egyházhoz tartozónak vallók számának drasztikus csökkenése mögött társadalmi, gazdasági tényezők sora húzódik. A református vallásúak számának apadásában szerepet játszanak a rossz demográfiai mutatók, mint az előregedő népesség, a felekezeten belül magas arányban jelen lévő alacsony kvalifikációjú csoportok és az a tény, hogy jelentős a reformátusság jelenléte a kistélepüléseken, illetve hátrányos helyzetű térségekben, vagy közülük többen maguk is hátrányos helyzetű családok tagjai, ahol a várható élettartam is rövidebb.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CSEPREGI BOTOND (2013): *Megszámláltunk*. <http://uj.reformatus.hu/mutat/8067/> (2014.02.08.)
- DÖVÉNYI ZOLTÁN – NÉMETH ÁDÁM: A vallási diverzitás változása Magyarországon 2001 és 2011 között. *Területi Statisztika*, 2014, 54(6) 550–573.
- MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS – NAGY GÁBOR DÁNIEL (2013): *A 2011-es népszámlálás vallási adatairól*. <http://www.egyhazestarsadalom.hu/a-szemhataron-innen/egyeb-irasok/mate-toth-andras-nagy-gabor-daniel-a-2011-es-nepszamlalas-vallasi-adatairól/> (2014.02.08.)
- M. CSÁSZÁR ZSUZSA – SZALAI GÁBOR szerk. (2010): Kálvin – Magyarország – Európa. Nemzetközi multidiszciplináris konferencia. Pécs, 2009. november 6–7. Pécs, Publikon Kiadó.
- M. CSÁSZÁR ZSUZSA – SZALAI GÁBOR (2014): Baranyai reformátusság a 21. század első évtizedeiben. In Végh Andor (szerk.): *A kisebbségek geopolitikája. VIII. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. Pécs, 2012. november 15–16.* Pécs, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke, 168–174.
- PAP NORBERT (2010): A helyi kultúra szerepe az LHH kistérségek fejlesztésében – a Reformátusság jelentősége. In M. CSÁSZÁR ZSUZSA – SZALAI GÁBOR (2010): Kálvin – Magyarország – Európa. Nemzetközi multidiszciplináris konferencia. Pécs, 2009. november 6–7.
- PETE JÓZSEF (2009): *A vallási aktivitás földrajzi mintázata a rendszerváltás után Magyarországon*. PhD-értekezés. Pécsi Tudományegyetem. http://old.foldrajz.ttk.pte.hu/phd/phdkoord/nv/disszert/disszertacio_pete_nv.pdf (2014.02.08.)
- PETE JÓZSEF (2014): Változások Magyarország vallási „térképén”. In Alpek B. Levente – Tésits Róbert – Trócsányi András – Pirisi Gábor (szerk.): *A geográfus útjai. Tóth József Emlékkonferencia*. Pécs, 2014, Idresearch Kft. – Publikon Kiadó.
- Központi Statisztikai Hivatal – Népszámlálás 2011*. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/reszletes_tablak (2014.02.08.)
- Központi Statisztikai Hivatal – Népszámlálás 2001*. <http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/05/tartalom.html> (2014.02.08.)

JEGYZETEK

1	Csepregi Botond (2013): i. m.		Duráczy Bálint véleménye.
2	Uo.	8	Ezt igazolta jelen kutatásunk folytatásaként, a református oktatási intézményeknek helyt adó települések magukat reformátusnak valló népességének, a KSH adatbázisa alapján elvégzett demográfiai szempontú elemzése.
3	Pete József (2014): i. m.		
4	Máté-Tóth András – Nagy Gábor Dániel (2013): i. m.		Dövényi Zoltán – Németh Ádám: A vallási diverzitás változása Magyarországon 2001 és 2011 között, i. m.
5	Uo.	10	Pap Norbert (2010): A helyi kultúra szerepe az LHH kistérségek fejlesztésében – a reformátusság jelentősége. In: M. Császár Zsuzsa – Szalai Gábor (2010): i. m.
6	PETE JÓZSEF (2014): i. m.		
7	A katolikusok aránya így a tizenkét évvel ezelőtti 58,2 százalékról 51 százalékra, az evangélikusoké 3 százalékról 2,5 százalékra esett a válaszolókon belül. Az egyházhoz, felekezethez nem tartozók aránya 16,3 százalékról 22,9 százalékra emelkedett. In: CSEPREGI BOTOND (2013): i. m., benne	11	Uo.

A vasfüggöny árnyékában a határ két oldalán (2. rész) Nyugat-Magyarország és az Őrvidék 1945–1956–1989

A megszálló szovjet katonai hatóságok számos eszközzel fékezni igyekeztek a menekültáradatot, ezért november 24-éről 25-ére virradóra éjszaka Mosontarcsa¹ községtől délre nyolc km-re lezárták a Hansági-főcsatornán átívelő hét méter hosszú és két méter széles fából készült hidat. Ez nem volt véletlen, hiszen addig – egy hónap alatt – kereken 70 ezer (!), az összes Ausztriába távozott magyar csaknem 40%-a itt lépte át az államhatárt. A hidat még a lezárás napján, a szovjet katonaság felrobbantotta. Az átkelő mégis jelképpé vált, ahonnan előzőleg a menekültek kb. nyolc km-es gyaloglás után Mosontarcsa központjába megérkezve, a ma is álló vendéglőben először megpihentek, forró teát, élelmet kaptak, és a továbbszállításukra várakoztak.

Népes kísérettel érkezett Bécsbe Richard Nixon, az USA alelnöke, aki december 19-én tárgyalásokat folytatott az osztrák kormánnyal a magyar menekültkérdés megoldásáról, különösen annak pénzügyi vonatkozásairól. Másnap az alelnök újságírók kíséretében menedéktáborokat – elsőként Nezsideren egy kisebb befogadóképességűt látogatott meg –, majd Mosontarcsa községet kereste fel. „A világot bejárták azok a képek, amelyeken Richard Nixon, a velünk szimpatizáló amerikai alelnök menekült családokat halászik ki a vízből. Nixon ettől függetlenül nem jutott el addig, hogy legalább nyilatkozatban ítélje el a szovjet agressziót.”² Az alelnök ezt követően Kismartonban, a tartományi kormány székházában a legnagyobb elismeréssel méltatta Burgenland és Ausztria teljesítményét a magyar menekültek megsegítésében. Ezt követően megtekintette a kismartoni nagy átmeneti menedékhelyet, utolsóként a traiskircheni menekülttábor. Ugyancsak 1956. december derekán járt a településen James Albert Michener amerikai író, aki élményeit *A mosontarcsai híd* című világhírű regényében örökítette meg, amelyet 1957. évi lakhelyén, Hawaii-ban alkotott.³ Művéből az osztrák filmművészet legendás rendezője, Franz Antel 86 éves korában, 1999-ben *Der Bockerer 3. – Die Brücke von Andau* címmel filmet is készített.⁴ Közben, a forradalom és szabadságharc 10. évfordulóján, 1966-ban a lerombolt fahídtól a Mosontarcsáig tartó „Menekülés útja”-n („Fluchtstraße”), a helységről kb. másfél km-re amerikai magyarok kétnyelvű (magyar és német) emlékoszlopot állítottak, amelynek (rövidebb) magyar szövege a következő: „Ausztria iránti hálánk megörökítésére, az 1956-os szabadságharc hőseinek és menekültjeinek emlékére, az amerikai magyarok”.⁵

A Magyarországból távozókat üldöző szovjet katonák gyakran átlépték az államhatárt és betörték osztrák területre. Ilyen eset fordult elő például 1956. november 23-án az Őrvidéki Rohonc térségében, ahol tucatnyi magyar állampolgár menekült Ausztria felé. Két szovjet katona rohant utánuk, akik eközben átlépték a határt, de az osztrák csendőrök lefegyverezték őket. Amikor az egyik menekülni kezdett, az osztrákok tüzet nyitottak, és jogos fegyverhasználat következtében halálos sérüléseket szenvedett. Az eset miatt az osztrák szövetségi kancellár hivatalosan tiltakozott a bécsi szovjet nagykövetnél, aki szerint a katonák csak eltévedtek. Szovjet részről nehezményezték, hogy az osztrák hatóságok kitüntették azt a csendőrt, aki agyonlőtte az egyik határsértő szovjet katonát.⁶

Az előbbi időpontban kb. 42 ezer magyar menekült tartózkodott Ausztriában, de az október 28-ától ez idáig az országba érkezett kb. 50 ezer magyar közül kivándorlási céllal 8410 fő már elhagyta a szomszédos államot, és tovább ment Nyugatra, illetve a tengerentúlra. November utolsó harmadában a többségük Alsó-Ausztria (10 ezer fő), Stájerország (6500 fő), Burgenland (6 ezer fő) és Bécs (4200 fő) táboraiban, illetve menedékhelyein volt, a többi más tartományokban.⁷ A bécsi kormányzervekhez november 30-áig 13 esetben érkezett jelentés arról, hogy magyar vagy szovjet katonák a menekültek követése, illetve üldözése közben átlépték az osztrák határt, vagy átlóttek osztrák területre, illetőleg osztrák területről visszahurcolták a távozókat.⁸ November végén a legtöbb menekülő az örvidéki Miklóshalma, Féltorony, Mosontarcsa, Sopronkeresztúr és Locsmánd térségében hagyta el az országot.

Az osztrák külügyminisztérium adatai szerint november 26-áig 83 ezer magyar érkezett Ausztriába, akik közül 63 ezer fő még az országban tartózkodott, a többi már eltávozott a befogadó nyugati és tengerentúli államokba. Ezekben a napokban éjjelenként átlagosan nyolcezer magyar szökött át a határon. December közepéig kb. 150 ezer magyar menekült érkezett Ausztriába, akik közül ekkorra 70 ezer fő már kivándorolt más, befogadó országokba, de 80 ezer különféle menedékhelyeken várta sorsának további alakulását. A menekültek befogadására Ausztriában végül összesen 257 tábort állítottak fel. A magyarok túlnyomó részét (154 309 főt) 1956–1957 folyamán európai és tengerentúli államok fogadták be. Egy 1957. június 17-i hivatalos statisztika szerint a legtöbbet az USA (32 932 fő) és Kanada (21 400 fő), majd Nagy-Britannia (20 533 fő), Német Szövetségi Köztársaság, az NSZK (11 671 fő), Svájc (10 348 fő), Franciaország (9378 fő), illetve Ausztrália (7767 fő) vette át. További adat: 1958 áprilisáig összesen 180 288 magyar menekült Ausztriába, a kétharmaduk munkás, több mint egynegyedük hivatalnok és értelmiségi, közel 40%-uk nő, a többségük életkora 19–25 év volt. Később mindössze 7722 fő menekült tért vissza bizonyíthatóan Ausztriából Magyarországra, és kb. 18 ezer maradt a szomszédos államban.⁹ Sok menekültet nyugati magyar egyházak fogadtak be. Így például az USA-beli, jelentős magyar lakosságú New Brunswick város (New Jersey állam) katolikus Szent László egyházközsége.¹⁰

Megdöbbenő adat, hogy száz akkori magyar egyetemi hallgató közül 11 (!) elhagyta az országot. Közülük a legismertebbek a soproni Erdőmérnöki Főiskola diákjai, akik már 1956. október 22-én megalakították forradalmi tanácsukat, és az erdészeti kar dékánjává Roller Kálmánt (1913–2014) választották. November 4-e után a város diáksága és tanárai egy ideig még ellenálltak, de hamarosan menekülni kényszerültek. Dékánjuk vezetésével kb. 220 erdőmérnöki hallgató és 25 oktató, illetve jó néhány családtag először a traiskircheni menekülttáborba került. Fegyverrel a kezében lépte át a határt kb. 80 diák, akik addig városi rendfenntartó feladatot láttak el Sopronban. Az osztrák hatóságok emiatt hadifogolynak tekintették őket, és a Klosterneuburgban felállított internálótáborba vitték a fiatalokat. Később csatlakozhattak társaikhoz, amikor dékánjuk vezetésével a soproni diákokat és tanárait Salzburgban helyezték el. Roller Kálmán 1956. december 16-án három diákkal együtt Kanadába utazott, ahol sikerült elérnie, hogy Vancouverben az ottani British Columbia Egyetem befogadta tanítványait. Salzburgba visszatérve, beszámolt az ottani helyzetről. Ezt követően kb. 150 hallgató és hat tanár – nem számolva a várható magyarországi megtorlással – hazautazott Sopronba. A többség – 220 hallgató, köztük számos csatlakozott diák és néhány tanár – december utolsó napjaiban Kanadát választotta, és dékánja vezetésével kivándorolt a tengerentúlra. A következő évben az egyetemen 196 hallgatóval Roller Kálmán dékán az említett vancouveri egyetemen megalakította a magyar tagozatot. A „Magyar Divízió”-ként is emlegetett intézmény Roller vezetésével,

28 oktatóval magyar tannyelven 1961-ig működött a selmecbányai hagyományok szellemében. A tagozaton végül összesen 141 hallgató szerzett erdőmérnöki diplomát, melyeket a kanadai állam honosított.¹¹ Roller Kálmán dékán bátor kiállásával életeket mentett, és szakmai pályákat indított el. Diákjai, ha nem menekülnek el, minden bizonnyal a kommunista megtorlás áldoztaivá váltak volna.

A fegyveres erők és közbiztonsági ügyek minisztere, Münnich Ferenc (1886–1967) időközben, 1956. december 11-én elrendelte a határsáv visszaállítását és a műszaki zárrendszer újratelepítését a magyar–osztrák határon. Ennek fő célja, hogy megakadályozza az országból történő további tömeges menekülést, illetve kivándorlást. Közben ugyanis megszervezték az államhatárt lezáró fegyveres alakulatokat, amelyek a határon elfogott személyeket a Győrben, Sopronban és Szombathelyen felállított ún. „Hazatelepítési Központok”-ba helyezték el, ahonnan visszaszállították őket a lakóhelyükhöz közeli településre. A nyugati államhatáron 1957 elejére már jól működött az ellenőrzés, ezért a menekülők inkább Jugoszlávia felé mentek, amely időközben befogadó országgá vált.¹² A forradalom és szabadságharc leverése után az országból Nyugatra távozott 200 ezer fő kb. egytizede, 19 880 magyar a déli határon keresztül jutott el a szabad világba. Közülük később 2700 fő visszatért Magyarországra, 500 személy Jugoszláviában telepedett le. Döntő részük tovább vándorolt, közülük Kanada 1765 személyt fogadott be.¹³

Az említett Münnich-féle miniszteri döntés után, a Kádár-kormány 1957. január 8-án – többek között az „ellenséges ügynökök átdobásának veszélye miatt” –, határozatot fogadott el a nyugati államhatár fokozottabb ellenőrzéséről. Ezt követően, január 24-én Kádár János arról tájékoztatta a Minisztertanácsot, hogy a határőrség a nyugati és déli határon műszaki zárat létesít, azaz visszaállítja az 1956 májusában megszüntetett vasfüggönyt.¹⁴ Bár mindkét döntést a Nyugat felől érkező „ellenséges ügynökök beszivárgásával” indokolták, a valódi ok a további menekülések, korabeli kifejezéssel a „disszidálások” meggátlása volt. A Kádár-kormány március 2-án újabb határozatban rendelte el a nyugati országhatár műszaki lezárását és az aknamező visszatelepítését, mert képtelen volt a menekülteket feltartóztatni. A leszerelt határőrök pótlására a Magyar Néphadseregből 1339 főt vezényeltek a nyugati határra, de az újoncok is folyamatosan érkeztek, és áprilisban megkezdték a munkát. A felépített második vasfüggöny ismét határsávval, őrtornyokkal, fegyveres és kutyás határőrök láncolatával és aknákkal zárta el a Magyarországot a nyugattól. Lovas járőrök is teljesítettek szolgálatot, például Kemestaródfa község térségében, de terepjáró gépkocsikkal is ellenőrizték a határt. A Fertő tavon erre légcsavaros csónakokat használtak. Az újraaknásítást a műszaki alakulatok mindössze három hónap alatt, 1957. június 30-ig végrehajtották, és ez idő alatt 356 km kétsoros tüskésdrót-kerítést építettek a teljes magyar–osztrák határvonalon. Eközben 243 km hosszú négysoros és 107 km-es ötsoros, gyalogság elleni aknamezőt is telepítettek, összesen 800 ezer taposóaknával.¹⁵

A menekülési hullám mérséklésére lerakott aknamező azonban nem felelt meg az alapvető műszaki-katonai követelményeknek. Az elhelyezett robbanószerkezetekről nem készült sem vázrajz, sem törzskönyv. A katonák vagy nem érezték magukat kellően felkészítve a taposóaknák telepítésére és féltek a művelettől, vagy esetleg nem is akarták, hogy azok működjenek. Sok taposóakna ezért hatástalanul került a földbe, mert például a gyújtószerkezetet nem állították össze, ha igen, akkor viszont azt gyakran nem egyesítették a robbanótöltettel. Emiatt igen sok volt a működésképtelen robbanólövedék. A telepítés során felhasználták a korábbi tapasztalatokat. Ezért nem alkalmazták ismét a nagy repeszhatású, és legtöbbször halálos sérüléseket okozó érintőaknákat, mert azok a határőrökre is igen veszélyesek voltak. A műszaki építmények egyes részeit is módosították, amelyek az államhatár vonalától 1–2 méterre az ország belseje felé haladva a következő

szakaszokból álltak. Az első elem egy 2–2,20 méter magas vasbetonoszlop-sor volt 4–5 m-es oldaltávolsággal. Az oszlopok között tuskésdrótból font összefüggő hálót helyeztek el kb. 20×20 cm-es négyzetes fonattal. A drótkerítéstől kb. 4 méter széles aknamező húzódott, ahol a korábbi faborítású robbanószerkezetek helyett műgyanta alapú korai műanyag-testű (bakelit) készült téglalap alakú (a méretük: 4,5×4,5×17 cm) aknákat raktak le. Ezeket a talajszint alá néhány cm-re rejtették, szélesebb felükkel merőlegesen a várható megközelítési irányra. Az aknatest fogta be a gyújtószerkezetet, az indító gyutacsot és a 7,5 dkg súlyú TNT (trotil) összetételű robbanóanyagot. Rálépés esetén a lábat leszakította, ráeséskor a test felső részén halálos sebet ejthetett. Az aknákat a határvonaltól visszafelé, a drótkerítéstől 1 méteres sávban legalább 4, de volt olyan hely (például Zsira község térségében) ahol 8 sorban helyezték el. Ez azt jelentette, hogy az aknamezővel szemben állva legalább 25 cm-enként, 8 sor esetén viszont 12,5 cm-enként (!) lapultak a földben a robbanószerkezetek. Az átmászási lehetőséget kínáló betonoszlopokra külön aknákat szereltek fel. Az aknamezőt a határvonal mellett 1–2 méter távolságra felállított kerítéshez hasonló drótháló-sövénnyel zárták le. Ez utóbbi főként a véletlen balesetek megakadályozására, illetve a vadállatok feltartóztatására szolgált. Ily módon alakult ki az, az övezet, amely „halál-zóna”-ként vált hírhedtté. Az előbbi rendszerben telepített aknamezőt azonban rövid időn belül a szükségszerű gondozatlanság miatt benőtték a gyomnövények, és átjárhatatlanná vált. A földre helyezett aknákról titkosan kezelt vázlatok, törzskönyvek készültek, de azokba csak a parancsnokok tekinthettek be. Az aknamezőt a szintén kb. 4 méter széles felszántott és gereblyével elegyengetett, sima földterület, az ún. nyomsáv követte, amely jelezte a határon történt mozgásokat. Ezután egy keskeny, egy méter széles ösvény, a járőr-csapás következett, ahol a katonák haladtak. A vasfüggönnyt egy kb. 40 méter széles újabb sáv zárta, amelyet olyan növényzet fedett, amely a látást nem zavarta.¹⁶

Az államhatár közvetlen környékének a megfigyelésére 15–16 méter magas vasszerkezetű magasfigyelőket állítottak fel, jó látási viszonyok idején ezekben szinte mindig tartózkodott egy-egy, távcsővel is felszerelt határőr. Az új műszaki határvédelmi rendszert 1957. április–június között csak a magyar–osztrák határon építették ki, mert a politikai vezetés akkori álláspontja szerint Magyarország ellenségei kizárólag Nyugatra mehettek, vagy onnan jöhettek. Az sem volt véletlen, hogy a szigorú fegyverhasználat is csak az osztrák határra vonatkozott. A műszaki zár mellett a belügyi hatóságok ismét bevezették az 500 m-es határsávot, illetve a 15 km széles határövezetet, amely számos település lakosságát érintette. A két körzetbe való belépést, illetőleg az ott-tartózkodást merev szabályokhoz, feltételekhez és állandó ellenőrzéshez köthették.

Az osztrák kormány számos alkalommal tiltakozott a bécsi magyar követségnél amiatt, hogy a magyar határőrség katonái behatoltak osztrák területre. Idézet az egyik jegyzékből: „Az utóbbi időben aggodalomra okot adó módon megnövekedtek azok az esetek, amelyek során a magyar határőrök az osztrák határterület gyanútlan lakosait, valamint olyan kirándulókat vagy turistákat, akik a határ közelében, de egyértelműen osztrák felségterületen [tartózkodtak], lövéseikkel testi épségükben veszélyeztették. (...) A veszélyeztetés tényét bizonyítja, hogy az illetékes osztrák szervek az osztrák területre irányuló lövéseket kétséget kizáró módon megállapították. Csak a véletlennek tudható be, hogy az utóbbi időben jelentett esetekben senki sem sérült meg. (...) Az osztrák szövetségi kormány arra kényszerül, hogy ismételten a legkomolyabb észrevételeket tegye a határsértések és az osztrák területen tartózkodó személyek veszélyeztetése ellen. Sajnálattal kell rámutatnia arra is, hogy ezek az esetek érezhetően terhelik a Magyarország és Ausztria közötti kapcsolatokat. (...) Az osztrák szövetségi kormány ezért nyomatékosan kéri, hogy a magyar határőrséget urasítsák az osztrák felségterület legpontosabb tiszteletben tartá-

sára és különösen arra, hogy hagyjon fel az osztrák területre történő belövésekkel. (...) Szavatolni kell, hogy a magyar határőrizeti szervek az osztrák területen lévő személyeket, ha a határ közvetlen közelében tartózkodnak is, sem közvetlenül, sem az ország belsejébe irányított figyelmeztető lövésekkel nem veszélyeztetik.”¹⁷ A kialakult helyzetet súlyosbította, hogy ismételten kiderült: a drótkerítésből és taposóaknáknak sorából álló záróvonal számos helyen átnyúlt osztrák területre vagy annak közvetlen közelében futott. Emiatt nemcsak a határmenti birtokosok, hanem a kíváncsiskodó emberek, kirándulók életét is veszélyeztette.

A Fertő tavon keresztül húzóódó államhatáron, 1958 második felében kezdték meg a vasfüggöny drót-, illetve akna-akadályainak a kiépítését. „A határmenti megerősítésre szükséges építőanyagot a tó Ausztriához tartozó öblében szállították a rendelkezési helyre. A szállítmányokat felfegyverzett határőrök kísérték. A magyarországi határőrség azért választotta a vízi utat, mert az sokkal rövidebb volt, mint a szárazföldi út. Az osztrák vámhivatalnokok megfigyelték, hogy a magyar határőrök az Ausztriához tartozó vizeken olyan uszályokat vontattak, amelyek a vasfüggöny megerősítéséhez szolgáló vaspillérekkel voltak megrakva. Az egyik uszályt egyik éjszaka a vihar a rakományával együtt az osztrák part közelébe sodorta. (...) A magyarországi kommunista rendszer a drót- és aknaakadályok elhelyezését azzal indokolta, hogy a Fertő tóban »világosabban meg akarja jelölni« az Ausztriát és Magyarországot elválasztó vonalat. Az akadályok kiépítésének igazi célja természetesen az, hogy végképp és légmentesen lezárják a határt, mert vakmerő menekülők többször a Fertő tavon keresztül jutottak ki szabad földre”¹⁸

A magyar kormány 1958 szeptemberében értesítette az osztrák Kancelláriát, hogy a Fertő tó nádasában és a szabad vízfelületek alatt aknákat helyezett el.¹⁹ A következő hónap közepén, október 14-én fegyveres magyar katonák a Fertő tó vizében az államhatár vonalától mindössze három méterre, már osztrák területen egy cölöpsort helyeztek el, amelyre műszaki jelzőberendezéseket telepítettek. Az eset az osztrák sajtóban nagy visszhangot keltett, a bécsi külügyminisztérium jegyzékben tiltakozott.²⁰ Az előbbi határsértés után három nappal, október 17-én Bécsben, Leopold Figl osztrák és Sík Endre (1891–1978) magyar külügyminiszter tárgyalásainak egyik fontos kérdése lett. Sík másnap készített feljegyzéséből idézünk: „Itt is vita alakult ki, aminek kapcsán a magyar határzár is szóba került. Itt közbeszólt Kreisky államtitkár. Hosszasan fejtegette az osztrák álláspontot. Kifejtette, hogy Ausztria normalizálni akarja a kapcsolatot Magyarországgal. A határzárát osztrák részről nem nézik szívesen. Azt vennék legszívesebben, ha a határzárát eltávolítanánk. De ismerik ezzel kapcsolatos állásfoglalásunkat, s ezért tudomásul veszik azt, hogy mi biztonsági vagy ő nem tudja, milyen okokból ragaszkodunk a határzár fenntartásához. Azt azonban ők nem tudják megakadályozni, hogy ne menjenek oda turisták vagy akár osztrákok is. A vasfüggöny idegenforgalmi látványosság lett, turisták mennek oda, akik le is fényképezik. Ha már egyszer egy külföldi Ausztriában jár, akkor szeretné a vasfüggönnyet is megörökíteni.”²¹ Kreisky szerint a két ország közötti viszony „nyugon rossz”, ennek megjavítására tenni kell valamint. Sík Endre válaszában kénytelen volt elismerni, hogy Magyarország újra felállította a határzárát, mert Ausztria területén ellenséges magyar emigrációs és amerikai kémszervezetek működnek. Sík szerint a megbeszélés hangja végül „egész barátságossá vált”, és Kreisky nyitott a kapcsolatok javítására.

Bár 1958-ban, a kormányközi viszonyban nem történt látványos fordulat, a közvetlen érdekeknek megfelelően, az év folyamán a burgenlandi tartományi vezetés számos tagja járt Magyarországon. Így például tavasszal Lorenz Karall volt tartományfőnök vezetésével a Burgenlandi Kereskedelmi Kamara küldöttsége folytatott tárgyalásokat Budapesten. Nyáron a kismartoni kormány megbízásából August Ernst tartományi levéltáros és mun-

katársai végeztek kutatásokat a Magyar Országos Levéltárban.²² A közeledési folyamat 1959-ben is előrehaladt, májusban a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében érdekelt osztrák gazdasági csoportok nyomására Johann Wagner burgenlandi tartományfőnök vezetésével kormányküldöttség – melynek tagja volt Karl Gruber volt külügyminiszter is – utazott a magyar fővárosba, a Budapesti Ipari Vásár alkalmával. A fentiekben kívül igen jelentős volt az 1956-ban félbeszakadt vagyoni jogi tárgyalások albizottsági szintű folytatása. Az előbbi kedvező folyamatot egy súlyos határesemény zavarta meg: 1959. október 19-én délután Josef Rumppler osztrák állampolgár, feltehetően ittas állapotban Ágfalva térségében magyar területre tévedt, ahol a felszólításra nem állt meg, és a határőrök agyonlőtték.²³ Az ügy oly mértékben felháborította Bruno Kreisky külügyminisztert, hogy november 30-án közvetlen hangú levélben fordult Sík Endréhez. Élesen tiltakozott a magyar határőrség eljárása ellen, és kijelentette: ilyen körülmények között nem lehet elvárni a két ország közötti viszony javulását.²⁴ A bécsi magyar követ szerint „a határzár-kérdésben nekünk arra kell törekednünk, hogy az egész kérdés jelentőségét lecsökkentsük, és ne engedjük magunkat az olyan osztrák érvektől megijeszteni, hogy ez az osztrák–magyar viszony legfontosabb kérdése”.²⁵

A következő évben is jó néhány összetűzés történt a magyar–osztrák államhatáron, különösen 1960 második felében. Augusztusban is több ilyen eset fordult elő, 21-én például a hajdani Moson vármegyei Féltorony község térségében egy Haider nevezetű osztrák vámtisztviselő állítólag fegyveresen magyar területre lépett, és erőszakosan viselkedett a határőrökkel szemben, akik több lövést adtak le rá. Az osztrák hatóságok élesen tiltakoztak a fegyverhasználat ellen.²⁶ Novemberben Soprontól északra, a Fertő tó délnyugati partján elhelyezkedő örvidéki Szentmargitbánya település körzetében a magyar határőrök tüzet nyitottak egy osztrák vámtisztviselőre. Az ügy – mint az augusztus óta tartó hasonló határesemények – széleskörű sajtóvisszhangot váltott ki, és az osztrák parlamentben is szóba került.²⁷

Az újra leeresztett vasfüggöny a nyugat-dunántúli, illetve az örvidéki magyarságot, gyakorlatilag megint teljesen elzárta egymástól. Mindez persze nemcsak az 1956 őszen Ausztriába menekült magyarokra vonatkozott, hanem arra a sok ezer honfitársunkra is, akik az 1945 után kiépülő magyarországi kommunista diktatúra elől kényszerültek Nyugatra, mert ők is évtizedekre elvesztették a hazájukat. Így például Kovács Imre (1913–1980) a jeles népi író, politikus, 1945–1947-ben a Nemzeti Parasztpárt főtitkára, majd alelnöke, aki ausztriai látogatásakor 1962 nyarán csak a határ menti, örvidéki Somfalva temetőjéből a vasfüggönyön tekinthetett át Sopronba.²⁸

A magyar–osztrák viszony javulását jelezte, hogy 1962 májusában Julius Raab volt kancellár, vagyis szövetségi kormányfő, az ausztriai Kereskedelmi és Iparkamara elnöke figyelmen kívül hagyta az osztrák sajtó bírálatát, és két napra küldöttség élén a magyar fővárosba utazott a Budapesti Ipari Vásár alkalmából. Raab a kiállítás osztrák bemutatótermében üdvözölte az odalátogató legfelsőbb magyar vezetőket. Ezt megelőzően két ízben, Johann Wagner burgenlandi tartományi főnök nyitotta meg az ipari vásárban évek óta rendszeresen kiállított osztrák árutárlatot.²⁹

A nyár folyamán a burgenlandi tartományi kormány szocialista (SPÖ), illetve néppárti (ÖVP) tagjai együttesen két napra Sopronban látogattak, és a határmenti kapcsolatokról tárgyaltak a város és Győr-Sopron megye vezetőivel. Ezt a látogatást Sebcs István (1906–1966) bécsi követ 1962. február 19-én kelt, a magyar–osztrák kapcsolatok alakulásáról szóló összefoglaló jelentése³⁰ szerint úgy kell megszervezni – ami megfelel a másik fél kívánságainak is –, hogy félhivatalos jelleget kapjon. Jelentőségét az adja, hogy a burgenlandi kormány szocialista és néppárti tagjai „az ellenforradalom óta” első alka-

lommal, együtt jönnek Magyarországra. A találkozón „megfelelő módon szóvá kell tenni a magyar–osztrák kapcsolatok ama kérdéseit, amelyekben a burgenlandiak érdekelve vannak. (Határegyezmény, vagyoni jogi tárgyalások, gazdasági kapcsolatok növekedése, kulturális és sportkapcsolatok szélesítése, állategészségügyi és növényvédelmi egyezmény megkötése, jogszegély egyezmény, Fertő-tói együttműködés, stb.) A burgenlandi kormány részéről a kettős birtokosok ügyét kívánják szóba hozni, e célból egy szakértőt is magukkal hoznak. A beszélgetéseken a leghelyesebb taktika abból állna, ha nem mennénk bele a vagyoni jogi kérdések (...) megvitatásába (...), hanem arra utalnánk, hogy magyar részről mindig jóindulattal kezelték a kettős birtokok (...) ügyét, azonban ez egy nagyobb kérdéscsoportba, a vagyoni jogi tárgyalások témakörébe tartozik”.³¹

Közben a magyar–osztrák határon folyamatosan karban kellett tartani a vasfüggönyt, mert pótolni kellett a vadállatok mozgása, a felrobbant aknák, és a határsértések miatt a megrongálódott drótkerítés-részeket. Ez azt is jelentette, hogy a korábbinál magasabbra feszítették ki a sodronyokat, amelyeket érintő aknákkal is megerősítettek. Ezen kívül ún. buktató drótokat is alkalmaztak. A vasfüggöny korszerűsítését 1963-ban fejezték be: eközben megépítettek összesen 282 km hosszú új típusú műszaki drótakadályt és 1 124 900 aknát (!) telepítettek. A négy évig tartott munkálatokra akkor igen tekintélyes összeget, összesen 37 millió forintot terveztek.³² A folyamatos karbantartásra azonban az imént említett okok miatt – természetesen – továbbra is szükség volt.

Eközben az aknazár létesítését kiváltó okok – elsősorban az 1956. októberi forradalmat és szabadságharcot követő országból való tömeges eltávozás – az 1960-as évek első felére lényegében elenyésztek, és eközben Magyarország nemzetközi helyzete is megváltozott. A forradalom vérbefojtása, a Kádár-kormány törvénytelen hatalomra kerülése miatt az Egyesült Nemzetek Szervezete, az ENSZ közgyűlés napirendjén szerepelt a „magyar kérdés”, sőt hazánk ENSZ-tagságát is felfüggesztették. A Kádár János által irányított kommunista pártvezetés mindent megtett azért, hogy kitörjön a nemzetközi elszigetelődésből. Ez azonban csak akkor sikerült, amikor titkos magyar–amerikai tárgyalások után, 1962. október 20-án elfogadta az USA feltételét, hogy szabadon bocsátja a forradalomban való részvétel miatt Magyarországon elítélteket. Ezt követően, december 18-án az USA határozati javaslatot terjesztett elő az ENSZ-ben a „magyar kérdés” napirendről történő levételéről.³³ Az általános közkegyelmet 1963. március 21-én, a magyar országgyűlésben maga Kádár János jelentette be, amelynek következtében csaknem az összes 1956-os elítélt szabadlábra került.

Az ország külpolitikai elszigeteltségéből való kitörésben hamarosan Ausztria töltötte be az elsődleges szerepet, amelynek állomásairól – mivel Burgenlandot is sok tekintetben érintette – röviden szólunk. A kezdet: Sebes István bécsi követ 1964. január 3-án kelt részletes jelentése szerint „A magyar–osztrák kapcsolatok alakulása az elmúlt időszakban kedvezőtlen irányt vett. Bár számos területen még szemmel látható előrehaladás tapasztalható, egyes lényeges kérdésekben visszaesés vagy egy helyben topogás jelentkezik, illetve a kilátások bizonytalanok. A magyar–osztrák kapcsolatok további sorsa részben attól függ, hogy milyen döntések születnek az illetékes hazai szerveinknél. (...) Osztrák részről jelenleg (...) várakozó álláspontra helyezkednek, és néhány elszigetelt jelenségtől eltekintve, nem éreztük velünk, hogy a kapcsolatok megromlottak”.³⁴ Ennek egyik fő oka akkoriban a két ország közötti pénzügyi és vagyoni jogi kérdések rendezetlensége volt, mert az azokkal kapcsolatos tárgyalások már régóta, 1953-tól húzódtak. Az ügy jelentőségét jelzi, hogy félév múlva, június 15-én Nyers Rezső, az MSZMP KB titkára az előbbi tárgyban már a megbeszélések befejezéséről tett előterjesztést a Politikai Bizottsághoz. Az indítványban a már említett kettős birtokosok ügye is hangsúlyt kapott, méghozzá az osztrák fél által követelt 80 millió

schilling³⁵ értékű követelésben. „A Burgenlandban lévő magyar tulajdonú kisbirtokokat [Ausztriában] felszabadítják a zár alól, azok a jövőben eladhatók lesznek, a magyarországi osztrák kisbirtokok kártalanítási összege viszont benne foglaltatik a 80 millió schillingben. (...) a burgenlandi magyar kisbirtokok és más követelések eladásából mintegy 10–15 millió schilling megtérülne (ebből kellene forintban kártéríteni azokat a magyar állampolgárokat, akiknek a birtokait Ausztriában eladnánk).”³⁶

A két ország közötti viszony javulását jelezte, hogy 1964. július 23–28. között Fock Jenő (1916–2001), a Minisztertanács első elnökhelyettese Ausztriában tartózkodott, és eközben (többek között) hivatalos látogatást tett Adolf Schärf államelnöknél és Josef Klaus kancellárnál. A kormányfő közölte vele, hogy a szövetségi kormány egyhangúlag elfogadta a vagyoni jogi megállapodást, és felhatalmazta a külügyminisztert annak aláírására.³⁷ Az egyezményt szeptember 24-i ülésén a magyar Minisztertanács is jóváhagyta.

Ekkor már javában tartott Bruno Kreisky osztrák külügyminiszter budapesti látogatásának az előkészítése, amelyről Sebes István bécsi követ 1964. szeptember 15-én kelt terjedelmes jelentése számolt be. Több között érzékeltette: „A határegyezmények aláírása nagyon megnehezíti Ausztria számára, hogy a jövőben propagandát folytasson a műszaki zár ellen. Mégis számítani lehet arra, hogy Kreisky a tanácskozáson vagy a megszüntetését, vagy hátrább hozását hozza szóba. Véleményem szerint annak elvi leszögezése mellett, hogy a műszaki zár magyar belügy, amelybe más állam nem szólhat bele – mint *ahogy mi sem tesszük szóné a burgenlandi erődvonallal megépítését*, [a]mely pedig barátságosnak aktusnak tekinthető Magyarországgal szemben –, ki lehetne fejteni, hogy a műszaki zár sem örökké tartó berendezés, hanem a nemzetközi helyzet és a két ország közötti viszony függvénye.”³⁸

Röviden az előzményekről: az osztrák hadügyminisztérium szóvivője négy évvel korábban, 1960 végén tartott sajtóértekezleten bejelentette: „Ausztria arra készül, hogy katonailag megerősítse Magyarországgal szomszédos határvidékét. A tervek szerint tüzérségi és »más katonai« létesítményeket helyeznek el a Duna és a Lajta [folyó] közötti területen. (...) Alig néhány hónappal ezelőtt az AP hírügynökség arról számolt be, hogy az akkor Ausztriában tartózkodó amerikai hadügyminiszter, Gates, az osztrák–magyar határon megsejmelte az osztrák hadseregnek azokat az egységeit, amelyek a keletről jövő, feltételezett hadmozdulatok feltartóztatására »hivatottak.«” A szóvivő azt is közölte, hogy egy „csehszlovák részről fenyegető támadás elhárítására is terveket dolgoztak ki”.³⁹ Több mint fél év múlva a Magyar Távirati Iroda bécsi tudósítására hivatkozva az egyik vezető magyarországi napilap már azt közölte: „*Schleinzer* osztrák hadügyminiszter a napokban nyilvánosságra hozta, hogy Ausztriában a magyar határ mentén a Lajta és a Fertő között ún. keleti erődítmény-vonalat építettek”.⁴⁰ A közlemény nagy feltűnést keltett az osztrák közvéleményben, valamint a Bécsben működő külföldi diplomata körében.

Visszatérve Bruno Kreisky látogatására: az MSZMP KB Külügyi Osztálya és a Külügyminisztérium 1964. október 14-én közös indítványt intézett az MSZMP Politikai Bizottságához Magyarország és Ausztria kapcsolatairól. Mód Péter (1911–1996), a külügyminiszter első helyettese és Puja Frigyes (1921–2008), a Külügyi Osztály vezetője által jegyzett előterjesztés határozat-tervezetében is nagy hangsúlyt kapott az államhatár átjárhatóságának ügye. Ugyanis: „amennyiben Kreisky felveti a műszaki zár kérdését, [a magyar fél] hallgassa meg az osztrák érvelést, és határozottan szögezze le, hogy ez ugyanúgy belügy, mint az osztrák [vagyis az imént említett burgenlandi] erődrendszer”.⁴¹

Az osztrák külügyminiszter hivatalos látogatására 1964. október 29. és november 1. között került sor Budapesten, ahová Bruno Kreisky huszonhat tagú politikai és szakértői kísérettel érkezett. Nem volt véletlen, hogy közöttük volt a szociáldemokrata⁴² Hans Bögl, Burgenland tartományfőnöke, aki sokat tett a kapcsolatok megteremtéséért, és helyettese, a

néppárti Reinhold Polster is. A tárgyalások nyitó ülését október 30-án tartották, amikor Péter János (1910–1999) magyar külügyminiszter megjegyezte: a magyar fél örül annak, hogy a küldöttségben ott vannak Burgenland vezetői, mert olyan kérdésekkel is foglalkoznak, amelyek „Burgenland lakosságát különösen érdeklik”. Kreisky – mint „apró ügyet” – felvetette, hogy Ausztria kéri „a soproni és környékbeli anyakönyvi kivonatok” kiadását, és vállalják a másodpéldányok elkészítésével kapcsolatos költségeket.⁴³ Az osztrák külügyminiszter kérése az 1922. január első napján elcsatolt Moson, Sopron és Vas vármegyei települések matrikuláira vonatkozott. Péter János válaszában készségesnek mutatkozott a kérdés megoldásáról tárgyalni. A tárgyalásokon Kreisky a nyugati határzár ügyét is szóba hozta, amelyre a már említett magyar álláspont (miszerint belügy) volt a válasz.

Látogatása során az osztrák külügyminisztert fogadta Kádár János miniszterelnök (egyben az MSZMP KB első titkára) is, akinek – többek között – a szovjet csapatok magyarországi kivonásával és a határzárral kapcsolatos kérdéseket adott fel. Az ezekre adott válasz Kreiskyre és a többi osztrák küldöttre – az MSZMP KB Politikai Bizottságához intézett külügyminisztériumi jelentés szerint – „megnyugtatóan hatott”.⁴⁴ Ezzel kapcsolatban fontos idézni a tárgyalások után három héttel később, november 25-én kelt külügyminisztériumi összefoglaló feljegyzéséből. Kádár Jánosnál tett látogatásakor, Kreisky „A műszaki zár megszüntetése, illetve hátrább vonása »fejében« a határ osztrák részről történő fokozottabb őrizetét ajánlotta fel”. A megoldástól a magyar fél mereven elzárkózott, és ismét hangsúlyozta, hogy a határzár magyar belügy.⁴⁵ Azonban Péter János közölte, hogy „a műszaki zár kérdésében további lépéseket tudnánk tenni, ha az osztrák fél visszaadja a kiskorúakat és a gazdasági disszidenseket, valamint közös lépéseket tennénk a csempészség, stb. megakadályozására. Megállapodtak, hogy erről a kérésről feljegyzést nyújtunk át. (...) [Ez utóbbi] Tartalmazná azt is, hogy ebben a kérdésben titkos szóbeli megállapodásra gondolunk, valamint azt, hogy tiltott határátlépés esetén (ha csak ez áll fenn) a jelenlegi nevelő (és nem büntető) eljárást alkalmaznánk a visszaadott személyekkel szemben. (...) A feljegyzésben nem kívánatos azonban a fenti ajánlatunkat kötni a műszaki zár módosításához. Ezt a kapcsolást bécsi követünk csak szóban említené”. Érdekesség, hogy a tárgyalásokon Kreisky megemlítette a Burgenland és Alsó-Ausztria tartományok közötti akkori területi vitát, és kérte: ezzel kapcsolatban „bizonyító levéltári anyagokat bocsássunk rendelkezésükre. (...) Megvizsgálást és elintézését ígértünk. Elkészülés után átnyújtjuk az anyagot”.⁴⁶

Ekkoriban ugyanis Burgenland tartományi vezetése „vissza akarta szerezni” a Lajtahegység északnyugati oldala és a Lajta folyó közötti nagyjából téglalap alakú, kb. 20 km hosszú és 8–9 km széles, kb. 160 km² kiterjedésű területet, ahol a hajdani sárfenéki uradalom helyezkedett el a történelmi Moson vármegye délnyugati határán.⁴⁷ A központja Sárfenék (németül: Scharfenneg) erőssége volt, és hozzátartozott a szintén városi rangú [Lajta]Somorja (Samarja, Sommerein), valamint Liget (Au) és Udvar (Hof) falvak. Sárfenék uradalmát 1390-ben Zsigmond király (1387–1437) elzálogosította, de (Hunyadi) I. Mátyás királynak (1458–1490) sikerült 1469-ben visszavásárolnia, amellyel az uralkodó Moson vármegyei birtokos is lett. Ebben az időben Sárfenék közismert magyar neve Élesszeg. Mátyás király 1490. április 6-án Bécsben történt feltehető megmérgezése, és halála után még a (Jagelló) II. Ulászló (1490–1516) magyar és (Habsburg) Miksa római király között a Magyarország számára nagyon kedvezőtlen 1491. november 7-i pozsonyi békekötés szerint is, Sárfenék erősséget és vidékét, az említett helységeket vissza kellett volna kapnia hazánknak.⁴⁸ A magyar trónra került lengyel származású Jagelló uralkodók szorongatott helyzetében az uradalom a Habsburg-családé maradt. Másfél évszázad múltán az 1647-ben, Sopronban megkoronázott (Habsburg) III. Ferdinánd (1637–1657) ki-

rály a Lajta-hegység gerincétől északnyugatra a Lajta folyóig terjedő területet Sárfenék, [Lajta]Somorja, Liget és Udvar helységekkel Alsó-Ausztriához rendelte. Ezt követően, 1662 és 1848 között Moson vármegye követői a pozsonyi országgyűlésen tizenkét alkalommal sürgették a sárfenéki uradalom a visszacsatolását Magyarországhoz, de az nem történt meg.⁴⁹ Közben 1785-ben, a sárfenéki uradalom már említett négy településének, valamint az alábbi Völgyfalu plébániáit is elszakították a győri püspökségtől, és a bécsi érsekség joghatósága alá rendelték. Más forrásban „jog szerint Magyarországhoz tartoznék” a hajdani sárfenéki uradalom négy településen kívül egy ötödik is. Méghozzá az őrvideki Lajtaújfalutól néhány km-re délnyugatra, ugyancsak a folyó partján elhelyezkedő Völgyfalu, amelyet Alsó-Ausztria szintén akkoriban bekebelezett.⁵⁰ Burgenland és Alsó-Ausztria 1964–1965. évi területi vitája végül elcsitult. A két tartomány között megmaradt az addigi, vagyis a sárfenéki uradalom elvesztése után kialakult itteni magyar–osztrák államhatár-szakasz, amely az 1922. január első napján létrejött Burgenland tartomány északnyugati mezsgyevonala lett.

Most visszatérünk Bruno Kreisky 1964. őszi budapesti látogatására: a külügyminiszter találkozott még Kállai Gyula (1910–1996) miniszterelnök-helyettessel, ugyancsak a Politikai Bizottság tagjával; Kisházi Ödönnel (1900–1975), a Népköztársaság Elnöki Tanácsának helyettes elnökével, az MSZMP KB tagjával. A fentiek jók érzékeltették, hogy az ország akkori legfelső politikai vezetése, milyen nagy jelentőséget tulajdonított az Ausztriával való viszony rendezésének, illetve a jó kapcsolatoknak. Nem utolsósorban annak a lehetőségnek, hogy ez által kitörjön az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése utáni nemzetközi elszigeteltségéből. Kreisky látogatása ugyanis valódi áttörést hozott a két ország kapcsolataiban. Október 31-én aláírták a magyar–osztrák államhatáron előforduló rendkívüli események kivizsgálásáról, illetve az államhatár láthatóvá tételéről szóló egyezményeket. A két megállapodást a következő évben, az 1965. évi XI., illetőleg az 1965. évi X. törvényben hirdették ki.⁵¹ Az utóbbi jogszabály hat fő fejezetből állt: az államhatár menete; a határjelek megóvása és az államhatár menete láthatóságának biztosítása; az államhatár felmérése és megjelölése; a vegyes-bizottság; határ-utak, határvizek és átkelőhelyek; záró-rendelkezők. Ugyancsak 1964. október 31-én, Bruno Kreisky és Péter János ellenjegyezte a vagyoni jogi egyezményt és elfogadta annak mellékleteit, ennek a szövegét azonban nem hozták nyilvánosságra. Ezt a megállapodást az osztrák kormány november 24-én, a magyarországi Elnöki Tanács december 16-án hagyta jóvá.⁵²

Végül minden kétséget kizáróan az ekkori magyar–osztrák tárgyalások legnagyobb eredménye a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi szintre való emelése volt. Az erről szóló kormányhatározatot Kállai Gyula, a „Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány” elnökhelyettese november 22-én írta alá. A kabinet felhatalmazta a külügyminisztert, hogy e tárgyban és Sebes István rendkívüli és meghatalmazott nagykövetté történő kinevezése iránt előterjesztést tegyen a Népköztársaság Elnöki Tanácsához.⁵³ Az utóbbi november 30-án hozott 2232/1964. számú határozatában a Magyarország és Ausztria közötti kapcsolatokat nagykövetségi rangra emelte. Ezt követően december 10-én külön döntésben Sebes Istvánt nagykövetté nevezte ki, aki december 15-én Bécsben átadta megbízólevelét Franz Jonasnak, az Osztrák Köztársaság elnökének.

A kétoldalú tárgyalásokon (mint írtuk) többször élesen felvetődött a nyugati határon 318 km hosszúságban telepített aknamező, sőt szóba került az Ausztria által épített burgenlandi érdővonal is. Bár a műszaki zár elemei magyar területen voltak (a Fertő tó és a Hanság mocsaras részein, kb. 33 km hosszan nem helyeztek el aknákat), mégis gyakran előfordult, hogy az aknák az osztrák részen okoztak károkat. Elsősorban a határmenti vizek, a Pinka folyó és patakok áradásakor fordult elő, hogy robbanólövedékek kerültek át a túoldalra. Például az

1965. évi nagy árhullám idején, amikor a Pinka aknákat sodort az egyik osztrák oldali kavicskitermelő helyre. A sódert építkezéshez Németlövő faluba szállították, amelyben a gyermekek megtalálták a gyilkos lövedéket. Játékuk közben felrobbant és súlyos sérüléseket okozott. Időközben – 1959. október és 1964. október első napjai között – 31 fő alatt robbant fel az aknamező, ez az azon áthaladóknak csupán 6%-a. Ezzel szemben az aknamező építésében, felújításában, illetve karbantartásában részt vevő és a fegyveres szervek állományába tartozók közül kétharmaddal több, 93 fő halt meg vagy szenvedett súlyos sérülést.⁵⁴

A következő hónapok eseményei jól érzékeltették, hogy Bruno Kreisky magyarországi látogatása során aláírt egyezmények elsődleges hozadéka Magyarország nemzetközi elszigeteltségből való kitörése volt, amelyet az akkori legfelsőbb politikai vezetés viszonzni igyekezett. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1965. március 2-án tartott ülésén Rác Sándor, az MSZMP KB adminisztratív osztályának vezetője és Benkei András (1923–1991) belügyminiszter közös jelentése alapján megtárgyalta a magyar határőrizet helyzetét. Az előterjesztés az aknamező felszámolását javasolta méghozzá oly módon, hogy a megszüntetett részek mögötti terepszakaszon, 40–50 km hosszúságban kísérletképpen elektromos jelzőrendszert építsenek ki. A Politikai Bizottság a jelentést és javaslatait elfogadta azzal a feltétellel, hogy a belügyminiszter tegye meg a szükséges egyeztetéseket a társmiszteriumokkal, és két hónap múlva ismét nyújtsa be indítványát. Az előbbi legfelsőbb fórum már május 11-én végleges döntést hozott az aknamező felszámolásáról, és a nyugati határ új műszaki eszközökkel megvalósítandó biztonságos őrzéséről. Az akna-mentesítésre azonban nem a határőrséget, hanem a Belügyminisztérium Belső Karhatalom egységeit, illetve a néphadsereg műszaki alakulatait jelölték ki, amelyek mintegy két hónapig tartó kiképzés után, 1965. szeptember 13-án kezdték meg a feladat végrehajtását. Az aknamezők történetében immár harmadszor fogtak hozzá a „robbanó-aknazár” felszedéséhez. A néphadsereg műszaki katonái az északi mosoni tájon a Hegyeshalom–Várbalog–Pusztasomorja, a karhatalmisták viszont a déli Vas megyei Bozsok–Bucus–Felsőcsatár határszakaszon.

A kitűzött cél elérése számos szempontból igen nehéz és rendkívül veszélyes volt, mert az aknamező telepítése óta több mint öt esztendő telt el. Számos töltet a vadállatok mozgásától, határsértések során vagy a téli fagy hatásától időközben felrobbant. Az aknamezőről sohasem távolították el az aljnövényzetet, az indákat és a cserjéket. Ráadásul a műanyagtestű robbanólövedékeket nem lehetett elektromos aknakeresővel felkutatni. Ezért a terület teljes átvizsgálása kb. 2 méteres szűrőbotokkal történt, amelyek vége 50 cm hosszú acélpengében végződött. A felderítés során a talajt 5–10 cm mélységben átszúrták, és az egyes szúrásokat 2 cm-es távolságban kellett elvégezni. Mindezt 5–10 méter szélességben az aknamező több 200 km-es hosszúságában. A megtalált robbanólövedékeket fémkampóval húzták ki a talajból. Amelyikből kiemelhető volt a gyújtókészülék, azt szétszedéssel hatástalanították. A többit robbantással semmisítették meg. Az aknamező felszámolása rendkívüli fizikai és idegi megterhelést jelentett mind a sorkatonáknak, mind a munkát irányító parancsnokoknak, tiszteknek. Az utóbbiak feladata volt ugyanis az aknamező első sorának a megállapítása. Az állomány felkérésre, önként vállalással vett részt a feladat végrehajtásában, amely sok áldozatot követelt. Minden baleset, sérülés nehezen oldható lelki megrázkódtatást okozott, ezért néhány napra megszakították a műveletet.

Az imént felvázolt körülmények és nehézségek, valamint a műszaki egységek elvezénylése miatt az aknamezítés öt évig, 1970-ig elhúzódott. Ez utóbbi fő oka, hogy számos katona a felszedett résztől néhány méterre lévő határvonalon átszökött Ausztriába. Az is előfordult, hogy kisebb csoportokba szerveződve tettek ugyanezt. Emiatt a néphadsereg kijelölt műszaki alakulatai megbízhatatlanná váltak, ezért kivonták azokat az akna-

mező további felszámolásából. A feladatnak azonban csak kb. az egyharmadát végezték el a Sopron melletti Harka (akkor Magyarfalva) községtől északra a magyar–osztrák–cseh–szlovák hármashatárig. Harkától délre a magyar–osztrák–jugoszláv hármashatárig a BM Belső Karhatalom műszaki egységei hajtották végre a feladat kétharmadát, és eközben – az 1971. augusztus 17-én kelt hivatalos összesítő jelentés szerint – 795 144 darab aknákat szedtek fel, majd hatástalanítottak. Ebből becsléssel megállapítható, hogy a magyar–osztrák határon létesített „halálzónában” több mint fél évtizedig kb. 1,3 millió darab taposóakna lapult a földben.⁵⁵ Ezt követően új időszak, a „szelid-vasfüggöny” kora következett.

Közben az MSZMP Politikai Bizottságának (már említett) 1965. május 11-én hozott végleges döntése után – szovjet minta alapján – kiépítették a közvetlen életveszélyt nem okozó SZ-100-as típusú elektromos jelzőrendszert (EJR), hogy továbbra is megakadályozzák a határsértéseket. Fő része a 2–2,2 méter magas betonoszlopokra kifeszített drótkerítés volt, amelyben életveszélyt nem jelentő 24 voltos egyenáram keringett. Az oszlopokra falécekből készített T-alakú vázat erősítettek, és ennek két oldalán rögzítették az érintésre jelző vezetékpárt, amely között szögesdrót-szálat feszítettek ki. Határsértés esetén a jelzőhuzalok egymáshoz csapódtak, és megszólaltatták a közeli hangszórók vész-kürtjeit, egyúttal riasztották a legközelebbi határőr-őrsöt. Innen riadóztatták a készenlében álló egységeket, az országot titokban elhagyni szándékozók elfogására. A határvédelem többi része: közvetlenül a két országot elválasztó vonal mellett húzódott a külső vadfogó-kerítés, majd egy 2 méter széles nyomásáv. Ezt követően 500–2000 méter széles ún. előterepet alakítottak ki. Ez a távolság lehetővé tette, hogy a riasztás után a határőröknek az államhatárig esélyük volt a határsértő elfogására. Az előterep után öt–öt méter széles volt az újabb nyomásáv, illetve a gépkocsi- és járőrút, aztán a három–három méteres híradóvezeték-sáv, illetőleg a már bemutatott elektromos jelzőrendszer, az EJR következett. A határvédelmi övezetet egy harmadik nyomásáv, valamint a belső vadfogó kerítés zárta. A híradóvezeték-sávban a jelzőhuzalok rudakon futottak, és ezeken – hallótávolságon belül – hangszórókat helyeztek el. Az EJR a nyugati határszakasz legfontosabb irányának a lezárására tíz örs területén épült fel, és 1965. december 15-én kapcsolták be a határőrizetbe.⁵⁶ Különösen a jelzőrendszer 500–2000 méter széles ún. előterepének a kialakítása nagy kiterjedésű mezőgazdasági földterület kisajátításával járt, ugyanis a védelem súlypontja ide helyeződött át. Ezért 1969-ben megszüntették a 15 km-es határövezetet, amelynek helyébe a 2 km-es határsáv lépett. Ennek következtében azonban az államhatár és az EJR közé 34 kisebb-nagyobb település – például Várbalog, Mekszikópuszta, Brennbergbánya, Ólmod, Bucsú, Narda, Szentpéterfa, Vasalja, Nemesmedves, Rönök, Alsószőlnök – került. E helységeket csak a jelzőrendszer kapuin keresztül lehetett megközelíteni. Közülük Szentpéterfát 1982-ben, Brennbergbányát csak 1986-ban, úgymond „kikerítették”.

A határsávban húzódó vasútvonalakon közlekedő szerelvények őrzését sajátos módon oldották meg az 1960-as évek elejétől az illetékes magyar hatóságok. „Az átmenő vonatokat a kocsi-lépcsőkön lógó határőrök kísérték a határtól a határig, tehát az ország területén áthaladva. Ezeknek a szerencsétlen kiskatonáknak minden védőruha ellenére, testét-lelkét átjárta a szél [addig], amíg a lépcsőn lógtak. A kocsikba bemenniük tilos volt! A motorkocsik lépcsőin azonban az ajtókkal együtt mozogtak, s azokon sem lehetett állni menet közben. Kénytelenek voltak lazítani a szabályokon a »felsőbb szervek«, s a határőrt beengedni a motorkocsik előterébe. Annak lehúzott ablakából figyelhettek. (...) Szégyenünk volt ez a rendszer, ahogy a Belügyminisztérium szovjet tanácsadónak javaslatára az átmenő-forgalmat körülvették. A legnehezebb években az átmenő vonatok ablakaiból nézhették-láthatták a pálya mellett felsorakozott rokonokat a családból

így-úgy külföldre kerültek. De csak a felhúzott ablakon keresztül. Magyar területen az ablakot lehúzni nem volt szabad. Hamarosan a pálya mellett is megjelentek a BM emberei, s elzavarták a rokonokat a pálya mellől.⁵⁷

Az 1970–1980-as évektől a nyugati határőrizet fő eleme az elektromos jelzőrendszer, az EJR volt. Az évek során keletkezett elhasználódás következtében az egyre fokozódó zavarok miatt a drótcseréhez szükséges rozsdamentes huzalokat az országnak – meglepő módon – a hivatalos politika által sokat ostorozott „imperialista” Nyugatról kellett beszereznie, amely jelentősen megterhelte a Magyar Nemzeti Bank nemzetközi, USA-dollárban történő elszámolását. Éppen ezért nem meglepő, az 1980-as években bekövetkezett világméretű és a hazai enyhülés, a Kádár-rendszer meggyengülése miatt egyre gyakrabban vetődött fel az EJR feleslegessége. Méghozzá a határőrséget felügyelő Belügyminisztériumban, mert az elemzésekben világossá vált, hogy az „erkölcsileg, technikailag és politikailag elavult”, s hatalmas összegeket kell fordítania az állami költségvetésnek a fenntartására.⁵⁸

A vasfüggöny ellenére, már az 1970-es évek elejétől gyakoriakká váltak a különféle magyar–osztrák állam-, kormányfői és külügyminiszteri találkozók, méghozzá Sopronban és környékén.⁵⁹ Eközben természetesen a határmenti kapcsolatok is megélnékültek. Csak néhány kiragadott példát említünk. A leghűségesebb magyar városban és az örvidéki Kismartonban találkozott 1970. december 13-án Péter János magyar és Rudolf Kirchschräger osztrák külügyminiszter. Következő újabb határmenti eszmecserejükre alig év múlva 1971. szeptember 12-én került sor Sopronban és a túloldali Szentmargitbányán, valamint Darufalván. Nem hivatalos baráti összefüvés volt 1972. október 21-én Losonci Pál (1919–2005), az Elnöki Tanács elnöke és Franz Jonas államelnök között, ugyancsak Sopronban, valamint Kismartonban és Darufalván. Hasonló csúcstalálkozót csak több mint egy évtizeddel később, 1984. október 2-án tartottak ugyancsak Losonci Pál és az új osztrák államfő, Rudolf Kirchschräger részvételével, amelynek további helyszíne az előbbieket mellett a túloldali járási székhely, Nagymarton volt.⁶⁰ Közben a két ország között jelentősen enyhítették az utazási korlátozásokat. Puja Frigyes külügyminiszter látogatása során, 1978. július 5-én Bécsben aláírták a vízumkényszer megszüntetéséről szóló magyar–osztrák egyezményt, amely 1979. január első napján lépett hatályba.

A határmenti oktatási és kulturális kapcsolatok szélesítésére 1987 májusában Burgenland magyar származású tartományfőnöke, Theodor Kery (Kéry Tivadar, 1918–2010) és dr. Bors Zoltán (1927–2004), Vas Megye Tanácsának elnöke három évre szóló kerettervet írt alá, amelyben hivatalosan kinyilvánították: „az anyanemzetnek nemcsak joga, hanem kötelessége is a határon kívülre került kisebbségekkel foglalkoznia”.⁶¹ A következő évben, 1988. június 3–4-én, burgenlandi napokat rendeztek Vas megyében. Ennek fő eseménye a szombathelyi Berzsényi Dániel Megyei Könyvtárban zajlott, ahol ekkor burgenlandi magyar képzőművészek alkotásaiból nyitottak kiállítást. Ezt követően a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület vezetői „a termet zsúfolásig megtöltő hallgatóság előtt, éjszakába nyúló beszélgetés keretében cseréltek véleményt a nemzetiségi lét embert próbáló történelmi korszakairól; a kisebbségek, a kultúra és a politika feszültségeket és értékeket egyaránt felszínre hozó összefüggéseiről”.⁶² A rendezvénysorozat másnapján örvidéki magyar ének és táncgyűttesek léptek fel a szombathelyi megyei művelődési központban.

Közben, 1988. január első napi hatállyal, az 1987. évi XXV. számú, december 23-án kelt törvénnyel, a magyar kormány bevezette a nyugati országokba is érvényes ún. világútlevélet. Az erről szóló új jogszabály jelentősen enyhítette a korábbi utazási korlátozásokat, és első ízben kimondta: minden magyar állampolgár joga, hogy olyan útlevéletet kapjon, amely a világ összes országába való többszöri beutazásra jogosítja. Ehhez azonban 1988-ban leg-

alább 60 USA-dollárnak (akkor 3 ezer forintnak) megfelelő valutával kellett rendelkeznie. Sokan emiatt idős, gyakran mozgásképtelen szüleiknek is elkészítették az útlevelet, hogy az ő valutakeretüket felhasználhassák. Az új lehetőség, valamint az, hogy 10 ezer forintig vámmentesen lehetett vásárolni, váltotta ki a magyar lakosság ausztriai bevásárló rohamát, az ún. Gorenje-turizmust, amelyre inkább a Grundig elnevezés illetet volna. Főként azért, mert 210 ezer ilyen gyártmányú videomagnót hoztak be az országba, miközben ezekből itthon alig 14 ezer darabot vásároltak. Ezzel szemben a jelenség nevét adó Gorenje fagyasztóládából mindössze 45 ezer darab került haza a többnyire Trabant és Wartburg személygépkocsik tetőcsomagtartóin, miközben idehaza 180 ezret adtak el azokból az üzletekben. Az 1988. évi kiutazási láz november 7-én tetőzött, amikor például a Bucusu–Rohonc határátkelőhelytől az onnan 12 km-re fekvő Szombathelyig várakozott a kocsisor.⁶³

A Gorenje-láz csúcseredménye a másik szocialista főünnephez, április 4-éhez kapcsolódva született, amikor 1989 előbbi hónapjának első hetében a becslések és a Magyar Televízió Híradó című műsorának a közlése szerint több mint félmillió magyar (a lakosság 5%-a!) járt Ausztriában, „kétnapos videó- és hűtőláda fesztiválon”.⁶⁴ A mozgalmat az váltotta ki, hogy március végén Patkó András pénzügyminiszter-helyettes bejelentette, hogy az ország gazdasági helyzete miatt április 8-ától a felére, 5 ezer forintra csökkentik a behozható árucikkek vámmentességének a mértékét. Emiatt, aki csak tehette, a határidő előtt útnak indult vásárolni. A személygépkocsik sora Tatabányától Bécsig, kb. 180 km hosszan húzódott, és Hegyeshalomig csak lépésben lehetett eljutni. A határ túloldalán daruk segítették az autók csomagtartójára emelni a hűtőládákat, hogy így gyorsítsák meg a forgalmat és az újonnan érkezők bejutását a bevásárlóközpontokba.

A Magyarországról érkezők tájékoztatására az Országos Idegenforgalmi Egyesület burgenlandi szervezete, amely Kismartonban, az Esterházy-kastélyban működött, jelzése szerint „díjtalan” térképet adott ki Burgenlandról.⁶⁵ A számos nyelvtani hibát tartalmazó magyar nyelvű ismertető címlapja a következő jelmonddal hívogatta a magyarokat a tartományba: „Érezd magad a hetedik mennyországban”. A térkép bemutató szövegrésze szerint, az akkor már több mint hat évtizede elszakított hajdani nyugat-magyarországi, örvidéki táj „Hovatartozás nélküli [sic!], évszázadokig tartó, viszontagságos történelemmel Burgenland ma Nyugateurópa legkeletibb peremvidéke. Egy határvidék és mégis tárva-nyitva mindenki számára. (...) Ausztria legfiatalabb és legkisebb tartománya, kerek 270 000 lakossal. Legkeskenyebb része mindössze 4 kilométer. (...) Fővárosa Eisenstadt [Kismarton, ekkor 10 315 lakossal], déli irányban 50 kilométerre Bécsből. Lakosságának [ti. Burgenlandnak] közel 10 százaléka horvát és két százaléka magya[r] származású. (...) Dombvidékét európa egyik legegészségesebb erdősege fedi. Burgenland egyharmada erdő, egynegyede természetvédelmi terület. Legmagasabb pontja az Irottkő, 884 méter. (...) Akár flott vagy kényelmes, Burgenlandban mindenki megtalálja a helyét. A burgenlandi-pannon konyha Köpecsénytől [helyesen: Köpcsénytől] (Kitsee) Mészvölgyig (Kalch) várja a vendégeket. Zenétől vibrál az egész tartomány. (...) Burgenland változatos történetének tanúi lépten nyomon követik a látogatót. (...) Ezt a változatosságot egyszerűen élvezni kell!”

A Pozsonyi-hídfő 1947 őszi történet elcsatolása után (mint írtuk) Magyarországról mindössze négy határállomáson – Hegyeshalom, Sopron, Kőszeg, Szentgotthárd – lehetett Magyarországról beutazni Ausztriába. A fentiekén kívül az 1980-as évek végén már Soprontól délkeletre Kópháza, illetve Szombathelytől nyugatra Bucusu községnél is a szomszédos országba lehetett jutni. Valamennyi átkelőn éjjel-nappal volt lehetőség pénzváltásra – tájékoztatta az utazókat a térkép az általános tudnivalók között. A vám-, illetve a közlekedési rendelkezések, és más fontos idegenforgalmi, utazási (üzemanyag, gépkocsi-segélyállomások, kórházak stb.) adatok mellett a legfontosabb közlésnek a következő

részt tekintettük. Méghozzá az „Üzletek Burgenlandban, ahol magyarul beszélnek” cím alatti hosszas felsorolást, amely visszatükrözte az ottani magyarságnak Burgenland gazdasági és kereskedelmi életben betöltött akkori szerepét is. Miközben (mint említettük) a burgenlandi magyarság lélekszáma az 1981. évi népszámlálás szerint, a hat évtizeddel korábbiak mindössze az egyhatodára (!), 4147 főre csökkent, akik közül csak 1601 fő (38,6%) vallotta magát magyar, a többség, 2546 személy (61,4%) viszont magyar-német anyanyelvűnek!

A Gorenje-láz kapcsán az ausztriai Országos Idegenforgalmi Egyesület burgenlandi szervezete által 1988-ban, Kismartonban kiadott térkép szerint ekkor nyolc település összesen 150 üzletében (!) beszéltek magyarul. Köztük olyan helységeken is, ahol 1981. évi népszámlálás szerint Kismartonban 222, Lajtakátán 7 (!), Miklóshalmán 46, illetve Pándorfalun mindössze 2 (!) magyar élt.⁶⁶ Az említett másfélszáz bolt német és néhány esetben horvát családnevű tulajdonosai mellett, természetesen megtaláltuk az Őrvidék ősi magyar nemzetségeinek, családjainak (Adorján, Benkő, Bogád, Gángoly, Györög, Imre, Miklós, Pathy, Seper, Tölly, Zámbo) a leszármazottjait is. Mindezt az összeszámlált 65 magyar vezetéknev bizonyítja még akkor is, ha azokról – a német hivatalosság miatt – a legtöbbször hiányoznak az ékezetek. S ugyancsak a régi magyar nemzetségek közé számítanak a Horváth nevű családok is szerte az Őrvidéken. Ugyanakkor szép számmal éltek, élnek olyan famíliák az Őrvidéken, akik német nevük ellenére magyarnak vallják magukat.

Végül a szóban forgó, Kismartonban kiadott Burgenland térkép hátoldalán, az előbbieken kívül 12 színes fényképen adtak ízelítőt a tájról, illetve a vendégvárásról. Ezek közül a számunkra legfeltűnőbb felvétel volt az, amelyen egy német paraszti viseletbe öltözött csoport gémeskút, szalma-halom, nádkévék előtt az „osztrák pusztán” táncol, tangóharmonikás zenekísérettel. A háttérben nádkúpok magasodnak.⁶⁷ Ez a fénykép azt a látszatot igyekezett kelteni, mintha a magyarországi Hortobágyon lennének!

A Gorenje-láz időszakában, osztrák adatok szerint 50 milliárd forintnak megfelelő értékű schillinget költöttek el a magyarok Ausztriában, amely végzetes hatással volt a szocialista magyar népgazdaságra. Mai áron számítva emiatt több milliárd USA-dollár veszteség érte hazánkat, és veszélyeztette az ország fizetőképességét, mert a hazai pénzügyintézetekből szinte teljesen kiürültek a külföldi fizetőeszköz tartalékok. Emiatt a Magyar Nemzeti Bank 1989. április 14-én ismét, ezúttal 6%-kal leértékelte a forintot.⁶⁸ Ausztria viszont óriási nyereséget könyvelhetett el. „Magyarország államháztartási egyensúlya és a fizetési mérlege is romlott a Gorenje-láz miatt, amely hatalmas anyagi, valamint erkölcsi kárt okozott hazánknak. Az állam elesett a vásárlás utáni adóbevételektől, a magyar pénz külföldre áramlott” – összegezte a szinte felbecsülhetetlen anyagi csapást Bogár László közgazdász.⁶⁹

Miközben a Gorenje-turizmus valójában az összeomlóban lévő kommunista rendszer tudatos politikai kampánya volt, amellyel nemcsak az emberek jóindulatát igyekeztek megszerezni, hanem a diktatórikus hatalom várható bukásának a mértékét akarták csökkenteni. A felelőtlenül, átgondolatlanul elindított vásárlási mozgalom helyett, a hatalomnak a vállalati árubehozatalt kellett volna választania, vagyis beszállítania a keresett árucikkeket az országba. Azután itthon értékesíteni, és annak haszna állami bevételként Magyarországon képződött volna.⁷⁰ Ráadásul hamarosan kiderült, hogy a Gorenje-turizmus a magyar lakosság számára egyáltalán nem volt előnyös. Az osztrák kereskedők ugyanis a minél nagyobb haszonra törekedve, csak a látszatát adták a kedvezményeknek. A megvásárolt műszaki cikkek, hűtőládák viszont nem a legjobb minőségű termékek voltak, mert sok elektromos áramot fogyasztottak. S a következő években, hazánkban a sokszorosára nőtt a villamos energia ára.

Közben a nyugati államhatár magyar oldalán működő elektromos jelzőrendszer, az EJR felszámolását csak az akkori legfelsőbb döntéshozó szerv, az MSZMP Politikai Bizottsága mondhatta ki, amely azt annak idején létrehozta. A testület a 1989. február 28-i ülésén a jelzőrendszer 1991. évi határidővel történő megszüntetéséről hozott határozatot. Ennek értelmében a Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsnoksága 1989. április 18-án, a magyar–csehszlovák határon Rajka térségében úgymond „módszertani-foglalkozás” keretében próbabontást végzett a nyilvánosság kizárásával. A határőrség rövidesen, május 2-án, Hegyeshalomban sajtótájékoztatót tartott, ahol húsz televíziós társaság és kétszáz újságíró jelenlétében történt meg a hivatalos bejelentés az EJR lebontásának a megkezdéséről, még hozzá gyakorlati bemutatóval.⁷¹

Természetesen a vasfüggöny ellen évtizedekig hadakozó Ausztria is részesülni akart annak felszámolása erkölcsi hatásából. Nem volt véletlen, hogy Alois Mock osztrák és Horn Gyula (1932–2013) magyar külügyminiszterek 1989. június 25–27-én tartott ausztriai tárgyalásaik után Sopronba érkeztek, hogy a város közelében a Hubertus-tetőnél jelképesen, közösen vágják át a vasfüggönyt a televízió-csatornák és a sajtó nyilvánossága előtt. Azzal a céllal, hogy szemléltessék: az osztrák félnek is – a külügyér Alois Mock a jogrendi hagyomány szerint az alkancellári tisztséget is betöltötte – jogos érdemei voltak a mindenkori vasfüggöny megszüntetésében. Az államhatáron ekkorra a műszaki zár már nem létezett, állítólag mindössze egy kb. 10 méteres szakasz maradt meg az előbbi helyen. A korabeli szóbeszéd és más forrás szerint még ennyi sem. Amikor sor került a két külügyminiszter ünnepélyes „vasfüggöny-átvágására”, azt addigra már elbontották, emiatt „*a kiszemelt szakaszon az elbontott helyére új szögcsapást kellett húzni*”.⁷²

A sikerből természetesen nemcsak a legfelsőbb politikai vezetés, hanem a rendszerváltást követelő különféle mozgalmak is részesedni igyekeztek. Mindehhez a Minisztertanács teremtette meg a feltételeket azzal, hogy 1989. augusztus első napi hatállyal a nyugati határon kormányrendelettel megszüntette a határőrzetet, amely addig korlátozta a helyi lakosság és az odalátogatók, köztük az idegen állampolgárok szabad mozgását. Ráadásul a határőrök fegyverhasználatát is szabályozták. Ezt megelőzően, ha szükség volt rá, lövésekkel kellett megakadályozniuk a tiltott határátlépéseket. Ezután már csak önvédelemre vehették igénybe a harci eszközüket. Az előbbi változások a hazánkban tartózkodó sok ezer NDK-beli állampolgárnak a tudomására is jutottak, és közülük naponta egyre többen a Német Szövetségi Köztársaság budapesti nagykövetségére menekültek.⁷³

Augusztus 19-én, a Sopron melletti Sopronpusztán a határok nélküli, közös Európa eszméjének népszerűsítésére ún. Páneurópai pikniket rendezett a Magyar Demokrata Fórum debreceni szervezete és a Soproni Ellenzéki Kerekasztal elnevezésű tömörülésben résztvevő pártok. Ennek során kb. 660 NDK-állampolgár áttört az ez alkalomra ideiglenesen megnyitott határátkelőn az örvidéki Szentmargitbánya irányába, hogy Ausztriából továbbutazhasson az NSZK-ba. A magyar kormány másnap lezáratta az egész Sopron környéki határszakaszt, ahonnan munkásőrök bevetésével, erőszakos eszközökkel visszafordították a keletnémet állampolgárokat. Ezekben a hetekben Magyarországon a hivatalos becslések szerint már kb. 60 ezer NDK-illetőségű személy tartózkodott, akik nem kívántak visszatérni hazájukba. Végül az ideiglenes menekülttáborokban összegyűlt keletnémet állampolgároknak a Németh-kormány 1989. szeptember 11-én 0 órától engedélyezte, hogy más országokba, Nyugatra távozhassanak.⁷⁴ Három nap alatt 12 ezren lépték át a határt. A tömeges kivonulás és Ausztriába, illetve az NSZK-ba való utazásuk megrengette a Német Demokratikus Köztársaságot, ahol Lipcsében és Berlinben hatalmas rendszerellenes tüntetések robbantak ki. Hatásukra októberben Erich Honecker lemondott pártfőtitkári és államfői tisztségéről. Ezt követően, november 9-én az NDK legfelsőbb

vezetése megnyitotta a határátkelőket, és 1990 februárjában megkezdték a berlini fal végleges lerombolását. Végül ez év október 3-án az addig két különálló Németország egyesült, méghozzá oly módon, hogy azzal megszűnt a szovjet csatlós Német Demokratikus Köztársaság.

Közben a nyugati határ mentén elhelyezkedő falvak lakói új határátkelők megnyitását szorgalmazták, mert a tőlük néhány km-re fekvő örvidéki szomszédos helységek felkereséséhez, illetve az ottani munkavállaláshoz a távolság sokszorosát kellett kerülniük. Vas megyében például a Pinkamindszent–Németújvár, Szentpéterfa–Monyorókerék és Bocsok–Rohonc közötti több évszázados kapcsolat helyreállítását kérték.⁷⁵ Nemcsak az előbbi, hanem további új határátkelőhelyek megnyitására azonban csak az 1990-es évek elejétől került sor.

JEGYZETEK

- 1 Mosontarcsa napjainkban 2400 lakosú, mezővárosi rangú település a Nezsideri járásban. Mosonmagyaróvártól délnyugatra 17 km-re, közvetlenül az osztrák–magyar határ mentén helyezkedik el.
- 2 CSAPODY, 2006. 5. o.; lásd még, VARGA Lajos: Richard Nixon az andai fahídnál. In. *Kisalföld* (Győr), 2008. október 23.
- 3 MICHENER, James A.: *The Bridge at Andau*. Publisher Randon House. [USA], 1957. 270 pp. – A mű német nyelven csak két évtized múltán, 1985-ben látott napvilágot Münchenben, papírkötéses formátumban „Die Brücke von Andau” címmel.
- 4 Az osztrák filmrendező sorozathóse egy Karl Bockerer nevű bécsi hentes, aki már az 1938. márciusi Anschluss után ellenállt a nemzetiszocialista hatalomnak, majd Ausztria 1945 utáni szovjet megszállásának. Ezt követően rokonszenvezett az 1956-os magyar forradalommal, és különféle hőstettekkel támogatta azt. Lásd a 3. rész egyik ismertetését. In. KOVÁCS Éva: *Az osztrákok '56-ja: Húsrágó, hídverő* (Bockerer 3.) In. *Magyar Narancs*, 2000. május 25. (21. szám.)
- 5 NÉMETH A., 2003. 55–56. o. – Az 1956-os menekülthullám 50. évfordulója alkalmából a Burgenlandi Tartományi Múzeum (Burgenländisches Landesmuseum) és a szombathelyi Savaria Múzeum közös kiállítását rendezett, amely 2006. május–szeptember között Kismartonban volt látható „Vom Traum zum Trauma”, azaz ’Álomból rémálomba’ címmel. A tárlatot – csekély módosításokkal – az előbbi év október végétől 2007. április végéig Szombathelyen mutatták be. Lásd még, FÓNAGY Zoltán: 1956 ötvenedik évfordulója Ausztriában. In. *Európai Utas*, 2007. 1. szám, 55–58. o. – A szombathelyi kiállításról, (B. M.) [BÉKÉS Márton]: *Álomból rémálomba*. In. *Vasi Szemle*, 2006. 6. szám, 802–803. o.
- 6 Lásd bővebben, *Die Presse*, 1956, november 25.; *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak*, 2000. 62. o.
- 7 CSERESNYÉS, 1998. 57–58., 60. o.
- 8 SZEMERÉDI Tibor: *Az 1956-os magyar menekülthullám Ausztriában, és a menekültek kialakuló szervezetei*. In. *Nyelvünk és Kultúránk*, 2006. 3. szám, 31. o.
- 9 SOÓS, 1998. 1027., 1037., 1048–1049. o.; lásd még, SZÉPFALUSI István: *Elvándorlás magyar nyelveterről*. In. *Ellenzéki Unió*, 1989. 5–6. szám. 162–163. o. – *Az osztrák menekültügyi politika az 1960-as évek végétől szigorodott, 1976-ban megalkották az ezzel kapcsolatos törvényt. A Magyarországról távozottak*, (korabeli szóhasználatlalt a „disszidáltak”) ezután csak ritkán kaptak politikai menedékgjogot. Az 1980-as években már csak annak a bevándorlónak adtak tartózkodási engedélyt, akinek már volt munkavállalási engedélye. A legtöbben csapdahelyzetbe kerültek, mert az utóbbi okiratot csak abban az esetben kaptak, ha volt tartózkodási engedélyük. A menekültkérdés kezelését bonyolította, hogy Ausztria ekkor már készülődött az Európai Unióba, amelynek 1995-ben lett tagja. Lásd bővebben, A. GERGELY András: *Unió vagy periféria?* In. *Ellenzéki Unió*, 1989. 5–6. szám, 155–158. o.; KORMOS Valéria: *Kegyetlen kettősség. A legnehezebb a hitetlenséget és a közönyt legyőzni*. In. *Nők Lapja*, 1989. 6. szám, 6–7. o.
- 10 TAMÁS Tamás: *Magyarországi katolikus templomépítők és utódaik New Brunswick-on*. In. *Vasi Szemle*, 2013. 5–6. szám, 593. o.
- 11 ROLLER Kálmán: *...mi is voltunk egyszer az Akadémián. Soprontól Vancouverig 1956–1996*. Toronto, 1996.; *Második*, jav. kiad. Budapest, 2001. Uő: *Hungarian Foresters in Canada*. Sopron Chronicle. Toronto, 1986.; STEFKA István: *Element az iskolateremtő erdősz.* [Roller Kálmán.] In. *Erdészeti Lapok*, CXXX. évf. 2004. február (2. szám.), 46. o. – A kommunista diktatúra évtizedeiben tudatosan félretájékoztatták az 1956-ban elmenekült főiskolai és egyetemi hallgatók sorsáról, boldogulásáról a magyar társadalmat. Ebben döntő szerepe volt a korszak ünnepeit írja,

- Szilvási Lajos (1932–1996) tényeket meghamisító két regényének. A címük: *Bujkál a hold*. Budapest, 1960.; *Egyszer-volt szerelem*. Budapest, 1961.
- 12 Ennek oka, hogy a Nyikita Sz. Hruscsov, az SZKP első titkára durván megszegte Joszip Broz Titónak, a Jugoszláv Kommunista Szövetsége főtitkáranak tett ígéretét, miszerint a budapesti jugoszláv követségre menekült Nagy Imrének, munkatársainak és családtagjainak nem lesz bántódása. Kádár János miniszterelnökkel az élen, az új magyar kormány bántatlanság és szabad elvonulás kilátásba helyezésével 1956. november 22-én Nagy Imrét és társait kicsalta a követségről. A szovjet hatóságok valamennyiüket elfogták, és Romániába hurcolták. Lásd bővebben; MAUER, Pierre: Tito és a magyar forradalom. In: *Életünk* (Szombathely), 1992. 3–4. szám, 381–384. o.
 - 13 HIDASI, Péter: Magyar menekültek Jugoszláviában, útban Kanadába. In: *Múltunk*, 1997. 3. szám, 182. o. Lásd még: KSH[Központi Statisztikai Hivatal]-jelentés az 1956-os disszidálásról. Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai. (1956. október 23. – 1957. április 30.) In: *Regio*, 1991. 4. szám, 174–211. o.
 - 14 Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 13–14. o.
 - 15 REISCHL – BECHER, 2008. 422. o.
 - 16 Lásd részletesen: ZSIGA, 1999. (Vasi Szemle), 805–806. o.
 - 17 A budapesti osztrák követség 1958. augusztus 11-én kelt tiltakozó jegyzéke a magyar-osztrák határon történt fegyveres határsértések miatt. In: MOL. XIX-J-1-j Ausztria 4/af Küm. Szám nélkül. 5. doboz. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 117–118. o.
 - 18 Ausztria tiltakozik az újabb magyarországi határsértés miatt. In: *Új Hungária* (München), 1958. október 24. (43. szám), 1. o.
 - 19 SZORGER, 2006. 314. o.
 - 20 MOL. XIX-J-1-j Ausztria 4/af Küm szám nélkül: Az osztrák külügyminisztérium 555.364-Pol./1958. számú jegyzéke. 5. doboz. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 132. o.
 - 21 MOL. XIX-J-1-j Ausztria 4/b Küm 003216/5/1958. szám. 6. doboz. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 132–133. o.
 - 22 A budapesti osztrák követ, Walter Peinsipp 1958 decemberében készült átfogó jelentésében élesen elítélte a burgenlandi tartományi vezetők magyarországi külön-útjait. Különösen azt, hogy a tartományi vezetők a nyilvánosság előtt sokkal enyhébben szóltak a határsértésekről, mint a bécsi külügyminisztérium, és jelentősen csökkentették az osztrák tiltakozások súlyát. In: *ÖStA Adr BKA/AA Pol. II. Ungarn 2 GZ 558.089-Pol/1958*. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 21. o.
 - 23 MOL. XIX-J-1-j Ausztria 29/f Küm 006234/1959. 61. doboz. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 161. o.
 - 24 A magyar külügyminiszter 1960 januárjában válaszott Kreiskynek. Levelében a Magyarország elleni kémtevékenységre, ügynökök Ausztriából való átdobására hivatkozott, és mereven elutasította az osztrák vezető külügyér felvetéseit. MOL. XIX-J-1-j Ausztria 29/f Küm 006234/1959. 61. doboz. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 161. o.
 - 25 MOL. XIX-J-1-j Ausztria 4/b Küm 00931/1/1960. 8. doboz. Sebes István követ jelentése a magyar-osztrák kapcsolatok ügyében teendő szovjet lépésekről. Bécs, 1960. február 16. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 175. o.
 - 26 MOL. XIX-J-1-j Ausztria 4/b 5. doboz. Jelentés „A magyar-osztrák kapcsolatok alakulásáról és a Külügyminisztérium, illetőleg bécsi külképviseletünk azzal kapcsolatos feladatairól” szülő kollégiumi határozat végrehajtásáról. Budapest, 1960. november 15. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 190. o.
 - 27 MOL. XIX-J-1-j Ausztria 4/b Küm 00389/1961. 6. doboz. Sebes István követ jelentése a magyar-osztrák kapcsolatok időszéri kérdéseiről. Bécs, 1961. január 10. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 196. o.
 - 28 KOVÁCS Imre: A határon. Schattendorf (Somfalva), 1962. augusztus 30. In: *Kapu*, 2006. 10. szám, 75–76. o. – Kovács Imrét a *Néma forradalom* (Budapest, 1937) című műve tette országosan ismertté, amiért osztályellenes izgatás vádjával háromhavi államfogházra ítélték. USA-beli emigrációja során 1949 és 1980 között (két rövid megszakítással) a szovjet megszállás elől elmenekült kelet-európai emigránsokat támogató Szabad Európa Bizottság (SEB), illetve a bizottság által működtetett Szabad Európa Rádió sajtóosztályának munkatársa. Lásd még, SZEREDI Pál: A politika mestere. Száz éve született Kovács Imre. In: *Honismeret*, 2013. 2. szám, 7–10. o.
 - 29 Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 25., 209. o.
 - 30 MOL. XIX-J-1-j Ausztria 5/a Küm 002467/1962. 13. doboz. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 214–220. o.
 - 31 A burgenlandi kormány 1962 májusára tervezett soproni látogatásának előkészítésével kapcsolatos iratok: MOL. XIX-J-1-j Ausztria 5/c Küm 003055/1962. 16. doboz. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 218. o.
 - 32 REISCHL – BECHER, 2008. 422. o.
 - 33 20. századi magyar történelem, 1997. 345–346. o.
 - 34 MOL. M-Ks 288. fond 32/1964/5. ö. e. [örzési egység] 1–8. lap. (Küm 00360/1964). Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 263–264. o.
 - 35 Ausztria fizetőeszköze 2002 előtt.
 - 36 MOL. M-Ks 288. fond 32/1964/5. öz. egys., 52–54. lap. Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 264–265. o.
 - 37 Lásd bővebben, MOL. XIX-J-1-j Ausztria 4/b Küm

- 004245/8/1964 (8. doboz). Közli: Uo. 266–270. o.
- 38 MOL. XIX-J-1-j Ausztria 4/b KÜM 005015/4/1964 (7. doboz). Közli: Uo. 277. o. (Kiem. tölem – B. J.)
- 39 Távlati tervek... In. *Népszabadság*, 1960. december 1. (285. szám), 4. o. – Az alsó-ausztriai Hederswörth községnél a Schwarza és a Pitten folyók egyesüléséből keletkező Lajta régi magyar neve Sár vagy Sárvíz, és Bécsújhely közelétől az Árpád-kortól hosszú évszázadokon keresztül a történelmi magyar-osztrák államhatár északi szakaszát képezte. In. KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára IV. bőv., bőv., jav., kiad. II. köt. Budapest, 1988. 9. o.
- 40 (p. b.): Ausztria keleti erődítményrendszerét épített a magyar határon. In. *Magyar Nemzet*, 1961. július 11. (162. szám), 2. o.
- 41 MOL. M-Ks 288. fond 5/347. ö. e. 76–83. o. Közli: Uo. 284. o.
- 42 Helyesen: szocialista. – Ausztria Szociáldemokrata Pártja 1888–1889 fordulóján alakult, és az 1934. februári polgárháborút követően betiltották. Csak 1945 áprilisában jött létre újra Ausztria Szocialista Pártja (SPÖ) elnevezéssel, és 1991 júniusában vette vissza eredeti nevét.
- 43 MOL. XIX-J-1-j Ausztria 4/b KÜM 005015/25/1964 (7. doboz). Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 285., 289., 294. o.
- 44 MOL. M-Ks 288. fond 5/349. ö. e. Közli: Uo. 298. o.
- 45 A bécsi magyar követ említett feltételezése, miszerint burgenlandi erődvonalat építettek, nem bizonyult igaznak. Mint Kreisky budapesti látogatásán kiderült, az osztrák határörizet állományi megerősítéséről volt szó.
- 46 MOL. XIX-J-1-j Ausztria 4/b KÜM 005015/34/1964 (7. doboz). Közli: Uo. 302., 304. o.
- 47 Lajta (szócikk). In. Pallas Nagy Lexikona. XI. köt. Budapest, 1895. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. 198. o. – A Lajta határfolyó jellegéről 1043. novemberében Aba Sámuel király (1041–1044) és III. Henrik német-római császár állapotodott meg az ekkor kötött békében. Lásd bővebben, NAGY Imre: A Lajta mint határfolyam. 1. rész. In. *Századok*, V. évf. 1871. 369–387. o., 2. rész. 449–464. o.; NAGY Júlia: Kéziratos határtérképek a Bécsi Levéltárban. Budapest, 1930.; Uő: Kéziratos határtérképek a bécsi levéltárból. Szeged, 1933. 30 o., 2 térkép.
- 48 (Hunyadi) I. Mátyás király halála után, 1490-től hat nyugat-magyarországi uradalom – Szarvákó, Kismarton, Fraknó, Kabold, Borostyánkő és Kőszeg – a Habsburg-család birtokába került és Alsó-Ausztriához tartozott. Miután a 17. században azokat már magyar főrangú családok (Esterházy, Batthyány, Széchy, Kéry) birtokolták, a magyar országgyűlések ismételt követelésére Fraknó és Kabold uradalma 1625-ben, a többi 1649-ben újra a Magyar Szent Korona fennhatósága alá került.
- 49 Az uradalom székhelye, Sárfenék vagy Élesszeg vára az Anjou kor végén épült a Lajta-hegység északnyugati részén, 349 méter magasan Moson vármegye nyugati peremén, és a magyar államhatárt védte a német betörések ellen. Az erősséget 1555 tavaszi villámcsapás sújtotta, leégett, de egyes részei használhatóak maradtak, ahol Menyhárt település lakosai több alkalommal menedéket leltek az ellenséges támadások idején. A mai alsó-ausztriai városkától délkeletre kb. 3 km-re, a térképek feltűntetik a hajdani vár helyét: „Ruine Scharfenek”, vagyis ’Sárfenék romja’. Lásd például: Burgenland térkép. Kiad. Országos Idegenforgalmi Egyesület Burgenland. Eisenstadt Schloss (sic!) Esterházy, [1988]. Lépték nélkül. (45×80 cm, számos nyelvtani hibát tartalmazó magyar nyelvű tájékoztató szöveggel.)
- 50 Völgyfalu (Zillingsdorf, ma Zillingdorf) határában a 19. század elejétől már iparszerűen bányászták a lignitet, amelyet elsősorban Bécs szénellátására használtak. In. KISS L., 1988. 777. o.
- 51 Hatályos jogszabályok gyűjteménye. 6. köt. Nemzetközi szerződések. Törvények, törvényerejű rendeletek 1945–1979. Szerk. Petrik Ferenc, Ralf Miklós. Budapest, 1989. 383–390. o. – Az összefoglalóan határszerződésnek említett két egyezményt két évtized múltán, 1987. április 29-én módosították és kiegészítették. A Pinka folyó szabályozása miatt, közben kisebb területcserek történtek a két ország között.
- 52 A vagyonjogi tárgyalások anyagának lelőhelye: MOL XIX-J-1-j Ausztria 23/j.
- 53 MOL. XIX-J-1-j Ausztria 4/b KÜM 005607/1/1964 (6. doboz). Közli: Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak, 2000. 309. o.
- 54 ZSIGA, 1999. 49. o.
- 55 Lásd részletesen: ZSIGA, 1999. 48–54. o.
- 56 REISCHL – BECHER, 2008. 422. o. – Az EJ-Ről lásd még; SCHMIDT–SCHWEIZER, Andreas: A „vasfüggöny” Magyarországon. In. *História*, 2009. 2. szám, 29. o.
- 57 LOVAS, 1997. 333–334. o.
- 58 Lásd például ezzel kapcsolatban Székely János vezérőrnagynak, a BM Határőrség országos parancsnokának 1987. október 7-én kelt Jelentését a nyugati határszakaszon kiépített elektromos jelzőrendszer műszaki-technikai állapotáról, alkalmazásának tapasztalatairól. In. indítványt kivonatolva Közéletesi: SCHMIDT–SCHWEIZER, Andreas: „Vasfüggöny” – nyugati importból. Határőrség és devizagazdálkodás. In. *História*, 2006. 5. szám, 23–25. o.
- 59 FIZIKER, 2012. 130–142. o. – Lásd még, HAJDÚ András: A magyar-osztrák kapcsolatok 40 éve. Budapest, 1986.; HARDI Tamás – NÁRAI Márta: A határ menti területek jellegzetességeinek átalakulása a 20. századi Nyugat-Magyarországon. In. *Tér és Társadalom*, 2001. 2. szám, 107–130. o.; RECHNIZTER János: Az osztrák–magyar határ menti együttműködés múltja, jelene. In. *Tér és Társadalom*, 2005. 2. szám, 7–29. o.
- 60 Magyar Történeti Kronológia 1971–1990. A

- függelékben 1992-ig. Összeáll. Seifert Tibor. Budapest, 1994. 12., 20., 84. o.
- 61 SZABÓ László: Újabb lehetőségek megyénk szlovéniai és burgenlandi kapcsolataiban. In. *Vasi Honismereti Közlemények*, 1987. 2. szám, 3. o. – Kéry Tivadar (Theodor Kery) Közszeg közelében, az örvidéki Répcekezhelyen született magyar dzsentri családban, apja Kéry Sándor főjegyző volt. Tanári tanulmányokat folytatott, amikor 1939-ben bevonultatták a német birodalmi hadseregbe, a Wehrmachtba. Közel hétéves katonaszkola után került haza szülőföldjére. Ezután az Osztrák Szocialista Párt, az SPÖ burgenlandi szervezetében töltött be különféle vezető tisztségeket. Kéry 1966. június és 1987. október vége között, 21 évig volt Burgenland tartományfőnöke. Kabold községben, 92 éves korában hunyt el.
- 62 T. M.: Burgenlandi Napok Vas megyében. In. *Vasi Szemle*, 1984. 4. szám, 607. o.
- 63 Gorenje-turizmus 1988-ban. In. Múlt-kor. Történelmi portál. mult-kor.hu/20130109_gorenje-turizmus_1988ban Lásd még, MATKÓ István: A Gorenje rejtély. In. *Magyar Hírlap*, 1989. április 24., 5. o.; KERTÉSZ Pál: Mégegyszer a Gorenje rejtélyéről. In. *Magyar Hírlap*, 1989. május 11., 7. o.; SÁRKÓZI György: A Gorenje rejtély... In. *Magyar Hírlap*, 1989. május 23., 5. o., 25 éves a Gorenje- és Grundig-turizmus. In. *HVG (Heti Világgazdaság)*, 2013. január 2. (1. szám), o.
- 64 Két évvel korábban, 1987-ben 177 ezer magyar keresette fel Ausztriát, és töltött el ott 24 óránál kevesebb időt.
- 65 Burgenland. Térkép. Kiad. Országos Idegenforgalmi Egyesület Burgenland, Eisenstadt Schloß Esterházy. [1988.] Lépték nélkül, 45×80 cm. 1. o.
- 66 Burgenland településeinek, 2000. 20., 101., 49., 45. o.
- 67 Burgenland. Térkép. 1988. 2. o.
- 68 Három héttel korábban, március 20-án a Magyar Nemzeti Bank 5%-kal értékelte le a forintot, és bejelentette: összeomlás előtt állnak az ország pénzügyei és gazdasága, az infláció csaknem 15%-ra, a munkanélküliek száma 130 ezer főre nőtt. Németh Miklós miniszterelnök viszont közölte, hogy az államadósság 14,5 milliárd USA-dollárra emelkedett. A Nemzetközi Valutalap, az IMF és az Európai Közösség ekkor már folyamatos kölcsönökkel tartotta életben a magyar gazdaságot, és egyre megszorított gazdaságpolitikát követelt az újabb hitelekért cserébe. Ekkoriban a Közös Piacból egymilliárd, az Amerikai Egyesült Államoktól 500, Tajvantól 100 millió USA-dollárt, az NSZK-tól 500 millió márkát kölcsönt kellett hazánnak felvennie.
- 69 SZARVAS Szilveszter: Már húsz esztendeje kísérti a Gorenje-láz Magyarországot. In. *Magyar Hírlap*, 2009. április 3.
- 70 Miután a Gorenje-turizmussal kapcsolatban elhibázott intézkedéseit a magyar kormányzat felismerte, engedélyezte, hogy Tatabánya határában, az M1-es autópálya mellett 1989. május 26-án hivatalosan megnyissák a Skála-Sztráda Áruházát. Az országban ez volt az első olyan bevásárló központ, ahol valutáért számos olyan nyugati árucikket – különféle háztartási gépeket, szórakoztató elektronikai-, sporteszközöket, ruházatot, stb. – lehetett vásárolni, amelyekért addig sok ezren Ausztriába utaztak. Az áruházban egy személy, mindenféle igazolás nélkül naponta 4 ezer forintnak megfelelő, összesen 24 félé valutáért vehetett különféle keresett termékeket, amelyeket vámmentesen hoztak forgalomba. Megnyitása után a Skála-Sztráda, fél év alatt 17 millió forint nyereséget ért el annyit, amennyit akkor egy egész évre terveztek. Miközben árai lényegesen kisebbek voltak, mint az ausztriai üzletekben.
- 71 A vasfüggöny lebontásának kezdete sajtós alkotmányjogi helyzetben történt. A Belügyminisztérium és alárendeltjei – így a határőrség is –, állami főhatóság volt, amely a kormánynak, illetve végső soron az országgyűlésnek tartozott felelősséggel. Ennek ellenére az MSZMP PB által hozott, említett döntés alapján kezdte meg az EJR bontását. Ezért történhetett meg, hogy amikor a Minisztertanács május 18-án határozatban kimondta az EJR megszüntetését, addigra már 150 km hosszúságban felszámolták a vasfüggőnyt.
- 72 SALLAI János: „Vasfüggöny” a magyar államhatár mentén. In. *Közép-európai Közlemények*, II. évf. No. 6–7. 2009. 4–5. szám, 126. o.
- 73 ZSIGA, 1999. (Vasi Szemle), 813. o.
- 74 Lásd bővebben a *Soproni Szemle*, 2009. évi 4. számát a magyar-osztrák határ megnyitásáról, a vasfüggöny leomlásáról. In. TÓTH Imre: Határáttörés és határnyitás. A Páneurópai Piknik hatása a diplomáciai szolgálatok munkájára az 1989-es menekültválság során.. 365–385. o.; GYARMATI György: Az osztrák–magyar határnyitás és a titkosszolgálatok társadalmi-politikai „lefokozása”. 386–395. o.; OPLATKA András: Páneurópai Piknik – ismert tények és fehér foltok. 396–403.; DEÁK Ernő: Magyarország a külpolitikai változások szövevényében. A Páneurópai piknik (sic!) az osztrák sajtó tudósításai alapján. 404–413.; MOLNÁR Csilla – MÁRFAI M. László: Az 1989-es nyugat-magyarországi határnyitás a korabeli helyi sajtó tükrében. In. *Kapu*, 2001. 5. szám, 58–62. o.; MAGAS László, dr.: Az erdészek szerepe a határnyításban. In. *Erdészeti Lapok*, CXLV. évf. 10. szám (2009. október), 318–319. o.; CZINKI Eszter: A magyar határnyitás szerepe Németország újraegyesítésében. In. *Kapu*, 2010. 6–7. szám, 25–28. o.; KOVÁCS Éva: Magyar határnyitás, 1989. szeptember 11. Interjú Oplátka Andrásal. In. *História*, 2009. 2. szám, 27–28., 30–32. o.
- 75 ELEK L., 1989. 2. o.

Európai lengyel emigráció a haza szabadságáért

Az 1831. évi lengyel felkelés leverése után véglegessé vált, hogy a lengyel államot felosztó nagyhatalmak érdekeivel ütközik a lengyel állam függetlenségének helyreállítása. Európa minden szempontból kimerült a napóleoni háborúkban, egyetlen nagyhatalom sem vállalkozott arra, hogy a lengyel ügy miatt „felborítsák” az európai politikai egyensúlyt. A lengyel országgyűlés több tagja és a kormány néhány minisztere külföldre menekültek, de példájukat követték a felkelő hadsereg tisztjei és katonái is. Az emigránsok száma nyolc-kilenc ezer volt, de létszámuk állandóan szaporodott. A franciaországi lengyel emigráció két nagy csoportra oszlott: az arisztokraták és a birtokos nemesek Adam Czartoryski herceg, a felkelő kormány volt elnöke köré csoportosult. A herceg párizsi palotája, a Hotel Lambert, sajátos „külügyminisztériummá” alakult. Ez a csoport a lengyel függetlenség helyreállítását a nagyhatalmaktól várta, akiket Czartoryski különféle tervszövegekkel bombáztott.

A lengyel emigráció demokratikus elveket valló alakjai Londonban megalapították a Lengyel Demokrata Társaságot, ők a jobbagyfelszabadításban és a polgári átalakulásban látták a lengyel politikai kibontakozás lehetőségét. Mindegyik csoport – kevés sikerrel – magának akarta megszerezni a lengyel emigráció vezetését. Az ellentétéktől függetlenül felhívták az egész világ figyelmét a lengyel ügyre, titkos társaságok útján hatással voltak az otthoni politikai közvélemény formálásában, felkeléseket robbantottak ki, titkos ügynökök révén közvetlen kapcsolatot tartottak a szervezkedésekkel. Ebben az időben már jelentős lengyel kolóniák formálódtak ki Európában és Amerikában, innen toborozták azokat a lengyel katonákat, akik aktív résztvevői lettek az európai szabadságmozgalmaknak.

Sok csalódás után, a 19. század második felében, a lengyelek előtt is bebizonyosodott, hogy a függetlenség kivívása csak a megszállt lengyel területekről indulhat ki. A három részre darabolt országban eltérően alakult a társadalmi és gazdasági fejlődés, eltérő volt a lengyelség integrálódása az adott hatalomhoz. A lengyel pártok és szervezetek elsősorban szűkebb országrészük sorsán kívántak javítani, az ország egyesítése gyakran háttérbe került. A lengyel államot egykor felosztó nagyhatalmak saját elgondolásaik szerint képzelték el a „lengyel egységet”. A 19/20. század fordulóján az emigrációban élő lengyel bizottságok elvesztették jelentőségüket, csekély hatással voltak a hazai eseményekre. A függetlenség kérdésében az 1917-es év hozott fordulatot: az első világháború küzdelmeibe belépő Egyesült Államok elnöke, Wilson 1917. január 22-i szenátusi beszédében foglalkozott először a lengyel függetlenség kérdésével, szavaiból kitűnt, hogy a lengyel állami egység csak a nyugati hatalmak akaratóból valósulhat meg. A lengyel emigráció 1917 augusztusában gyorsan megalapította Ignacy Paderewski zongoraművész elnökletével a Lengyel Nemzeti Bizottságot, amelyet az antanthatalmak elismertek a lengyel nép hivatalos képviselőjének. A szövetségesek engedélyezték a Lengyel Nemzeti Bizottságnak, hogy egy százezres lengyel hadsereget szervezzenek meg Franciaországban. Ugyancsak a nyugati hatalmak engedélyezték, hogy Varsóban a központi hatalmak által jelölt lengyel politikusok és a párizsi Lengyel Nemzeti Bizottság tagjai közösen alakítsanak kormányt, amely elrendelte a lengyel nemzeti hadsereg felállítását. Ennek része lett a nyugaton harcoló lengyel hadsereg is. A későbbiekben Józef Piłsudski tábornok elkövetkezése szerint alakult Lengyelország politikája.

(A második világháború kitörése és a lengyel emigrációs kormány megalakulása) Az 1939. szeptember elsején Lengyelország ellen megindított német támadás, a katonai fölény ellenére kemény lengyel ellenállásba ütközött, de a hamarosan fel kellett adni a nyugati, északi és középső területeket, a csapatok lassan hátráltak a Szovjetunióval határos keleti vidékek felé. A lengyel hadvezetés különös fontosságot tulajdonított ennek a területnek, hiszen ide mozgósították tartalékaikat, itt akarták feltartóztatni a német hadsereget és megszervezni az ellentámadást. Az 1939. szeptember 17-én megindult szovjet katonai támadás után a lengyel állam gyakorlatilag vereséget szenvedett, bár Lengyelország hivatalosan soha nem adta meg magát, a harcot tovább folytatta otthon és a lengyel állam határain túl. Ebben a súlyos helyzetben megbukott a lengyel állam politikai és katonai vezetése.

Már a háború első napjaiban – 1939. szeptember 3-án – Piłsudski politikai „ellenlábasa”, Władysław Sikorski tábornok (1921–22-ben már volt miniszterelnök) Varsóban tárgyalásokat folytatott a lengyel parlamenti ellenzékkel a kormány megbuktatására. A lengyel köztársasági elnök, a kormány és a parlament elhagyta a fővárost és a lengyel–román határ felé menekült. Sikorski tábornok és köre úgy tervezte, hogy Lwówban történhet meg a hatalomátvétel, ahol a lengyel szejm több képviselője (1939. szeptember 10-én) teljes felhatalmazást adott Sikorski tábornoknak a németellenes katonai és politikai ellenállás megszervezésére. A kormányalakításba olyan politikusokat akartak bevonni, akiknek nincs kapcsolatuk a háború előtti kormánykörökkel. Még a szovjet katonai támadás előtt Sikorski tábornok megbízta Józef Haller tábornokot, Stanisław Kot, Karol Popiel és Stanisław Stroński politikusokat az emigrációs kormány és a hadsereg megszervezésére. Ez a csoport kalandos utakon kijutott Franciaországba.

Sikorski tábornok 1939. szeptember 18-án Bukarestbe érkezett, ahol a lengyel követségben megbeszélést folytatott olyan lengyel katonai parancsnokokkal, akik megtagadták az engedelmességet Edward Rydz-Śmigły tábornoknak, a lengyel hadsereg főparancsnokának. Francia földön politikai patthelyzet alakult ki a Sikorski-tábor és az úgynevezett szanációs politika hívei között. (A Piłsudski marsall nevéhez fűződő szanációs politika korlátozta a politikai pártok tevékenységét, a Fegyveres Erők Felügyelete – a főfelügyelő maga a marsall volt – alá helyezte a piłsudskista tagokból álló kormány tevékenységét.) A lengyel politika két irányzata szinte azonos arányban volt jelen Párizsban, így az emigrációs kormány megalakítása politikai kompromisszum függvénye lett. A két tábor abban állapodott meg, hogy a háborús vereségért is felelős Ignacy Mościcki köztársasági elnök lemond, helyébe a Párizsban élő és politikai szempontból semleges Ignacy Padarewski zongoraművészt választják meg, aki e tisztséget 1918-ban egyszer már betöltötte. A hadsereg főparancsnoka Sikorski tábornok lesz, a miniszterelnök a szanációs politika képviselője, August Zaleski, volt külügyminiszter lenne. Ez egyensúlyt teremtett volna a két tábor között. Az eredeti elképzelést felborította, hogy a megjelent lengyel parlamenti képviselők Władysław Raczkiewiczet, a szenátus elnökét, a szanációs politika elkötelezettjét választották köztársasági elnöknek, amelyre válaszul Sikorski hívei megakadályozták August Zaleski miniszterelnökségét, a tábornokot választották az emigrációs kormány élére. (Zaleski külügyminiszter lett.) Sikorski 1939. szeptember 29-én lépett hivatalába, de megtartotta a lengyel hadsereg főparancsnoki tisztségét, ezzel egy kézbe került a katonai és a politikai vezetés. Ezt erősítette meg, hogy ezen a napon – a „sikorskisták” nyomására – Raczkiewicz köztársasági elnök lemondott az 1935-ös lengyel alkotmányban rögzített önálló politikai jogairól, amellyel megvívótázhatta a kormány döntéseit. Az új megállapodás szerint a köztársasági elnök a miniszterelnök hozzájárulása nélkül nem folytathat politikai tevékenységet.

Az 1939. október 1-jén hivatalba lépett lengyel kormányban többségben lettek Sikorski tábornok hívei, de nem szűnt meg a két tábor küzdelme. Ezt tükrözi, hogy a köztársasági

elnök – saját pozíciójának erősítésére – helyettesének Kazimierz Sosnkowski tábornokot, a szanációs politika hívét nevezte ki, aki különben a hadsereg vezérkari főnöke is volt. Az emigrációs lengyel állam szervezése a huszonkét tagú, a lengyel parlamentet helyesítő Nemzeti Tanács megalakításával (1939. december 1.) fejeződött be, amelynek elnökül Ignacy Paderewskit választották meg. Paderewski, egészségi állapota miatt, korlátozottan vett részt a Tanács munkájában. A Nemzeti Tanácsban – egyenlő arányban – a három meghatározó párt (a Néppárt, a Nemzeti Párt és a Lengyel Szocialista Párt) képviselői foglaltak helyet, míg Paderewski helyettese Stanisław Mikołajczyk, különben Sikorski tábornok híve, a későbbi miniszterelnök lett. Az újjászervezett lengyel kormány főleg katonai kérdésekkel foglalkozott, külpolitikájának célja a nyugati hatalmakkal való kapcsolatfelvétel és a nyugati katonai szövetséghez történő csatlakozás lett. 1940 januárjára már megszervezték a lengyel hadsereget, amelynek 84 ezer katonáját a szövetségesek fegyverezték fel.

A lengyel emigrációs kormányban a politikai nyugalmat Sikorski tábornok a tekintélyével biztosította, hiszen a politikai kompromisszum ellenére az első pillanattól kezdve éles viták robbantak ki: így 1939. december közepén a sikorskisták felvetették a szeptemberi vereség okait, amire a piłsudskisták „zárták” soraikat, a tisztikar támogatásával kormányátalakítást akartak. Máskor Sikorski tábornok helyettesét, Stanisław Kotot támadták, mert állítólag az egyik szabadkőműves páholy tagja volt. A belső „villongásotól” függetlenül a kormány egységes erőt képviselt, amelynek lényeges feladata a hazai ellenállás megszervezése lett. Ebben a kérdésben gondot jelentett, hogy sok befolyásos politikus elhagyta az országot, helyükbe a tapasztalatlan „második vonal” lépett, így a németek még a szervezkedés első heteiben több száz volt politikust letartóztattak. A lengyel lakosság hamarosan rádöbbsent, hogy ez a német megszállás semmivel sem jobb az első világháború idején kialakult helyzetnél. A lengyelek körében nagy lett Sikorski tábornok tekintélye, főleg azért, mert nem járatta le magát a szeptemberi hadjáratban. Abban mindenki egyetértett, hogy a hazai ellenállásnak végre kell hajtani a Franciaországból kapott katonai és politikai utasításokat. Az emigrációs kormányban tartottak attól, hogy a szétvert szanációs csoportok magukhoz térnek és politikai és kormányzati tapasztalataikra hivatkozva átveszik a kezdeményezést. Valóban sajátos versenyfutás kezdődött a konspirációs hálózat felépítésére, az emigrációs struktúrákkal való közvetlen kapcsolat kiépítésére. Az sem volt világos, hogy mekkora volt a háború vesztesége, hiszen a hivatásos tisztekre épülő konspirációs hálózatnak túlsúlyban kellene lenni a civil földalatti ellenállással szemben. Más szempontból az 1939. évi hadiállapotról szóló lengyel törvény feljogosította a katonai szervezeteket, hogy szükség esetén vegyék át a civilvégrehajtó hatalmat, ahol megszűntek a polgári hatóságok.

(A földalatti lengyel állam kialakulása) A hazai lengyel ellenállásnak mindenképpen a katonai szervezetekre kellett épülni, mivel a lengyel közigazgatás leállt, a tisztviselők nagy tömegben elmenekültek, teljes volt a káosz, a polgári lakosság keletre és délre menekült, a nagyvárosokból vidékre és vissza, mert rettegetek a németek túlkapásaitól. Ez a helyzet főleg Lengyelország nyugati területeire volt jellemző, azokra, amelyeket hamarosan beolvasztottak Németországba. A lengyelországi helyzettel foglalkozott az 1939. november 8-án felállított Hazai Ügyek Miniszteri Bizottsága Kazimierz Sosnkowski tábornok vezetésével, aki egyben a hazai fegyveres ellenállást szervező és a szétszórt katonai egységeket egyesítő Fegyveres Harci Szövetség parancsnoka is lett. A Hazai Ügyek Miniszteri Bizottsága 1940 februárjában megszervezte a lengyel kormányt képviselő Delegaturát, amely szorosan együttműködött a hazai katonai szervezetekkel. A Delegatura illegális polgári hálózatot is kiépített, amely a polgári közigazgatás szerepét töltötte be. A szervezés első szakaszában – éppen az eredményessége érdekében – a kormány az illegálisban élőket a fegyveres összeütközések elkerülésére

utasította, nehogy összeroskadjon a szervezet. A szervezésben komoly problémát okozott a hazai polgári és katonai szervezetekkel való kapcsolattartás. Kezdetben futárokkal tartották a közvetlen kapcsolatot, majd – csak 1940 februárjában – kiépült a rádiókapcsolat Bukaresten és Budapesten keresztül Párizssal. A megszállt lengyel állam területén elsőnek a Julius Rommel tábornok által szervezett, majd Michał Tokarzewski-Karaszewicz tábornok vezetése alá került Lengyelország Győzelmének Szolgálata alakult ki, amelynek vezérkari főnöke, Stefan Rowecki ezredes (1939 végén) felállította a titkos Főparancsnokságot. A katonai szervezet résztvevőinek többségét pilsudskista tisztok alkották. E katonai szerveződés felett vette át az ellenőrzést a minden katonai szervezetet egyesítő Fegyveres Harci Szövetség, amelyből 1942. február 14-én megalakult az egész országra kiterjedő Honi Hadsereg (AK). Ez került közvetlenül a párizsi lengyel Főparancsnokság alá, amelynek főparancsnokává Stefan Roweckit, ekkor már tábornok, nevezték ki. Ő a Honi Hadsereget hat körzetre – Varsó, Lwów, Krakkó, Poznań, Toruń, Białystok – osztotta fel. (Az addigi főparancsnok, Tokarzewski tábornok, a lwóvi kerület katonai vezetője lett, de a szovjet biztonsági szolgálat hamarosan letartoztatta.) 1943 januárjától a Honi Hadsereg parancsnoksága alá kerültek azok a katonai bázisok, amelyek magyar, román és balkáni helyeken szerveződtek, feladatuk volt az emigrációs szervezetek és a hazai ellenállás közötti kapcsolattartás, valamint titkos körülmények között kiképzett katonákat küldtek a hazai és az európai frontokra.

Ez előbbiektől függetlenül a hazai katonai vezetés és a párizsi kormány között megmaradt a bizalmatlanság, mivel a Főparancsnokság és a lengyel kormány fenntartással volt a hazai ellenállásban résztvevő, a zömében pilsudskista tisztikarral szemben. Erre utal az egyik utasítás, hogy „ne vonjanak be a konspirációba olyanokat, akik egykor az úgynevezett szanációs rezsimhez tartoztak, politikai szerepet játszottak abban...”. A földalatti lengyel ellenálláshoz közel egy millió ember csatlakozott. A katonai egységek élén általában hivatásos katonák álltak, jelentős pozíciókat töltöttek be a hazai ellenállás szervezetében.

Minden óvatosság ellenére a hazai katonai és polgári egységek egy részét a Gestapo és a szovjet NKDV megsemmisítette, főleg a polgári lakosság körében újjáéledt lengyel pártok vezetőire „vadásztak”. Ezek a pártok az illegalitásban kialakították a saját konspirációs szervezeteiket és fegyveres egységeiket. A polgári lakosság viszont lassabban alkalmazkodott az ellenállás konspirációs szabályaihoz, így sok lett a lebukás.

(Élet a német és a szovjet megszállás alatt) A megszállt lengyel területeken egymástól eltérő német és szovjet közigazgatás épült ki. Közvetlenül a szovjet megszállás után – Lwówban és Białystokban – népszavazást tartottak, hogy az ott élő lengyel lakosság Belaruszhoz vagy Ukrajnához csatlakozzon, így 1939. november elsején és másodikán a Szovjet Legfelsőbb Tanács – a népszavazásra hivatkozva – jogilag is szovjet területté nyilvánította Kelet-Lengyelországot. Bevezették a szovjet törvényeket, mindenkit szovjet állampolgárrá nyilvánítottak, akikre érvényes lett a katonai szolgálat, a büntető törvénykönyv, s az orosz lett a közigazgatás nyelve. A közigazgatás megszervezésére belső szovjet területekről vezényeltek csak oroszul beszélő tisztviselőket, csupán a közigazgatás alsó szintjén lehetett a lengyel nyelvet használni. Felszámolták a társadalmi, kulturális, ifjúsági és vallási szervezeteket, betiltották a lengyel sajtót, bezárták a templomokat, hajszát indítottak a régi lengyel tisztviselői kar ellen.

A Harmadik Birodalom a szovjet eljárásnál „egyszerűbb” megoldást alkalmazott: 1939. október 8-án Németországhoz csatolták a Tengeremelléket, Nyugat-Lengyelországot és Sziléziát, a többi vidéken a Krakkó székhellyel megszervezett Főkormányzóságot. A Németországhoz került területeken hozzáfogtak a német közigazgatás kiépítéséhez, míg a Főkormányzóságban okkupációs hivatali és kormányzási rendszert alakítottak ki,

amelyben részt vett a német hadsereg és biztonsági szolgálat, de bevontak németül tökéletesen beszélő kollaboráns lengyel tisztviselőket is, megszervezték a kollaboránsokból a fegyvertelen lengyel rendőrséget, bevezették a birodalmi törvényeket. 1939. október 31-én általános statáriumot hirdettek, hogy bárkivel szemben fegyvert alkalmazhassanak, a legkisebb kihágás felett is hadbíróság ítélkezett.

A lengyel mezőgazdasági területekre jelentős számú német telepest hoztak, a lengyel gazdákat a Főköormányzóságba kényszerítették, vagy cselédnek maradhattak az új német gazdáknál. A szovjetek által megszállt vidékekről a lengyel parasztokat Szibériába hurcolták, megkezdték a kolhozok szervezését. A német–szovjet háború kitérőse (1941. június 22.) után valamivel enyhült a helyzet: a germanizálást nem kitelepítéssel akarták elérni, hanem megindították a „német nemzeti listát”, amelyre – bizonyos kedvezményekért – mintegy 2 millió lengyel iratkozott fel (egy családnak csak egy német felmenőt kellett igazolni), akik ezzel biztosították helyben maradásukat, de a németek is olcsó munkakerőhöz jutottak. 1941 nyarán az addig szovjet megszállás alatt állt lengyel területeket a Főköormányzósághoz csatolták.

A lengyel ellenállásban szovjetbarát lengyel baloldali szervezetek is működtek, ezek elsősorban a kelet-lengyel területeken működtek, bár Sztálin 1943-ig nem támogatta a szovjetbarát lengyel katonai szervezkedést. Még 1941-ben megalakult a Moszkva-barát Felszabadító Harci Szövetség nevű partizán szervezet, amely 1942-ben Népi Gárdává, majd egy fegyveres hadsereggé alakult át. Nem vonható kétségbe a Népi Gárda szerepe a partizánháborúban, azonban létszáma nem közelítette meg a Honi Hadsereg állományát. A két lengyel hadsereg között mindig volt politikai feszültség, de ez nem zárta ki közös fegyveres akciók lehetőségét.

(Az emigrációs kormány önálló külpolitikája) A nyugati szövetséges hatalmak a lengyel állam egyedüli képviselőjének a Sikorski-kormányt ismerték el, katonai szövetségesüknek tekintették. A lengyel főparancsnokság jelentős segítséget kapott a bevethető lengyel hadsereg megszervezéséhez, felszereléséhez és kiképzéséhez. Ezt a lengyel hadsereget már 1940 májusában bevetették a franciaországi hadműveletekbe, jelentős veszteségekkel tudtak átmenekülni Angliába. A lengyel hadsereget 1940. augusztus 22-én a Brit Nemzetközösség Katonai Főparancsnoksága alá helyezték, újjászervezését és ismételt felszerelését már a brit hadsereg vállalta magára. A lengyel haderő részt vett a Közel-Keleten folyó harcokban, az észak-afrikai frontokon, Itália és Franciaország felszabadításáért, ott volt a normandiai partaszállásnál, részt vett a németországi hadműveletekben. Ennek a lengyel hadseregnek a részét képezte a Honi Hadsereg, amelynek katonai stratégiáját nemcsak „helyben” határozták meg, a hadműveleteket mindig egyeztették az emigrációs főparancsnoksággal.

A lengyel főparancsnokság nem mondott le egyetlen lengyel katonáról sem, így a szovjet fogságba esett lengyel egységekről sem. A lengyel emigrációs kormány csak Churchill angol miniszterelnök kérésére kezdett tárgyalásokat a Szovjetunióval: 1941. július 30-án Londonban aláírták a lengyel–szovjet együttműködési megállapodást, majd augusztus 4-én hivatalosan is megállapodtak a szovjet fogságba került lengyel katonákból egy kétszázézer fős lengyel hadsereg megszervezéséről. Ekkor került szóba annak a húszézer lengyel tisztnek az ügye, akikről a lengyel főparancsnokságnak nem volt híre. (Őket gyilkolták le a szovjet biztonsági egységek 1940 májusában Katyńban, de ez a tény csak 1943 áprilisában került nyilvánosságra.) A folyamatos lengyel–szovjet katonai tárgyalásokon kitűnt, hogy a szovjetek nem akarják megszervezni a lengyel hadsereget, bár a lengyel–szovjet katonai szerződés megkötésére 1941. december 4-én került sor, akkor, amikor a német hadsereg 60 kilométerre megközelítette Moszkvát. A későbbiekben a szovjet kato-

nai vezetők – különböző ürüggyel – „lealkudták” a lengyel hadsereg létszámát százezer főre, majd nem akarták elfogadni Władysław Anders tábornokot főparancsnoknak, később a lengyel hadsereget a szovjet főparancsnokság alá akarták helyezni. Csak a szövetségesek erőteljes beavatkozásának köszönhető, hogy az Anders-hadsereget végül Iránon át „elengedték” a Közel-Keletre, amely lengyel haderő ott volt az észak-afrikai nagy csatákban, az itáliai partraszállásnál, Monte Cassino bevetésénél és Róma visszafoglalásánál. Még 1943 áprilisában megszakadtak a lengyel–szovjet politikai és katonai kapcsolatok a nyilvánosságra került, a szovjetek által elkövetett katyúni tömegmészárlások miatt.

1943 tavaszától a lengyel katonai erő fontos tényezővé vált a Németország ellen vívott háborúban: a nyugati frontokon harcoló lengyel hadseregek mellett a Honi Hadsereg jelentős károkat okozott a németeknek az egész országra kiterjedő Vihar nevű hadművelettel. Ekkor már a Honi Hadsereg élén Bór-Komorowski (1896–1966) tábornok állt, aki majd a varsói felkelés parancsnokaként vált nevezetessé. A lengyel partizán hadsereg német katonai bázisokat támadott meg, vasúti pályákat, hidakat robbantott fel, lassította a németek tulajdonában álló gyárak termelését. A Honi Hadsereg támogatta a varsói gettó lázadását, amelyet a német hadsereg kegyetlen eszközökkel fojtott vérbe.

1943-ban fordulat következett be a lengyel–szovjet kapcsolatban, elsősorban Lengyelország jövőjének kérdésében. Ebben Sztálin csak a saját elképzeléseihez ragaszkodott, más megoldást nem akart. Ezt tükrözte, hogy Moszkva megkezdte a jövőbeni Lengyelország kialakítását, a velük szövetséges lengyel kormányzati formák (Országos Nemzeti Tanács) megszervezését, amit a lengyel nép egyedüli képviselőjének ismertek el. A Népi Gárda egységeit az Országos Nemzeti Tanács alá rendelt, Népi Hadsereggé szervezték át, gyors ütemben fogtak hozzá a Berlinger ezredes vezetésével a szovjet hadsereg oldalán harcoló 1. és 2. lengyel hadsereg szervezéséhez. A lengyel kérdésben Sztálin még Churchill kérésére sem engedett, elutasította a lengyel emigrációs kormány bevonását a politikai tárgyalásokba, amelynek célja – többek között – a jövő lengyel államának keleti és nyugati határainak megállapítása. Ebben a kérdésben Sztálin csak a Curzon-vonalat ismerte el, így jelentős lengyel területek kerülhettek a Szovjetunióhoz, míg a nyugati határt a „megegyezés tárgyának” tekintették. Ezzel a döntésekkel Lengyelország sorsa megpecsételődött.

1943-ban tovább mélyült a lengyel–szovjet viszony: a lengyelek félelme csak fokozódott Sikorski tábornok repülőgép-szerencsétlensége (1943. június), bár az új miniszterelnök (Mikołajczyk) és főparancsnok (Sosnkowski tábornok) elődjük politikáját folytatták. A szovjet hadsereg előrenyomulásával mind nagyobb lengyel területek kerültek Moszkva ellenőrzése alá, ahol a katonai és biztonsági szervek tüstént felszámolták a földalatti polgári erőket, a Honi Hadsereg katonáit azonnal Szibériába szállították, a lengyel lakosság jelentős részét Belső-Ázsiába hurcolták. (Ez kb. egymillió embert érintett.) 1944. július 21-én a szovjetek Chełmbe szállították a Moszkva-barát Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottságot, amit Sztálin azonnal lengyel ideiglenes kormánynak ismert el, s arra ösztönözte őket, hogy lássanak hozzá a polgári közigazgatás kialakításához.

1944 nyarán Lengyelország valóban két részre szakadt: a Visztulától nyugatra a német, keletre a szovjet megszállók – nem csak egymás ellen vívtak háborút – harcoltak a lengyel Honi Hadsereggel. Keleten a szovjetek nem osztoztak senkivel a hatalomban, megteltek a börtönök, foglyokból és elítéltekből összeállított szerelvények indultak Szibériába. Felgyorsult a szovjetesítés folyamata, a szovjet biztonsági szolgálat egységei hajtóvadászatot indítottak a Honi Hadsereg katonái ellen, az elfogottak többségét agyonlőtték, vagy börtönbe vetették. Ebben a feszült helyzetben tört ki a varsói felkelés (1944. augusztus 1.), amelytől a szövetségesek igyekeztek visszatartani a Honi Hadsereget, nem akartak ellentétet a Szovjetunióval, a nyugati frontokon pedig szükség volt a lengyel katonai erőre. A

lélektani motívumok sem hiányoztak: a lengyelek harcolni akartak, a földalatti hadsereg évek óta készült erre a pillanatra, sokan a vég kezdetét látták, és tisztességes halállal akartak meghalni. Ettől függetlenül bíztak a szovjet hadsereg oldalán harcoló lengyel hadsereg segítségével, amelyet a szovjet főparancsnokság vagy száz kilométerre elvezényelt a frontok mögé. A szovjet oldalon sugárzott Kosciuszko rádió felkelésre buzdította a város lakosságát. Sztálin parancsára nem engedték a térségbe berepülő szövetséges gépeknek a szovjet repülőtereken való leszállást, amelyek fegyvert és élelmet dobtak le a felkelőknek. A harcok alatt a németek rommá lőtték Varsót. Az 1944. október 2-án aláírt fegyverletétel után a veszteségek döbbenetesek voltak: mintegy 180 ezer polgári lakost temettek maguk alá a romok, a németek közel 70-80 ezer embert lőttek agyon, a felkelők katonai vesztesége 25 ezer fegyveres volt, továbbá 400 ezer embert hurcoltak koncentrációs táborokba. Többségük túlélte a háborút, de a város teljesen elpusztult.

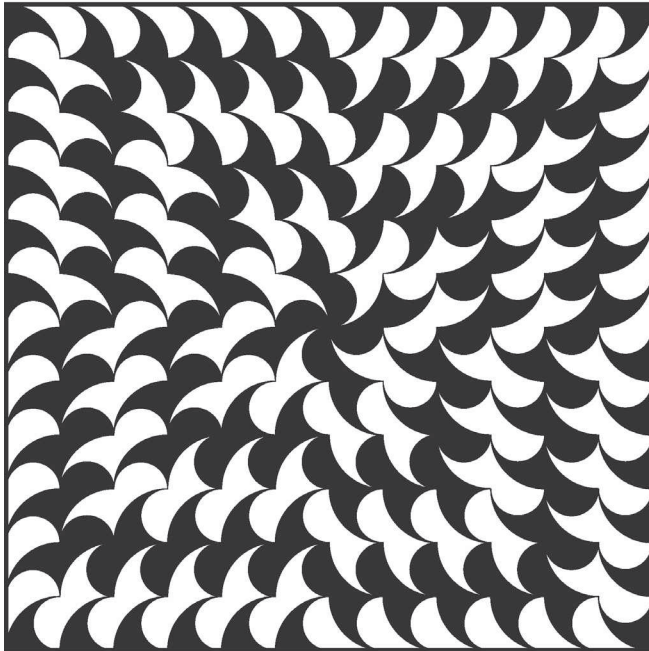
(Egy új állam születése) 1945. január 12-én a szovjet hadsereg általános támadásba lendült, január 30-án átlépték a régi lengyel–német határ vonalát, február végére Lengyelország teljes területe felszabadult a német megszállás alól. De az öröm nem volt egyértelmű: a szovjet hadsereggel együtt megjelentek az új kommunista rendszer képviselői, kegyetlenül felléptek a másképpen érző lengyelekkel szemben. A Honi Hadsereg parancsnoksága 1945. január 19-én hivatalosan feloszlatta a hadsereget, feloldott minden tisztet és katonát a katonai eskü alól, de senkit nem hatalmazott fel arra, hogy felfedje magát. Sokan a menekülésre gondoltak, hiszen híre ment, hogy a „felszabadult keleti területeken” hatalmas letartóztatások vannak, főleg a katonákat, a volt közigazgatás tagjait, értelmiségieket, birtokkal vagy ipari üzemmel rendelkezőket hurcoltak börtönbe. Általában mindenki „bajba” került: az új hatalom mindenkit munkára szólított fel, ahol teljes „átvilágítás” után kerültek börtönbe. Ha valaki nem vette fel a munkát, akkor a munkakerülés miatt ítélték el.

Az 1945 februárjában a nagyhatalmak Krímben tartott találkozásán úgy döntöttek, hogy a lengyel állam keleti határa a Curzon-vonal lesz, a szovjetek által elismert lublini lengyel kormányt ki kell egészíteni a londoni emigráns kormány képviselőivel. Moszkvában perbe fogták a Honi Hadsereg több parancsnokát, és hűtlenség vádjával elítélték őket. Lengyelországban valóságos népvándorlás indult el: visszatértek a hadifoglyok, a kitelepítettek, nyugat felé – amíg lehetett – a Szovjetunió ellenőrzése alá került területekről a lengyelek tízezrei mentek el. Az erdők „megteltek” fegyveresekkel, akik rendszeresen támadták a szovjet katonai egységeket, az új népi állam rendőrségét. A lublini ideiglenes lengyel kormány, a feszültségek enyhítésére, a Honi Hadsereggel keresett kapcsolatot, amely felszólította egységeit a fegyveres összecsapások elkerülésére, megkezdte egységeinek lefegyverezését. 1945. május 17-én Moszkvában tárgyalások kezdődtek a lengyel lublini ideiglenes és a londoni emigrációs kormány képviselői között az ún. nemzeti egységkormány megalakítására. A megegyezés sovány eredménnyel zárult: Mikołajczyk második miniszterelnök-helyettes lett, a „londoniak” néhány jelentéktelen miniszteri poszthoz jutottak, a meghatározó minisztériumokat a lengyel kommunisták kapták. Az tárgyalást Władysław Gomułka kijelentése jellemezte: „Soha nem adjuk át a hatalmat, ha már megszereztük. Hiába ordítoztok, hogy lengyel vér folyik és az NKVD kormányozza az országot, nem téríthettek le az utunkról.” Sajnos a földalatti Lengyelország végleg magára maradt, a nagyhatalmak is a másik lengyel kormányt ismerték el.

A londoni emigrációs kormány nem fejezte be tevékenységét, tovább működött, egy-egy fogyó híveivel munkáját egészen a rendszerváltoztatásig folytatta.

IRODALOM

- Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II. wojny światowej.* Warszawa, 2004.
Duraczynski, E.: *Polska 1939-1945. Dzieje polityczne.* Warszawa, 1999.
Duraczynski, E.: *Rząd Polski na Uchodźstwie. 1939-1945.* Warszawa, 1993.
Felczak, W.: *Powrót i legenda.* Warszawa, 1966.
Kapronczay Károly: *Akkor nem volt Lengyelország...* Budapest, Magvető, 1992.
Kapronczay Károly: *Lengyel katonák magyar földön.* Budapest, Zrínyi K., 1994.
Kapronczay Károly: *Refugees in Hungary.* Toronto–Buffalo, 1998.
Kapronczay Károly: *Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945.* Budapest, Mundus, 2009.
Komorowski, T.: *Armia Podziemna.* London, 1985.
Paczkowski, A.: *Fél évszázad Lengyelország történetéből. 1939–1989.* Bp., 1997.
Szokolay Katalin: *Lengyelország története.* Budapest, 1995.

A szerb–albán közeledés (2011–2014) háttere A további enyhülés és az euroatlanti integráció esélyei

Az elmúlt tizenöt évben Koszovó olyan változásokon ment keresztül, ami más, jobb sorsú országokban hosszú évtizedek eredménye. Mióta 1998 márciusában kitört a háború, Koszovó már megjárta három stációt: a NATO katonai beavatkozása véget vetett az elnyomásnak és etnikai tisztogatásoknak, utána nemzetközi igazgatás alatt kezdődött el az újjáépítés, majd pedig a nemzetközi felügyelet mellett gyakorolt függetlenség időszaka. A negyedik állomás a teljes állami függetlenség.

Koszovó 2008 februárjában kikiáltotta függetlenségét, valójában azonban nem lett a nemzetközi közösség teljes jogú tagja, hanem a vitatott jogállású államok sorába lépett. Holott Koszovó függetlensége ma már tény, senki nem vonja ezt kétségbe.

A terület jogi státusza körüli viták és tárgyalások végigkísérték az elmúlt éveket. Megannyi eredménytelen próbálkozás után az Európai Unió irányította párbeszéd 2011-től elkezdett valós eredményeket hozni, s ennek tetőpontját a 2013. április 19-én aláírt 15 pontos megállapodás jelentette. Sokszor elhangzott, hogy Szerbiát mintegy kártyalásként, Koszovó függetlenségének elfogadásáért cserébe veszik fel az Európai Unióba. Pedig évszázados ellentéteket nem lehet egy egyszerű csereüzlettel rendezni. Maga a bővítési folyamat sem így működik, s szerb részről sincs támogatása olyan alkunak, ami a nemzet szent földjét bocsátaná áruba. Mégis, minden jel szerint az ország európai jövője már kezdi megelőzni Koszovó szimbolikus jelentőségét, és látva az elmúlt évek folyamatait joggal mondhatjuk, hogy a szerb–albán közeledés egy lineáris fejlődés része: a múlt lezárása, az egymás mellett élés, a Balkán tartós békéje egyelőre csak remény – de már nem illúzió.

(1. A koszovói kérdés történeti előzményei)

Koszovó a 15. század derekától az első Balkán-háborúig török fennhatóság alatt állt. Az első világháborúban a Monarchia és Bulgária csapatai szállták meg,¹ 1941-ben Olaszország Albániához csatolta,² de eltekintve ettől a két rövidebb megszakítástól, 1912-től kezdve mindvégig Szerbiához tartozott. 1945 után a tartomány Koszovó-Metohija Autonóm Körzet néven lett ismét Szerbia része. Eleinte inkább a hat tagköztársaság formális egyenjogúsága jellemezte a második világháború utáni Jugoszláviát, semmint a korábbi nagyszerb dominancia, ennek megfelelően Koszovó is jelentős szabadságot élvezett a jugoszláv államalakulat keretei között: 1963-ban előbb autonóm területként ismerték el,³ majd az 1974-es alkotmánymódosítás autonóm tartományi státusszal és már lényegében a tagköztársaságokkal azonos önállósággal ruházta fel.⁴ A pártállami Jugoszláviában sokáig sikeresen fojtották el a nemzetiségi ellentéteket, ám Tito halála után ismét felszínre kerültek a régi nacionalizmusok, és ezzel párhuzamosan újra teret nyertek a szerb túlhatalmi törekvések. Az első repedések már a nyolcvanas évek elején megjelentek a jugoszláv egységen – a rákövetkező évtizedben pedig két komoly fegyveres konfliktus kísérte Jugoszlávia felbomlását: 1991 és 1995 között zajlott a délszláv háború, s nyomában az 1998–1999-es koszovói válság.

Az 1980-as évek elejétől véres tüntetések zajlanak Koszovó köztársasági státuszának elismeréséért. Ezeket a szerb erők ugyan elfojtották és szorosabb ellenőrzés alá vonták a tartományt, de ténylegesen pacifikálni többé már nem tudták: a koszovói feszültségek

az egész évtizedet végigkísérték. A Milošević fémjelezte recentralizációs törekvések során Koszovó kiváltságait fokozatosan felszámolták, 1989-ben gyakorlatilag eltörölték addigi autonómiáját és rendkívüli állapotot vezettek be.⁵ Növelték a szerb rendőri és katonai jelenlétet, a társadalom széles rétegeit érintő politikai perek indultak. A tartomány belügyeiről ezentúl Belgrádban döntöttek. A tartományi parlamentet feloszlatták, 1989-től már csak szerbek voltak az államigazgatásban, igazságszolgáltatásban és a rendőrség soraiban. A politikailag megbízhatatlannak ítélt albánokat mind elbocsátották a közszférából.⁶ Ezzel összefüggésben nőtt a munkanélküliség, ami jelentős elvándorlási hullámot indított Nyugat-Európába. Válaszul a növekvő elnyomásra, a helyi albán többség passzív ellenállásba fordult. A feketegazdaság mellett az emigráns albánok hazautalásai lehetővé tették, hogy párhuzamos állami struktúrák alakuljanak ki: saját intézményrendszert építettek fel az oktatás, közegészségügy területén és más alapvető közszolgáltatások ellátására, s igyekeztek újraszervezni a független tömegtájékoztatót.⁷

Eközben felmérve, hogy Szlovénia és Horvátország kiválásával kikerül a föderációból a szerb túlhatalom két fő ellensúlya, a tartomány tagköztársasági rangra emelése helyett egyre inkább a teljes önállósodás került a politikai célok középpontjába. Már 1991 őszen kikiáltják Koszovó függetlenségét, a döntést népszavazás is megerősíti, igaz, ennek akkor nem voltak komoly nemzetközi következményei: a független Koszovót Albánián kívül senki nem ismerte el.⁸ 1992 májusában (Belgrád tiltakozása és a szerb kisebbség bojkottja mellett) választásokat is tartanak, ahol az Ibrahim Rugova vezette Koszovói Demokratikus Liga (LDK) elsőprő győzelmet aratott.⁹ Azonban Rugova pacifizmusát idővel egyre több bírálata érte, hiszen békés politikája kevés eredményt hozott. 1991 és 1997 között sajátos patthelyzet alakult ki: Belgrád szoros rendőri ellenőrzés alatt tartotta Koszovót, de nem állt érdekében a boszniai és horvátországi harcok mellett egy újabb front megnyitása.¹⁰ Csendben zajlott az árnyékkormányzat kiépítése, a nemzetközi közvélemény figyelmét lekötötte a boszniai helyzet. Az Európai Közösség a jugoszláv felbomlást vizsgáló testületei (a Badinter-Bizottság és a Lord Carrington vezette Jugoszlávia-konferencia) az albánok legnagyobb csalódására tudomást sem vettek Koszovó függetlenségéről.¹¹ Koszovóról a boszniai háborút lezáró daytoni tárgyalásokon sem esett szó.¹² Ennek hatására 1996–1997-re megjelentek a radikális megoldások hívei, a Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UÇK) már a fegyveres ellenállás céljával alakult meg. Olyan szintre igyekeztek eszkalálni a konfliktust, amit már nem nézhet tétlenül a nemzetközi közösség. Folyamatosak voltak az útblokádok, a civil igazgatás és a helyi szerb erők elleni különféle támadások. Ezek az elszórt villongások hamarosan háborúvá terebélyesedtek: 1998 márciusában kitört a koszovói háború.

A nyugati hatalmak viszonyát a koszovói albánok ügyéhez sokáig jellemezte egyfajta kettősség: egyrészt a szovjet felbomlással összefüggésben kialakult egy olyan hallgatóságos elv, hogy a korábbi tagköztársaságok önállósulását elismerik – az ennél alacsonyabb közigazgatási egységek hasonló törekvéseit nem.¹³ A szabály alapvetően önkényes – de jól megtalálja a középutat. Az sem lehetett kívánatos, hogy korábbi, országok sorát magukba olvasztó birodalmak egyben maradjanak, mert csak idő kérdése, hogy a nemzeti érzés által fűtött feszültségek mikor feszítik szét, de ugyanakkor ezen államalakulatok ellenőrizhetetlen szétaprózódását sem akarhatta senki. Ez alapján bár az emberi jogi jogsértéseket rossz szemmel nézték, az albánság függetlenségi törekvéseivel nem tudtak teljes mértékig azonosulni, 1995 előtt nem is szenteltek sok figyelmet a koszovói eseményeknek. Erőfeszítéseik az első években mindössze arra irányultak, hogy megakadályozzák a horvátországi és boszniai háború átgyűrűzését és ennek érdekében igyekeztek nyomást gyakorolni a szerb vezetésre az emberi jogok tiszteletben tartása és a tartomány alkotmányos

különállásának helyreállítása érdekében.¹⁴ Másrészt a terrorista merényleteket végrehajtó, s anyagi forrásait köztudottan fegyverkereskedelemmel, kábítószer-csempészettel kiegészítő UÇK-t sem tudták elfogadni mint szalonképes partnert.

Ennek ellenére a nemzetközi közösség levonva az első délszláv háború konzekvenciáit, 1998–1999-ben már sokkal határozottabban lépett fel, és szinte minden elérhető eszközt igénybe vett annak érdekében, hogy megfékezzék az erőszakot. Kezdetben még a tárgyalásos rendezést részesítették előnyben, nyilatkozataikban és a felek számára kidolgozott rendezési tervekben visszatérően megfogalmazták, hogy mind Koszovó függetlenedését, mind az albánok elnyomását helytelenítik, a konfliktus rendezését Jugoszlávia keretei között, az 1989 előtti autonómia helyreállításával, szélesítésével támogatják.¹⁵ A nemzetközi szankciók és a fegyveres erők bevetésének lebetgetése átmenetileg meghát-rálásra kényszerítette Miloševićet: az 1998 októberében Clinton különmegbízottjával, Richard Holbrooke-kal kötött megállapodás rendelkezett a szerb erők létszámának háború előtti szintre csökkentéséről,¹⁶ s széleskörű autonómiát vázolt Koszovó számára, miközben a JSZK területi egysége változatlan marad.¹⁷ Mégsem kezdődött el a remélt párbeszéd, a megállapodás csak a fegyveres beavatkozás elhalasztását jelentette. A rövidéletű tűzszünetet a felek erőgyűjtésre használták, valójában csak a háború intenzitása mérséklődött, teljes fegyvernugvást nem sikerült elérni, s a január 15-i račaki megszárlás után ismét sűrűsödtek az összecsapások.¹⁸ 1999 februárjában a daytoni békekonferencia mintájára többoldalú tárgyalások kezdődtek Franciaországban Koszovó helyzetének rendezésére (Rambouillet-folyamat). Ez volt az utolsó kísérlet a válság diplomáciai kezelésére. A korábbiakhoz hasonlóan az itt tárgyalt rendezési terv Koszovót Jugoszlávia részeként határozta meg, kiterjedt autonóm jogkörökkel, s a tartomány békéjéért NATO-csapatok (a KFOR) feleltek volna.¹⁹ Milošević és köre azonban úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a tartomány különleges státusza az első lépés az elszakadás felé,²⁰ s a NATO-kontingens bevonulása esetén (szemben egy koalíciós összetételű ENSZ-haderővel) elveszítenék maradék lehetőségüket is Koszovó sorsának befolyásolására.²¹ Ráadásul a rendezési terv – amely inkább emlékeztetett ultimátumra, mint egyenlő felek kompromisszumára – a NATO erői számára szabad mozgást igényelt Jugoszlávia egész területén.²² Ez a koszovói békefenntartáshoz nem lett volna elengedhetetlen – viszont egy szuverén állam számára elfogadhatatlan követelés. A szerbek ezen a ponton már csak a rossz és a még rosszabb között tudtak volna választani. Milošević számára nem volt hova visszavonulni, hiszen eredeti népszerűségét éppen Koszovó 1989-es úgymond „visszaszerzése” adta – háború nélkül nem mondhatott le róla. S a béketerv elfogadása minden szerb számára a tartomány feladását jelentette volna, főleg mivel a szövegben volt rá utalás, hogy egy átmeneti periódus után (nyilvánvaló kimenetelű) népszavazással döntenek el a tartomány jövőjét.²³ Ebben a lehetetlen helyzetben Belgrád elérkezettnek látta az időt Koszovó etnikai arányainak megváltoztatására. Milošević nem rettent meg a nemzetközi elszigetelődés veszélyétől: a korábbi tapasztalatok alapján az egységes és határozott nyugati fellépés nem volt valószínű, annál is inkább, mert az ENSZ BT-ben nem kaphatott zöld utat az Alapokmány VII. fejezete alapján hozott békekikényszerítésre vonatkozó határozat.²⁴

Azzal, hogy a szerbek elutasították a kompromisszumot, kimerültek a békés rendezési utak. A nyugati hatalmak eltökéltek voltak, hogy fegyverrel kényszerítsék ki a békét, ha Belgrád nem fogadja el önként a rambouillet-i egyezményt.²⁵ Tudatában voltak Milošević szándékainak, és a korábbi jugoszláviai tapasztalatok alapján még a konfliktus teljes elfajulása előtt lépni akartak. Ebben nagy hatást gyakorolt rájuk a Srebrenicát idéző račaki vérengzés.²⁶ Másfelől saját hitelességüket is meg kellett őrizniük korábbi fenyegetéseik beváltásával.²⁷ Megkezdődtek a NATO-bombázások, s rögtön ezután a szerbek átfogó had-

műveleteket indítottak Koszovóban.²⁸ Azon voltak, hogy déli irányba kiszorítsák az albánokat, nyomában (az UNHCR becslései szerint) 800 ezres menekülthullám indult el főként Albánia és Macedónia felé.²⁹ A NATO vezetése eredetileg azzal számolt, hogy a légitámadások hatására Milošević néhány nap alatt meghátrál és aláírja a rambouillet-i egyezményt.³⁰ Ehelyett életbe léptette az ún. Patkó-tervet, a koszovói albánok kiűzésének forgatókönyvét. Így a koszovói humanitárius katasztrófa arra készítette a nyugati hatalmakat, hogy a kezdeti figyelmeztető jellegű, katonai célpontok elleni korlátozott akcióit fokozatosan kiterjessze.

A történet vége jól ismert: Jugoszlávia ebben a háborúban nem vehette fel a küzdelmet a világ legerősebb katonai szövetségével szemben. A szerb vezetés teljesen elszigetelődött: Moszkva úgy értékelte a helyzetet, hogy nagyhatalmi pozícióinak visszaszerzését a szerb szövetségnél jobban szolgálja a közvetítői szerep felvállalása.³¹ A kumanovói katonai-technikai megállapodás értelmében 1999 nyarán a szerb csapatok elhagyták Koszovót, s helyüket nemzetközi békefenntartók vették át. Koszovó elvesztése Jugoszlávia szétesésének egyik utolsó és legmeghatározóbb állomása volt. A tartomány ENSZ-protectorátus alá került, s minden kapcsolata megszakadt Belgráddal. Ezzel végleg leáldoztak a Nagy-Szerbiáról alkotott álmok, s innen egyenes út vezetett a Milošević-rezsim bukásához.

(2. Koszovó a nemzetközi protektorátus első évtizedében)

A koszovói kérdés alakulása a háború után

Koszovó sorsát az 1999. június 10-én hozott 1244-es ENSZ BT-határozat volt hivatott rendezni. A határozat Koszovót határozatlan ideig nemzetközi igazgatás alá helyezte, s ezzel bár nemzetközi jogilag Jugoszlávia része maradt, Belgrád *de facto* elveszítette a területet, hiszen a továbbiakban semmilyen befolyása nem volt a koszovói eseményekre. A Biztonsági Tanács mind a jugoszláv, mind a koszovói erők részéről megkövetelte az erőszakos akciók befejezését, előírták minden szerb haderő kivonulását és az UÇK demilitarizálását. A határozat felhatalmazta az ENSZ főtitkárát az átmeneti polgári közigazgatás kiépítésére. Ennek értelmében állították fel a nemzetközi civil igazgatásért felelős ernyőszervezetet, az UNMiK-ot (*United Nations Interim Administration Mission in Kosovo*). A tartomány pacifikálásáért és a rend fenntartásáért a NATO parancsnoksága alatt álló, ENSZ-mandátumú KFOR felelt.

Az 1244-es BT-határozatban a felek megerősítették addigi elkötelezettségüket a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság szuverenitása és területi integritása iránt, vagyis Koszovót Szerbia integráns részének tekintették, melynek ugyanakkor valódi önkormányzatiság („*meaningful self-administration*”) jár és lényegi autonómia („*substantial autonomy*”) illet.³² Ez a megfogalmazás, hogy a fajsúlyos kérdéseket nyitva hagyják, az állandó tagok között feszülő érdeklentéteknek volt betudható.³³ A szövegben rejlő kettősséget a későbbiekben mindkét fél a maga javára igyekezett kihasználni: Koszovó a határozat rendelkezéseiből az autonómiát emelte ki, ami lehetőséget adhat az elszakadás deklarálására is, a szerbek pedig azt hangsúlyozták, hogy Koszovó továbbra is öhozzájuk tartozik. A Biztonsági Tanács emellett politikai párbeszéd indításáról rendelkezett a tartomány jövőjét illetően, de ehhez nem rendelt határidőket. Nem is tartotta fenn magának a jogot a terület végső státuszának kialakítására, ezt az érintett felekre bízta.³⁴

Koszovó történetének fehér foltja 2004-ig

Azok számára, akik a Balkánnal nem napi szinten foglalkoztak, a Milošević bukása utáni néhány év amolyan fehér folt a régió politikai változásait illetően. Van, aki legközelebb 2008-ban, a koszovói függetlenség kikiáltásakor hallott újra a térségről – a probléma azzal van, hogy kis túlzással maguk a nagyhatalmak is csak 2004-ben eszméltek. Éppen ez az, ami többek

között felróható a nyugati államoknak a koszovói válságkezeléssel kapcsolatban: 2001 után a Közel-Kelet került a világpolitika középpontjába, s így persze valamennyire szükségszerű volt a koszovói kérdés háttérbe szorulása. Amíg a fegyveres konfliktusban tanúsított nyugati magatartás sikeresnek mondható, az erőszak megfékezése után már sokasodtak az elhibázott lépések. Jóllehet, a végső rendezés halogatásához az is hozzájárult, hogy a BT tagjai között továbbra sem volt remény lényegi konszenzusra, s az a félelem sem volt alaptalan, hogy a koszovói kérdés szerbek számára kedvezőtlen eldöntése letérítheti úttjáról a szerbiai demokratikus átmenetet.³⁵ A koszovói albánok radikalizálódása, a 2004 márciusi megmozdulások irányították rá a figyelmet ismét a terület státuszának rendezetlenségére.

2000 és 2004 között a koszovói demokráciaépítés, az ENSZ égisze alatt létrehozott keretek tartalommal való megtöltése viszonylagos nyugalomban zajlott. 2000 őszen helyhatósági választásokra került sor, 2001. május 15-én megszületett az ideiglenes koszovói öngazgatás alkotmányos kerete. Ez tette le a választási rendszer és politikai struktúra alapjait, s ebben különös figyelmet szentelt a kisebbségek megfelelő képviselésének, a kormánytagok között is fenntartott két kvótát számukra.³⁶ Az UNMiK által kidolgozott kvázi-alkotmány alapján még a 2001-es évben parlamenti választásokat tartottak, felállt a törvényhozás, s néhány hónapos belpolitikai kötélhúzás után eldőlt, hogy az elnököt a választásokon győztes LDK (Koszovói Demokratikus Liga) adja Ibrahim Rugova személyében, míg a koalíciós kormány élére a választásokon második helyen zárt PDK (Koszovói Demokrata Párt) politikusa, Bajram Rexhepi került.³⁷ Ezzel egy igen sajátos kettős hatalmi rendszer alakult ki, melynek két pólusát az ideiglenes irányítási misszió és a helyi választott kormányzat adta, utóbbi egyértelmű alárendeltségével. Az alkotmányos keret elhatárolta azokat a jogköröket, melyeket a koszovói választott intézményekhez delegáltak (egészségügy, oktatási rendszer, mezőgazdaság, tudomány–technológia, kultúra, közlekedés stb.) és azokat a kompetenciákat, melyeket az UNMiK magának kívánt fenntartani (monetáris politika, vámügy, költségvetés ellenőrzése, bírák és ügyészek kinevezésének felügyelete, parlament feloszlásának joga, a felálló Koszovói Védelmi Hadtest működésének ellenőrzése stb.).³⁸ A távlati cél az volt, hogy egyre több jogkör kerüljön a helyi adminisztráció kezébe, ám az UNMiK számára komoly fejtörést okozott, hogy miként ossza meg kompetenciáit a helyiekkel, hogy közben semmiképp ne engedje ki a kezéből a tartomány ellenőrzését. Ez megnehezítette a koszovói vezetés politikai szocializációját: egyrészt el kellett fogadniuk, hogy hatalmuk bizonyos politikaterületekre nem terjed ki, és amúgy is korlátozott, mert önállóságuk csak addig érvényesül, amíg ez az 1244-es BT-határozat szabta keretek között marad, másrésztől viszont hozzá kellett szokniuk, hogy a hatáskörükbe tartozó ügyekért, döntésekért felelősséggel viseltetnek.³⁹

Ez a feszültségektől nem mentes, de a korábbiakhoz képest nyugodtabb, eseménytelen időszak 2004 márciusáig tartott, amikor az etnikai konfliktus újra lángra kapott. Történt, hogy a Čabar nevű faluban három kutyák elöl menekülő albán gyermek az Ibar folyó vizébe fulladt. Az albánok körében viszont mindez úgy terjedt el, hogy szerbek kergették őket a kutyákkal a halálba.⁴⁰ Hogy valójában mi az igazság, a következmények szempontjából mellékes. Négyezer szerbet és cigányt üldöztek el otthonaikból,⁴¹ szerb kulturális emlékhelyek százait értek támadások.⁴² A 2004 tavaszi események rámutattak, hogy a megbékéléshez fűzött remények teljesen alaptalanok, a két szembenálló etnikum között minimális együttműködést vagy bizalmat sem sikerült kialakítani.

Státusztárgyalások és az Ahtisaari-terv

Jelen keretek között nincs arra lehetőség, hogy a maguk kronologikus rendjében végigkövessük a státusztárgyalásokig vezető utat, a különféle elvetélt béketerveket és a Martti Ahtisaari irányította tárgyalássorozatot. A 2004-es évet azért tartjuk számon mint

fordulópont Koszovó történetében, mert mindaddig élt egy olyan meggyőződés, hogy a státuszkérdés napirendre vétele a törékeny békét fenyegetné és inkább a státuszkérdés lebegtetésével lehet konstruktív magatartásra bírni a feleket. Az uralkodó álláspont eleinte a *standards before status* elv volt, amely bizonyos előfeltételek teljesüléséhez kötötte a tartomány jogállásának rendezését: Koszovónak előbb európai normák szerint működő demokráciává kellett volna válnia.⁴³ Ebben az összefüggésben a nemzetközi jelenlét értelme nem egyszerűen multietnikus, hanem olyan posztnacionális társadalom kiépítése volt, ahol az etnikai hovatartozás teljesen eljelentéktelenedik. A bizonytalanság ugyanakkor csak növelte az instabilitást, a félelmeket, a koszovói etnikumok szembenállását, és nem segítette elő a Milošević-éra utáni szerb belpolitika konszolidációját sem,⁴⁴ így a státuszkérdés nyitva tartása a párbeszéd elősegítése helyett inkább az ellenkező hatást váltotta ki. Kai Eide helyzetértékelése 2004 nyarán már az addigi politika elvetését sürgette, belátva, hogy a megfogalmazott elvárások (úgy mint a demokratikus intézményrendszer, jogállamiság, de kiváltképp a mozgásszabadság biztosítása, a működő piacgazdaság létrehozása, a tulajdonjogok megerősítése) a valóságtól teljesen elrugaszkodottak, s teljesítésükre Koszovó még hosszú évekig nem lesz képes.⁴⁵ Reagálva a tavaszi zavargásokra Kofi Annan – a Biztonsági Tanács egyhangú felhatalmazásával – még októberben kinevezte Martti Ahtisaari béke Nobel-díjas finn diplomatát a státusztárgyalások vezetésére.⁴⁶

Ezen a ponton érdemes számba venni minden olyan megoldási javaslatot, akár csak elméleti lehetőségeket is, melyek hozzájárulhattak volna a konfliktus megoldásához vagy éppen mind a mai napig alkalmasak lennének az ellentétek megnyugtató rendezésére. A Független Nemzetközi „Koszovó–Bizottság” (IICK) 2001-es jelentése négy rendezési tervet vázolt fel, és ezzel jó összefoglalását adta azoknak a javaslatoknak, melyek alapján meg lehetett (volna) oldani a Koszovó státusza körüli vitákat.

Elsőként felmerülhetett a nemzetközi protektorátus hosszútávú fenntartása. Ezt szükségessé tette, hogy a lefektetett demokratikus intézményrendszer tartalommal való feltöltése, a demokratikus politikai kultúra és életképes civil társadalom kialakítása nem megy, nem is mehet egyik napról a másikra. S a nemzetközi polgári és katonai jelenlét hiányában nem lett volna lehetséges a tartomány békéjének fenntartása, nem voltak meg a feltételek a menekültek visszatérésére és a szerb kisebbség mozgása korlátozott maradt, amennyiben csak a védett, KFOR által felügyelt zónákban voltak biztonságban. Azonban féléo lehetett, hogy a *status quo* fenntartása elidegenítheti az albán elitet az együttműködéstől, s a 2004-es zavargások is megmutatták, hogy a helyi albánság egyre inkább radikalizálódhat, ha továbbra is függőben marad Koszovó végső státuszának tisztázása. Az átmeneti nemzetközi felügyelet tartóssá tétele a szerb sérelmekre sem jelenthetett megoldást, hiszen bár névleg sajátjuknak mondhatták Koszovót, lényegében be se teheték oda a lábukat.

Mindig napirenden volt Koszovó tényleges visszacsatolása Szerbiához, kiterjedt autonóm jogkörökkel. Mivel a szerbek a gyakorlatban a kumanovói egyezmény után már birtokon kívül voltak, általában nagyvonalúnak mutatkoztak a koszovói autonómia mértékét illetően. A 2000-es évek közepére viszont világossá vált, hogy a rendezésnek ez a módja újabb vérontáshoz vezethet, mert a koszovói albánok akármilyen laza is lenne a kapcsolat Pristina és Belgrád között, nem kívánnak egy államban élni a szerbekkel.⁴⁷ Mi több, a szerb kormányzat számára is embert próbáló feladat lett volna a nyugat felé fordulás, az európai integrációs szervezeteknek való megfelelés, ha közben a létszámában jelentősen megnőtt, a központi hatalommal ellenséges albán kisebbséggel is meg kell küzdeniük.⁴⁸

Harmadik opcióként jöhetett számításba Koszovó „feltételes függetlensége”, miszerint önállóságát elnyerné, de még nem emelkedne azonnal a független államok sorába: a nemzetközi közösség csak azután fogadná el, hogy a vele szemben támasztott elvárásoknak

képes megfelelni (különös tekintettel a kisebbségi jogok biztosítására), másrészt kötelezőnek a területi expanzióról való lemondásra és további korlátokat állítanának az állami szuverenitás elé, akár egy nemzetközi gyámság formájában is. Ez kevésbé szoros ellenőrzés, mint az 1999-ben életbe lépett ENSZ-protectorátus, de meghagyja a nagyhatalmaknak intézményesített befolyásolási lehetőségét. A tervezetek javasolták, hogy a „próbaidő” alatt a külső védelmet továbbra is a nemzetközi erők lássák el, a belső biztonságot viszont a helyiekből szerveződő rendőrség szavatolja, ügyelve az egyes etnikumok arányos képviselőit, aminek az igazságszolgáltatásban is érvényesülnie kell. S ahogy halad előre a koszovói jogállam fejlődése, úgy nyerne vissza mind több szuverenitás-elemet (kereskedelmi kapcsolatok, ENSZ-tagság stb.).⁴⁹ A Koszovó–Bizottság ezt az utat látta a legcélravezetőbbnek, ugyanezt javasolta a Nemzetközi Válságcsoport 2002-es útíterve,⁵⁰ s ez volt később az Ahtisaari-terv lényege is.⁵¹

A koszovói albánok körében magától értetődően a teljes függetlenség volt a leginkább vonzó megoldás, hiszen már az 1991-es népszavazáson is kinyilvánították eziránti akaratukat, s az ENSZ-adminisztráció szemükben csak egy közbelső állomás volt az önálló államiság felé.⁵² De a nemzetközi jelenlét teljes kivonása, beleértve a békefenntartó erőket is, hamar az ellenségeskedés kiújulásához vezethetett volna, már csak ezért sem merült fel komoly formában Koszovó teljes függetlensége.

A 2000-es években mindvégig az alternatívák között szerepelt az amúgy is megosztott tartomány felosztása, melynek során az északi, többségében szerblakta területek Szerbiához kerülnek és létrejön a független Koszovó, ami esetlegesen kiegészül az albánok lakta délszerbiai területekkel, vagyis a Medveđa–Bujanovac–Preševo vonal elcsatolásával. Ez az a terület amit az albánok csak Kelet-Koszovóként említenek és a második világháború után került a közigazgatási határ másik oldalára.⁵³ Bár az események az elmúlt években már túlhaladtak azon a ponton, amikor a felosztás még szóba jöhetett, látni kell az elképzelés pozitív vonzatait: Szerbia elismerése rövidre zárna a Koszovó államiságával kapcsolatos vitákat és joggal lehetne várni az északi határ ellenőrzése miatti feszültségek enyhülését. A felosztás amúgy is csak a meglévő állapotokat szentesítette volna, hiszen Észak-Koszovó 1999 óta mint idegen test létezett a nemzetközi igazgatás alá vont tartomány keretei között, itt Pristina akarata nem érvényesült: ez a terület Belgrád fennhatósága alatt állt, a koszovói szerbek saját intézményeiket működtették az anyaállam segítyeiből. Igény a területcserére is lett volna: tudvalevő, hogy a dél-szerbiai albánok (az UÇK támogatásával) 1999 és 2001 között egyszer már szembefordultak a szerb központi hatalommal.⁵⁴

Bár egy ilyen kompromisszum is nagy áldozatokat kíván szerb részről, ezzel a hasznok nem csak egy oldalon halmozódnának: egy jelentős szerb kisebbség kerülhetne vissza az anyaországhoz – mégis oka van, hogy az elképzelés nem merült fel komolyan sem a koszovói válság idején, sem azóta. A felosztás nem jelentene megoldást arra a problémára, hogy a szerb identitás alapelemeit képező területek csúsznak ki Szerbia kezei közül. Bizonytalanná válna egyúttal az Ibartól délre élő szerb kisebbség sorsa: minthogy elszórta élnek és eddig sem teheték meg, hogy elforduljanak a koszovói államtól, területcsere esetén még védtelenebbé válva identitásuk feladása, fokozatos asszimiláció várna rájuk – ha épp nem döntenének az átköltözés mellett. Továbbá, a szerbek aligha engednék át az egész Preševo-völgyet, tekintve hogy itt (Bujanovactól délre) található a Cepotina katonai támaszpont, a szerb hadsereg legmodernebb, 2009-ben átadott bázisa.⁵⁵ Ennél is komolyabb gyakorlati akadály, hogy mivel a jelentős ipari központok a szerblakta területeken találhatók, gazdasági ellehetlenüléssel járhatna Észak-Koszovó elcsatolása. Ilyen a mitrovicai Trepča ipari kombinát (bányák, fémipari gyárak), a volt Jugoszlávia egyik óriásvállalata, melynek elvesztése komoly csapás lenne a koszovói iparnak.⁵⁶ A felosztás

vagy területcsere súlyos vízmegosztási kérdéseket is felvetne: az Ibar folyón duzzasztott Gazivoda-víztározó egyfelől fontos a koszovói ivóvízellátásban, másrészt hűtőfolyadék-ként is szükség van a mesterséges tó vizére egy nikkelgyárban és a pristinai *Kosovo B* erőműben, így elcsatolása a koszovói energiaellátást is alapjaiban érintené.⁵⁷

Legalább ilyen súllyal esik latba a külvilág elutasítása. Noha az érintett felek akaratából történő határmódosításnak nincs nemzetközi jogi akadály, a Balkánon beláthatatlan láncreakciót indíthatna el, több oldalról egyszerre merülne fel a jelenlegi államhatárok módosítása (macedóniai albánok, *Republika Srpska*).⁵⁸ A régió stabilitását szem előtt tartva a nemzetközi közösség mindvégig eltökélt volt, hogy nem határmódosítással, hanem a multietnikus együttélés feltételeinek megteremtésével rendezze az ellentéteket (maga a 2001-es UNMiK égisze alatt született alkotmányos keret oszthatatlannak nevezi Koszovó területét). Bár a nyugati hatalmak mereven elzárkóztak a balkáni határok etnikai alapon történő újrarajzolása elől, látni kell, hogy nem önmagában a homogén nemzetállamokkal szemben elutasítóak – bárcsak úgy lenne, akkor többé nem az etnikai feszültségekről szólna a térség élete. Viszont az egyes etnikumok mozaikos elhelyezkedése nem teszi lehetővé, hogy ezek mentén húzzák meg az államhatárokat: mindig maradnának kisebbségek a határ másik oldalán, melyek megfogyatkozott létszámban még védtelenebbek lennének, s így a határmódosítások jó eséllyel kitelepítéssel, tömeges népességmozgással, menekültáradattal és etnikai tisztogatásokkal járnának. A stabilitás előtérbe helyezése tehát az oka, hogy a hidegháború utáni soknemzetiségű államok felbomlásakor a nemzetközi közösség az *uti possidetis iuris* elvet igyekezett érvényesíteni az egykori belső határok államhatárokká alakításával⁵⁹ – a függetlenedés joga (ahol elismerték) területhez kötődött, és nem népekhez, etnikai csoportokhoz.

Persze sok minden csak elhatározás kérdése lenne: a felosztás okozta gyakorlati problémák mindegyike kezelhető. Ha a vízmegosztási kérdésekre gondolunk, kétoldalú államközi szerződéssel le lehetne fektetni a Gazivoda-tó használatának körülményeit, és adott esetben nemzetközi felügyelet alá vetni az egyezmény végrehajtását, hogy a szerb fél egy esetleges szabotázskcióval ne hozhassa kiszolgáltatott helyzetbe a koszovóiakat. Nem ez lenne az első ilyen típusú megállapodás a történelemben. A felosztás precedenst teremtő hatása is kissé cinikus nyugati érvelés, amikor az általuk pártolt koszovói függetlenedés minden törekvésük ellenére hasonló hivatkozási alapot teremtett, elég csak a dél-kaukázusi szeparatizmusra gondolni. Nem véletlen, hogy nyugati oldalon is találkozhatunk mérvadó, a határmódosítást pártoló véleményekkel, hiszen ez a megoldás bár maximálisan egyik felet sem elégíti ki, mégis az ismert körülmények között a lehető legigazságosabb: mérsékli a szerb vereségérzetet és közben megadja Koszovónak a régóta vágyott saját (és nemzetközileg is elismert) államiságot. Sir Ivor Roberts brit diplomata röviddel a koszovói függetlenség kikiáltása előtt a *The Independent* hasábjain érvelt a felosztás mellett, mint a konfliktusrendezés egyetlen tartós módja. Különbösen is abszurd (lenne) – magyarázta a volt belgrádi nagykövet igen helyesen –, hogy Koszovót meghagyják a Milošević vezette Jugoszlávia részeként, majd tíz évvel később a demokratizálódó Szerbiát büntetik az ország egynyolcadának elszakításával.⁶⁰ Az Európai Unió német főtárgyalója, Wolfgang Ischinger 2007 folyamán szintén felvetette a területváltás lehetőségét.⁶¹ A tekintélyes amerikai *think-tank*, a RAND vezetője, James Dobbins miközben a felosztást önmagában elfogadhatatlannak nevezte, az államközi szerződésen alapuló területcserét egyáltalán nem tartotta ördögtől valónak.⁶²

A Koszovó–Bizottság jelentésében ugyan nincs benne, de elvi szinten szót kell ejteni az ötödik foratókönyvvel összefüggő további végkimenetről: Koszovó és Albánia uniójáról. Maga a koszovói vezetés egyelőre nem szorgalmazza az egyesítést, aminek a tilalmát a 2008-as alkotmány is kimondja. Ebben persze komoly szerepe van a nemzetközi közösség elutasító hozzáállásának: a kevés kérdés egyike volt, amiben az Összekötő Csoport tagjai

között egyetértés volt, hogy Koszovó felosztása és/vagy Nagy-Albánia létrehozása kerü- lendő, utóbbi különösen azért, mert az rövidesen Macedónia felbomlásához vezethetne.⁶³ Koszovó tehát a nyugati nagyhatalmak rokonszenvét tenné kockára, ha hivatalos formában napirendre venné minden albán egyesítésének szándékát. Egyelőre csak a koszovói politikai palettán a közelmúltban megjelenő radikális párt, a *Vetëvendosje!* tűzte zászlajára az albán területek egyesítését – és ezzel mind a 2010. decemberi, mind a legutóbbi, 2014 júniusában tartott választáson figyelemre méltó, tíz százalékos meghaladó eredménnyel zárt.⁶⁴

2005 végén a két érintett fél bevonásával többoldalú tárgyalások kezdődtek Koszovó státuszának kialakítására. Előbb Ahtisaari és stábjá folytatott megbeszéléseket Belgrádban és Pristinában, majd 2006 februárjától Bécsben közvetlen tárgyalásokra került sor a szerb kormány, a koszovói szerbek és a koszovói albánok képviselői között.⁶⁵ Az ENSZ főtárgyalója 2007 márciusában benyújtott egy tervezetet Koszovó státuszának végleges rendezésére, olyan javaslatot azonban nem sikerült kidolgozni, melyre a koszovói és a belgrádi vezetés is rábólintott volna. Ahtisaari kezdetől fogva elkötelezett volt a koszovói függetlenség iránt, és így nem lehetett megnyerni a szerb felet semmi kompromisszumra.⁶⁶ Bár a közvetítő mindenfajta elfogultsága hátrányokkal járhat a békefolyamatra nézve, azért is volt taktikai hiba, hogy Ahtisaari nem titkolta személyes meggyőződését, mert látva ezt a támogatást az albánok már nem kompromisszum céljával ültek tárgyalóasztalhoz, hanem hogy a kiszakadásuk részleteit egyeztessék. A rendezési terv és a hozzá fűzött (de formailag attól elkülönülő) ajánlások egyaránt az albán érdekeket tükrözték, mert a javaslatcsomag egyetlen életképes opciónak Koszovó nemzetközi felügyelet mellett gyakorolt függetlenségét tartotta: egy korlátozott és fokozatosan kiterjedő szuverenitás- sal rendelkező államot hozott volna létre, ahol az UNMiK mandátuma egy átmeneti idő- szak után lejár, a nemzetközi katonai és civil szervezetek (EU, NATO, EBESZ) jelenléte ugyanakkor fennmarad, s a nemzetközi ellenőrzést az Európai Unió különleges megbí- zottja, a nemzetközi polgári képviselő (ICR) gyakorolja, akinek a személyét az EU-val és az ENSZ BT-vel egyeztetve a Nemzetközi Irányító Csoport államai döntenek el.⁶⁷ Más rendezést nem tartott elképzelhetőnek, mondván a terület Szerbiával való újraegyesítése nem elképzelhető, a végleges rendezés halogatása pedig növeli Koszovó és az egész régió instabilitását, megnehezíti a tartomány demokratikus és gazdasági fejlődését, valamint az etnikumok közti megbékélést. A gyakorlatban pedig az átmeneti állapot azért különösen aggályos – érvelt Ahtisaari –, mert státuszának rendezetlensége miatt Koszovó nem tud nemzetközi pénzügyi szervezetekhez fordulni, külföldi tőkebefektetéseket vonzani, illet- ve teljes mértékben integrálódni a régió gazdaságába, s így nem képes az infrastruktúra megfelelő fejlesztésére, a szegénység és széleskörű munkanélküliség felszámolására.⁶⁸

Az Ahtisaari-terv (hivatalos nevén „Átfogó javaslat Koszovó státuszának rendezésére”) a jogállam és a piacgazdaság kiépítése mellett kiemelt figyelmet szentelt a multietnikus alapokon nyugvó társadalom kiépítésének: ennek kulcsa a diszkriminációmentesség, a kisebbségek jogvédelme és politikai életben való aktív részvételük feltételeinek biztosí- tása. A javaslat a szerb kisebbség és a többi kisebbségi közösség számára valós számárá- nyukat jelentősen meghaladva tíz-tíz képviselőhelyet biztosított a pristinai parlamentben. A kisebbségek jogait biztosítandó a tervezet az országotól a helyi szintig alkotmányos garanciákat kívánt életbe léptetni. Széleskörű autonómiát irányzott elő a szerbek számá- ra döntéshozatali jogkörök decentralizációjával, ami kiterjed az anyanyelvi oktatásra, a közegészségügyi hálózat megszervezésre, a helyi gazdaságfejlesztésre, továbbá engedé- lyezni kívánta a saját sajtótermékeket, az anyaállammal való kapcsolatok fenntartását, az anyaállam nyújtotta anyagi támogatást, illetve hogy az Ibar folyó két oldalán lévő szerb önkormányzatok szövetséget alakítsanak meg a közös fellépés érdekében.⁶⁹ Nem szabad

viszont megfélemezni róla, hogy ezek túlnyomórészt olyan előnyök voltak, amikkel a szerbek már eleve rendelkeztek.⁷⁰

Ami a szerb álláspontot illeti, Belgrád az 1244-es BT-határozat talaján állt, mert ebben voltak számukra kedvező passzusok is, mindenekelőtt Szerbia területi integritásának elismerése. Visszatérően megfogalmazták és 2006 őszén népszavazás után az alkotmányba is belefoglalták, hogy Koszovó és Metohija az oszthatatlan Szerb Köztársaság része,⁷¹ de egyúttal igen laza közjogi kapcsolatot is elfogadhatónak tartottak Belgrád és Pristina között. A státusz tárgyalásokon a „több mint autonómia, kevesebb mint függetlenség”-formulát igyekeztek érvényesíteni:⁷² a tartománynak nagyfokú öngazgatást javasoltak, s azon belül külön autonómiát a szerb kisebbségnek.⁷³

Az Ahtisaari vezette tárgyalások tehát nem hozták meg a remélt áttörést. Nem is csoda, hiszen ez voltaképpen egy nulla összegű játék volt: a szerbek mindenbe belementek volna, ami nem Koszovó függetlenségét eredményezi, a koszovói albánok számára viszont kizárólag a teljes függetlenedés volt elfogadható.⁷⁴ 2007-ben az ENSZ főtárgyalója maga állapította meg, hogy a felek nem képesek semmilyen érdemi kompromisszumra, és további tárgyalásokkal a jelenlegi patthelyzet nem feloldható.⁷⁵ Hiába élvezte az Ahtisaari-terv a világpolitika számos fajsúlyos szereplőjének (Egyesült Államok, Európai Unió fontosabb tagországai) támogatását, a szerbek mellett hagyományosan kiálló Oroszország jelezte, hogy a Biztonsági Tanácsban nem fogja támogatni Koszovó státuszának ennyire egyoldalú rendezését.⁷⁶ Így új, az 1244-est felváltó BT-határozat nem jöhetett létre.

Ennek ellenére még voltak diplomáciai erőfeszítések a párbeszéd felújítására, de minden jel azt mutatta, hogy a koszovói kérdés végleg zsákutcába jutott.⁷⁷ Washingtonban és a nyugat-európai fővárosokban ekkorra már megérett az az elgondolás, hogy Oroszország és Szerbia ellenkezése mellett is pontot tesznek a státuszkérdés végére – vagyis elfogadják Koszovó egyoldalú függetlenedését.⁷⁸

Fontos hangsúlyozni, hogy az Ahtisaari-tervet elutasították ugyan, de 2008 után alapvetően ennek mentén zajlottak a folyamatok Koszovóban! Koszovó kikiáltotta függetlenségét, de a nemzetközi jelenlét fennmaradt. Felállt a tervben felvázolt Nemzetközi Irányító Csoport (*International Steering Group*) és létrehozták a Koszovó demokratikus fejlődését figyelemmel kísérő Nemzetközi Polgári Irodát (ICO). 2009 elején megkezdődött a Koszovói Védelmi Hadtest leszerelése és a NATO hozzálátott az új Koszovói Biztonsági Erő (KSF) megszervezéséhez, kiképzéséhez.⁷⁹ Az albánok tartották magukat Ahtisaari javaslataihoz, hogy megőrizze a nyugat jóindulatát: hivatkoztak rá a függetlenség nyilatkozatban, s elvei megjelentek a 2008 nyarán elfogadott koszovói alkotmányban is, a szórványszerbség számára lehetővé vált a tervben biztosított jogok gyakorlása.⁸⁰

A koszovói függetlenségi nyilatkozat és utóélete

Miután a végleges rendezést célzó tárgyalások megbuktak, 2008. február 17-én a pristinai parlament rendkívüli ülésén az Egyesült Államok támogatásával és az EU képviselőivel egyeztetve kikiáltották Koszovó függetlenségét. A nyilatkozat heves reakciókat váltott ki Szerbiában és nyomában zavargások kezdődtek a Koszovóhoz tartozó, de többségében szerbek lakta Mitrovicában is. Főleg közhatalokat, bíróságokat és az újonnan felállított határátkelőket érték támadások,⁸¹ az UNMiK rendőrsége és a szerb tüntetők közti összecsapás március 17-én halálos áldozatot is követelt.⁸² A belgrádi kormányzat azonnal érvénytelennek nyilvánította a függetlenség egyoldalú deklarálását, hangsúlyozva, hogy az egyoldalú elszakadás semmilyen joghatást nem keletkeztet, ugyanakkor súlyosan sérti Szerbia területi integritását és a nemzetközi jogot, különös tekintettel az ENSZ Alapokmányra, a Helsink-i Záróokmányra és az 1244-es BT-határozatra.⁸³ Kérésükre már

másnap összeült az ENSZ BT, ahol Boris Tadić államfő élesen elítélte a függetlenség kikiáltását, s óva intett a függetlenség elfogadásának precedenst teremtő hatásaitól.⁸⁴

Belgrád gyakorlati erőfeszítései alapvetően Észak-Koszovóra koncentráltak, igyekeztek erősíteni a szerb többségű területek különállását, hogy ne tagozódjanak be a koszovói államba, ennek része volt az észak-koszovói alternatív állam megerősítése és a pénzsegélyek megvonásának lebegtetése. A szerb rendőrök kiléptek a koszovói rendőrség kötelékéből, a vasúti dolgozók sem engedelmeskedtek többé Pristina akaratának. Minden esemény azt mutatta, hogy noha Koszovó formális felosztásáról nem lehetett szó, Szerbia a gyakorlatban megvalósítja a szerb többségű északi területek teljes elkülönülését.⁸⁵

A függetlenség kikiáltása után a koszovói albán vezetők igyekeztek önmérsékletet tanúsítani. Tettek különféle gesztusokat a szerb kisebbség felé és nem várták el a nemzetközi igazgatás azonnali távozását, ellenkezőleg, tartották magukat az Ahtisaari-terv útmutatásaihoz és igényelték a nemzetközi civil és katonai jelenlét fenntartását. Amíg Belgrád épp azon dolgozott, hogy a szerb kisebbség bojkottálja a választásokat, ne vegyen részt a koszovói állami életben, a külvilág és maga a koszovói albán vezetés is állampolgári jogaik gyakorlására bízta őket. A nyugati hatalmakkal közösen szövegezett és 2008. június 15-én elfogadott új koszovói alkotmány is olyan széles szabadságjogokat biztosított a kisebbségek számára, melyeket a Balkánon sehol másutt nem élvezhetnek.⁸⁶ A koszovói kormány kérésére még 2008 februárjában felállt a Nemzetközi Irányító Csoport, a koszovói függetlenség támogatóinak tömörülése⁸⁷ az Ahtisaari-terv megvalósításának elősegítésére, Koszovó demokratikus fejlődésének felügyeletére.⁸⁸

Az Ahtisaari vezette státusztárgyalások kudarca és az EU vezette párbeszéd között eltelt időben nem történt lényeges előrelépés: ez a négy év Szerbia a koszovói függetlenség kikiáltását követő diplomáciai offenzívájával, illetve a Nemzetközi Polgári Iroda (ICO) és az EULEX felállításával kapcsolatos vitákkal telt.

Az Irányító Csoport hozta létre – összhangban Ahtisaari javaslatával – a Nemzetközi Polgári Irodát és jelölte ki a nemzetközi polgári képviselőt (ICR), akinek személye megegyezett az év végén felálló Európai Unió misszió vezetőjével, s így a koszovói nemzetközi jelenlét legfontosabb szereplője lett. Az új főképviseletében az UNMiK élén álló SRSG helyébe lépett, hasonló kiterjedt jogkörökkel ruházták fel, mint amelyekkel kezdetben az ENSZ-adminisztráció vezetője rendelkezett.⁸⁹

Az Európai Unió Jogállamiság missziója a Miniszterek Tanácsa 2008 február 4-i döntése alapján állt fel. 2008 decemberében lényegesen kevesebb jogosítvánnyal kezdte működését, de úgy tervezték, hogy fokozatosan átveszi az UNMiK helyét, hatásköreit, majd pedig teljesen felváltja az ENSZ missziót. Komoly fejtörést jelentett azonban az EULEX területi és funkcionális illetékessége. Sok kérdőjel volt azzal kapcsolatban, hogy miként és milyen mértékben valósul meg az ENSZ-misszió hatalmi jogosítványainak átruházása. Az Unió törekedett rá, hogy minél gyorsabban átvegye az UNMiK teendőit, de az valójában átszervezett formában tovább folytatta tevékenységét. Igaz ugyan, hogy a függetlenségi nyilatkozat és a koszovói alkotmány életbe lépése óta az EULEX és a Nemzetközi Polgári Iroda megszervezésével az UNMiK feladatai jelentős mértékben leszűkültek, egyre inkább az emberi jogok érvényesítésére és a biztonság fenntartására koncentrálnak, az EULEX pedig fokozatosan növekvő szerephez jutott, de a nemzetközi polgári jelenlét két eleme formálisan mind a mai napig párhuzamosan működik.

A nemzetközi jelenlét átszervezése nagy port kavart Szerbiában, mert számukra azt a (nem alaptalan) veszélyt hordozta magában, hogy az Ahtisaari-javaslat kudarca ellenére a tartomány jövője a rendezési tervnek megfelelően alakul.⁹⁰ Emiatt erősen kérdéses volt, hogy az uniós igazgatás kiterjed-e Észak-Koszovóra is, ahol a szerbek ellenségesen tekin-

tettek rá. Az 1244-es BT-határozatra hivatkozva a lépés illegitim jellegét hangsúlyozták, hiszen az EU-missziót nem a Biztonsági Tanács hozta létre, hanem egy a koszovói függetlenség iránt elkötelezett testület (hasonló okokból tiltakoztak az ICO felállítása ellen is).

(3. A Belgrád–Pristina dialógus felújítása: tárgyalások az Európai Unió felügyelete mellett)

A közeledés kulcsa: a szerb belpolitika változásai

Az április 19-i megállapodás létrejöttét nagyban megkönnyítette a szerb belpolitika alapvető változása, az integráció iránt elkötelezett politikai elit megerősödése. 2003-ban nagy törést jelentett Zoran *Dinđić* halála – ő már azok közé a politikusok közé tartozott, akik ha nyilvánosan nem is ismerték volna be, de valójában lemondtak Koszovóról és az európai perspektívát ennél sokkal előbbre valónak tartották.⁹¹ Ehhez képest Vojislav Koštunica miniszterelnöksége (2004–2008) visszalépést jelentett, ami jellemzően a szerb nemzeti egység eszméjének középpontba állításában és a háborús bűnöket vizsgáló hágai ENSZ-bíróságnak (ICTY) való ellenszegülésben mutatkozott meg.⁹² Ebben az időszakban Tadić, a Demokrata Párt (DS) köztársasági elnöke képviselte a mérsékeltbb vonalat, a Koszovó-politikát azonban inkább a nagyobbik koalíciós párt, a Szerbiai Demokrata Párt (DSS) határozta meg.⁹³ A koszovói függetlenség kikiáltását a szerbiai pártok (leszámítva a nem túl jelentős liberálisokat) egyöntetű felháborodással fogadták, de a koszovói kérdés rövidesen meg is osztotta a szerb belpolitikát. Csak a függetlenségi nyilatkozat elítélésében volt egység közöztük, a további lépéseket illetően már megmutakoztak a törésvonalak, s ez 2008 tavaszán a kormánykoalíció felbomlásába került.⁹⁴ A politikai palettán a Koštunica vezette DSS ekkor végleg átsodródott a szélsőségesek közé, s az EU-tagjaitól elismerő nyilatkozataik visszavonását követelte, miközben a Tadić vezette mérsékelt blokk nem kívánta Koszovó miatt kockára tenni az EU-integrációt (amely 2006 tavaszán egyszer már megfeneklett a háborús bűnösök felelőssége vonása miatt⁹⁵).

Érthető félelemekkel tekintett a nyugat a 2008 májusára kiírt előrehozott választásokra, sokan előre borítékolták a nacionalista erők előretörését. Mégis ekkor zajlott le az a mai napig érvényes hatalmi átrendeződés, amely a külvilágot megkönnyebbüléssel tölti el: nem kis meglepetésre a DSS és a Vojislav Šešelj vezette radikálisok alulmaradtak, és a Demokrata Párt lett a koalíciós kormány vezető ereje.⁹⁶ Bekerült a kormányba Milošević egykori pártja, a Szerbiai Szocialista Párt, amely Ivica Dačić irányításával szociáldemokrata fordulatot hajtott végre és eltávolodott a nacionalista tábortól. A miniszterelnök a politikában kevésbé tapasztalt, közgazdászként viszont igen jónevű Mirko Cvetković lett. Kormányra már elkötelezett volt az ország európai integrációja iránt.⁹⁷ Ezt követően a 2012 júliusában hivatalba lépő, a Szerb Haladó Párt (SNS), a szocialisták (SPS) és a Szerbia Egyesült Régiói (URS) alkotta koalíciós kormány még határozottabban kiállt az EU-csatlakozás mellett, s ennek érdekében hajlandónak mutatkozott korábban elképzelhetetlennek hitt kompromisszumokra. Ahogy szűkült a mozgásterük, ahogy egyre világosabbá vált Koszovó függetlensége, úgy puhult fel a kezdetben rugalmatlannak tűnő szerb álláspont.

Megérett a birtokonkívülségből és a Koszovóhoz való vég nélküli ragaszkodás hiábavalóságából fakadó felismerés, hogy Szerbiának el kell fogadni a realitásokat, hogy Koszovó *de facto* nem része többé. Hiszen attól nem lesz jobb, hogy nem ismerik be a terület elvesztését. A nacionalista, „mindent vissza” álláspont semmilyen gazdasági előnnyel nem jár, viszont politikai elszigetelődéshez vezet. Az a pragmatikus politika ugyanakkor, melyet a Dačić-kormány képviselt igyekezett a szerbség javára kiaknázni a helyzetben rejlő lehetőségeket, vagyis biztosítani a megfogyatkozott koszovói szerb közösség jogait – amibe beleértendő a menekültek hazatérése, a szerbség emberi és kollektív

jogainak érvényesítése, vagyonuk és a történelmi–kulturális örökség védelme – és közeledni az európai integrációhoz. A jelek szerint a 2014 áprilisában beiktatott új kormány sem változtat ezen az irányvonalon. Az európai integráció ugyanis magában hordozza a gazdasági felemelkedés esélyét, egyrészt a megnyíló uniós fejlesztési források révén, másrészt a befektetői bizalom növekedésével. Mindkettőre égető szüksége van az egyre súlyosbodó gazdasági problémákkal küszködő országnak.⁹⁸

Az a két párt, amelyik folyamatosan a Koszovó-diskurzusra építette politikáját, a Koštunica vezette Szerbiai Demokrata Párt (DSS) és a Szerb Radikális Párt (SRS) jelentősen meggyengült, a 2014. márciusi előrehozott parlamenti választásokon már egyikük sem érte el az 5 százalékos bejutási küszöböt.⁹⁹ De a fordulat nemcsak a politikai elit szintjén figyelhető meg. A közvélemény-kutatások pontosan mutatják, hogy a szerbiai emberek számára a mindennapi boldogulás előbbre való a koszovói kérdésnél.¹⁰⁰ Beféradtak a Koszovóért folytatott kilátástalan harcba. Ugyanakkor tévedés lenne azt gondolni, hogy csak a foci pályákról jól ismert radikálisok képtelenek elengedni Koszovót.

Ez a kettősség a felső vezetés szintjén is megfigyelhető volt: miközben Nikolić államelnöktől nem idegenek a nacionalista gesztusok (közismert előélete miatt amúgy sem lehetne a megbékélés arca), addig Dačić az ésszerű kompromisszumokra, lemondásokra hajlandó vonalat képviselte.¹⁰¹ (Korábban Tadić és Koštunica ugyanígy nem követett egységes irányvonalat, mi több, sokszor fogalmaztak meg homlokegyenest ellenkező véleményt a koszovói kérdésben).

Meg kell jegyezni, hogy Belgrádnak és Mitrovicának nem feltétlenül azonosak az érdekei, ellenkezőleg, az elmúlt évek azt mutatják, hogy a szerb–szerb kapcsolatokban is gyarapodnak az ellentétek. A szerb–albán párbeszédben szerb részről az anyaállam szava érvényesül. 2010-től a szerb kormányzat már egyre inkább szorgalmazta a nemzetközi igazgatással való együttműködést, hiszen ez volt az egyik legelső elvárás az uniós tagjelöltség feltételei között. A szerb tárgyalási stratégia mindinkább a szerb kisebbség jogaira fókuszált, s felismerve hogy az EU jóindulata és párhuzamos állam egyszerre nem tartható fenn, a koszovói intézményrendszer részét képező, ám mégis Pristinától nagyrészt önálló intézményi struktúra kialakításán dolgozott.¹⁰² Ez lényegében a meglévő hálózatok áttemelése a koszovói államkeretbe mint az önkormányzatiság intézményei. A határon túliak viszont nem voltak hajlandók az EULEX-szel való együttműködésre és semmilyen formában nem kívánnak betagozódni új államukba. Ebben közrejátszik, hogy az észak-koszovói vezetésben elsősorban azoknak a radikális pártoknak van befolyása, melyek Szerbiában már ellenzékké szorultak.

A retorikában a szerb vezetés tudatosan igyekezett különválasztani az egyoldalú elszakadást és Koszovó tárgyalásos úton történő függetlenedését. Voltak rá utalások, félmondatok, hogy ez utóbbihoz már hozzájárulna Szerbia, de ezek komolyságát nem könnyű megítélni. Annál is inkább nehéz az egyes megnyilatkozások értékelése, mert nemcsak a belgrádi kormány, a szerbiai radikális ellenzék, az észak-koszovóiak és a dél-koszovói szórványszerbesség álláspontja különbözik, hanem a szerb belpolitika hivatalos szereplői sem követnek egységes irányvonalat. Sőt, az egyes vezetők (pl. Tadić és az államfői tiszttségben őt követő Nikolić) véleménye, hangvétele is sokat változott részint a hazai helyzet, részint a nemzetközi kilátások függvényében. Például a – később ismertetett – 2011-es barikádharcotak kezdetben támogatta Szerbia, ősszel viszont már befejezésükre szólított fel.¹⁰³ Mindenesetre a felosztás és cserébe a maradék Koszovó államiságának elismerése 2008 után sokszor felmerült. A korábbi, Demokrata Párt vezette kormány nem támogatta nyíltan, a legutóbbi kormányzat, és maga Ivica Dačić (aki jelenleg a Vučić-kormány külügyminisztere) viszont többször is hangot adott támogatásának.¹⁰⁴

Az EU szerepvállalása a státuszkérdés megoldásában

2011 márciusában immár az Európai Unió közvetítésével újjították fel a Koszovó és Szerbia közötti tárgyalásokat.¹⁰⁵ Bő egy éven át az egyeztetések szakértői szinten zajlottak, majd 2012 második felében már magasabb szinten folytatódott a párbeszéd, melynek tetőpontját a két államfő, Tomislav Nikolić és Atifete Jahjaga találkozója jelentette 2013 februárjában.¹⁰⁶

Szembetűnő, hogy az Európai Unió felügyelte tárgyalások milyen gördülékenyen zajlottak – legalábbis ahhoz képest, ahogy az ENSZ égisze alatt folytak 2005 és 2007 között. De mit tudott az EU, amire az ENSZ nem volt képes?

Egyrészt kézzelfogható hasznokat tudtak felkínálni arra az esetre, ha Szerbia elmozdul a korábbi „mindent vissza” álláspontról, illetve kézre keríti és kiszolgáltatja a még bujkáló háborús bűnösöket. Ennek megfelelően a Bizottság már azután javaslatot tett az Európai Tanácsnak Szerbia tagjelölti státuszára, hogy 2011 nyarán az utolsó keresett szerb tábornokokat, Ratko Mladićot és Goran Hadžićot is kiadták a Volt Jugoszlávia Nemzetközi Törvényszéknek. Jelenleg a teljes jogú tagság és a koszovói kérdés összekapcsolása jelenti a leghatásosabb eszközt Brüsszel kezében a szerb kormány befolyásolására, azt kommunikálva, hogy minden előrelépéssel közelebb kerülnek az európai integrációhoz. 2012 márciusában ez a hivatalos tagjelölti státusz elnyerését jelentette,¹⁰⁷ az április 19-i megállapodás után pedig az Európai Bizottság a Miniszterek Tanácsának a csatlakozási tárgyalások megkezdését javasolta.

Amíg az ENSZ égisze alatt zajlott tárgyalások homlokterében a státuszkérdés állt, 2011-től az EU tudatos stratégiával az érzékeny, Koszovó hovatartozásával összefüggő jogviták helyett a mindennapi életet érintő technikai–gyakorlati kérdéseket állított a középpontba. Ezek alatt elsősorban határőrizeti kérdéseket, vámügyeket, légtérhasználatot, a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok normalizálását, az eltűnt személyek ügyében való együttműködést, a személyek szabad mozgását, az UNMiK által kibocsátott személyi iratok elfogadását, a diplomák kölcsönös elismerését és Koszovó regionális képviselőit értjük.¹⁰⁸ Az EU-stratégia célja kétirányú volt: egyrészt a technikai jellegű kérdések tárgyalászatlanhoz ültetik a feleket és megindíthatnak egy hosszabb távú békefolyamatot, másrészt valós, hétköznapi problémák kerültek napirendre a helyi lakosság életének könnyítése érdekében.

Eleinte a szerbek elzárkóztak a technikai jellegű tárgyalások elől, mondván ez Koszovó fokozatos elismeréséhez vezetne.¹⁰⁹ Valóban nem volt alaptalan az a várakozás, hogy ha sikerül az említett részletkérdésekben beindítani a párbeszédet, akkor idővel egyenrangú partnerként fogják elfogadni a másikat: a kezdeti tárgyalások célja tehát a kölcsönös megértés, a bizalomépítés volt és a kiegyensúlyozott szomszédi kapcsolatok megalapozása, hogy utána már a fajsúlyos politikai kérdésekben is közeledhessenek az álláspontok.

A közeledésben mindkét fél érdekelt volt, hiszen viszonyuk rendezése kimondva–kimondatlanul európai integrációjuk alapfeltétele. Ugyanakkor a kapcsolatok normalizálásán egészen mást értettek Belgrádban és Pristinában. Albán értelmezésben ez függetlenségük elismerését, a diplomáciai kapcsolatok felvételét jelentette, valamint Szerbia hozzájárulását ENSZ-tagságukhoz és a koszovói központi intézményrendszer kiterjesztéséhez a zömében szerbek lakta észak-koszovói területekre.¹¹⁰ A szerb fél viszont a kapcsolatok rendezése alatt elsődlegesen azt értette, hogy az egyoldalú elszakadás helyett közösen határozzák meg Koszovó státuszát, és Észak-Koszovó az Ahtisaari-terven túlmutató széles öngazgatási jogok birtokában mint állam az államban működhet Koszovóban, fenntartva egy későbbi felosztás lehetőségét – s időrendben csak ezt követheti az államelismerés.¹¹¹ Ennek megfelelően időről időre megmutatta a közeledés buktatóit, amikor a tárgyalászatlanál megszületett kompromisszumokat hazaérkezve az albánok már egészen máshogy tálták, mint ahogy Szerbiában értelmezték, és fordítva.

A tárgyalások legkritikusabb pontja: párhuzamos állam Észak-Koszovóban

Az Európai Unió alapvető célja egységállam létrehozása volt az észak-koszovói párhuzamos állami struktúrák felszámolása révén, s a két etnikum közötti egyensúly kialakítása a szerb kisebbség kollektív jogainak elismerésével. Ilymódon a tárgyalások során kezdettől fogva napirenden volt Észak-Koszovó beillesztése a koszovói intézményi struktúrába, hogy az Ibar folyó ne egy élesen elválasztó belső határ legyen. Ennek része volt a szerbiai szerb bírósági alkalmazottak, rendőrök, belügyesek és a titkosszolgálat embereinek eltávolítása, illetve ezek közül a helyi lakosok integrálása a koszovói rendőrségbe és igazságszolgáltatásba. Albán részről megfogalmazódott a Belgrádból érkező pénzsegélyek, átutalások átláthatóvá tétele.¹¹²

Észak-Koszovó 1989 óta folyamatosan lényegében Belgrád fennhatósága alatt állt, a koszovói szerbek saját intézményeiket működtették az anyaállam segélyeiből. Ez a mindössze 1000 km² három szerb önkormányzatot (Zubin Potok, Leposavić és Zvečan) és Észak-Mitrovicát foglalja magába¹¹³ mintegy 55–65 ezer szerb lakossal,¹¹⁴ akik már összességében kevesebben vannak, mint a déli enklávékban élő nemzettársaik, ám északon helyi többséget alkotnak. Itt a Szerb Nemzeti Tanácson keresztül az élet minden területén Szerbia szava érvényesült (és ezek egy része a mai napig változatlan): szerb tanterv szerint zajlott az oktatás, szerb pénzből működött az egészségügyi ellátórendszer, az igazságszolgáltatás, a beruházások mind Szerbiából érkeztek, Szerbia bocsátotta ki a személyes iratokat.

2008 után is mindent megtettek a Mitrovica és Pristina közti kapcsolatok normalizálása ellen, azon voltak, hogy minden kapcsolat szakadjon meg a határon túli szerbek és az albánok dominálta koszovói központi hatalom között. A függetlenségi nyilatkozatot követően a választások lebonyolítását is magára vállalta Belgrád, s ezáltal az észak-koszovói szerb önkormányzatok szerves részei lettek a szerbiai államigazgatásnak.¹¹⁵ A kiemelkedő fizetésekkel elérték, hogy a helyi szerbek (mindenekelőtt a három északi önkormányzatban élők és az észak-mitroviciaiak) ne vállaljanak munkát koszovói vállalatoknál és állami intézményeknél.¹¹⁶ Szerbia nemcsak a rendszeres adományokkal kötötte magához a szerblakta területeket – engedelmességet várt cserébe és megfélemlítéssel, zaklatással, a bérek és szociális juttatások megvonásával próbálta ellehetetleníteni a koszovói hatóságokkal való együttműködést.¹¹⁷

Egészen más helyzetben voltak a déli enklávék, a szórványszerbség nem engedhette meg magának a passzív ellenállást: bár lélekszámban meghaladják az északon élő nemzettársaikat (az Ibartól délre nagyságrendileg 75 ezer szerb lakik),¹¹⁸ elhelyezkedésükből adódóan nem tudták úgy megszervezni magukat – rászorulnak a koszovói államra és a nemzetközi védelemre, s ilymódon nem is lehetett más választásuk, mint betagozódni a többségi társadalomba. Nagy számban vesznek részt a koszovói választásokon, képviseltetik magukat a pristinai törvényhozásban és a 2014 végén hivatalba lépett Mustafa-kormányban miniszteri tárcákhoz is jutottak.¹¹⁹ Ami délen sikerült a központi kormányzatnak, északon nem működhetett. Az integráció kudarcának okait az anyaállammal való, földrajzi közelségből is következő szoros kapcsolatok mellett abban találjuk, hogy az ottani szerbek helyi többséget alkotnak, s (részben) etnikailag homogén területeken élnek – Pristina mégis ugyanazt a szabadságot kívánta biztosítani Észak-Koszovónak, mint a déli szerb többségű önkormányzatoknak.

Ahogy a fentebb bemutatott módon változtak a szerb belpolitika erőviszonyai és egyre kitapinthatóbbá vált az EU kondicionalitása, Belgrád egyre konstruktívabban állt a Koszovó-kérdéshez. Már készek voltak elismerni a koszovói állam fennhatóságát az Ibartól délre eső területek felett, amennyiben befolyása északon változatlanul, az albánok beleegyezésével fennmarad és az északi önkormányzatok szövetsége létrehozhatja saját választott közgyűlését.¹²⁰ Pristinában ugyanakkor az Ahtisaari-terven túlmutató autonómiáról („Ahtisaari-plusz”) hallani se akartak. Ellenkezőleg, a központi kormányzat az EU-val kar-

öltve azon volt, hogy hatalmát északra is kiterjessze, a területet a szerb kisebbség jogainak elismerése mellett beilleszse a koszovói egységállamba, ahol mindenütt azonos szabályok érvényesülnek (egységes jogrendszer, központi rendőrség stb.), és egyúttal ellenőrzése alá vonja az északi határokat. Ez a terület ugyanis – melyre vajmi kevés rálátása van a koszovói albán adminisztrációnak, de másrészt a szerb kontroll is részleges volt már hosszú évek óta – a csempészet és szervezett bűnözés egyéb formáinak melegágya, s ez ellen sem az EULEX, sem a koszovói egyenruhás szerbek nem tudtak hatékonyan fellépni.¹²¹ A szerbek számára ugyanakkor az Észak-Koszovó és Szerbia közti határ lezárása első lépés az észak-koszovói szerb intézményrendszer felszámolása és a koszovói központi hatalomnak való alárendelődés felé. Ennek megfelelően 2011 júliusában, amikor a pristinai vezetés elszánta magát a két szerb többségű területen fekvő határállomás felállítására (Jarinje, Brnjak), amit ráadásul nem is az EULEX, hanem koszovói vámtisztek és rendőrök kívántak ellenőrizni, a helyi szerbek útzárakkal, barikádok emelésével igyekeztek megakadályozni a határellenőrzés felállítását.¹²² Nem véletlen ez a heves ellenkezés, hiszen tisztában lehetek vele, hogy ha a korábbi belső adminisztratív határ államközi határrá válik, megszűnik a korábbi szabad átjárás és gondtalan érintkezés az anyaállammal, mi több, a Szerbiából Észak-Koszovóba érkező, helyben felhasznált áruk után is vámot kell fizetni.¹²³ A 2008 márciusi megmozdulások óta ez volt a legnagyobb etnikai töltetű válság Koszovóban. A KFOR erői a komolyabb vérengzést megfékeztek, de a barikádharok egész ősszel tartottak – látva a feszültségeket még sürgetőbbé vált a Belgrád–Pristina dialógus folytatása.

A technikai tárgyalások első eredményei

Bár az igazi áttörést az április 19-i egyezmény hozta, az említett kérdésekben már ezt megelőzően is születtek megállapodások. 2011 júliusában egyeztek meg az UNMiK által kibocsátott születési és házassági anyakönyvi kivonatok elfogadásáról és a diplomák kölcsönös elismeréséről. Utóbbi azért is volt különösen aktuális probléma, mert a Preševói albánok a Pristinában szerzett diplomával nem tudtak elhelyezkedni.¹²⁴ Ugyanígy az ötödik tárgyalási fordulónál állapodtak meg a szabad mozgásról – koszovói dokumentumokkal addig be sem lehetett lépni Szerbia területére.¹²⁵ A tárgyalások eredményeként a szerb fél elfogadta a koszovói személyi igazolványokat, jogosítványokat és rendszámtáblákat (KS vagy RKS autójellel).¹²⁶

2011. szeptember 2-án dűlőre jutottak a koszovói vámbélyegzőről és a kísérő iratok formai követelményeiről, melyeken a „*Customs of Kosovo*” jelölést tüntetik fel.¹²⁷ Ez volt az aranyközéput az „UNMiK Koszovó” (amihez Szerbia ragaszkodott) és a Koszovói Köztársaság (melyet az albánok használtak volna) megnevezés között. Azt, hogy a tárgyalások nem voltak buktatóktól mentesek és kezdeti szakaszában bármilyen incidens letéřit-hette volna úttjáról a közeledést, jól jelzik azok a már említett összecsapások, melyek azután bontakoztak ki, hogy koszovói vámtisztek kívánták átvenni az északi határok ellenőrzését.

Ebben a kérdésben az előrelépést az integrált határőrizeti rendszer (IBM) felállítása hozta 2011 decemberében, igaz, a gyakorlati megvalósítás csak egy éves késéssel kezdődött meg.¹²⁸ Az EULEX felügyelete mellett a határátkelőket a koszovói rendőrség kötelekébe tartozó szerb és kisebb részben albán tisztek kezdték ellenőrizni. Megszűnt a szabad átjárás Koszovó északi részén és egységes szabályok léptek életbe Koszovó külső határainál. 2013 elején tisztázták a határon szedett vámok elosztását: azon Szerbiából szállított termékek vámdíja, melyeknek célállomása Észak-Koszovó, közvetlenül a szerblakta területek fejlesztésére létrehozott alapba kerülnek. Az alapot, melybe éves szinten akár 10 millió euró is befolyhat, egy háromtagú bizottság ellenőrzi, az albánok, a koszovói szerbek és az EU egy-egy tagot delegálnak.¹²⁹

Áttörés a szerb–albán kapcsolatokban: az április 19-i Brüsszeli Megállapodás

2013. április 19-én minőségileg új szakaszba lépett a koszovói albánok és Szerbia közötti kapcsolat. A Brüsszeli Megállapodás lényegét tekintve, a Dačić-kormány beletörődött a demográfiai és hatalmi realitásba, hozzájárult a szerb többségű területek beillesztésébe a koszovói jog- és intézményrendszerbe, s cserébe fokozott védelmet harcolt ki a határon túli szerbségnek. Az egyezmény ugyanis lehetőséget ad a szerb önkormányzatok szövetségének létrehozására és széleskörű autonómiát biztosít, ami kiterjed a rendőrség és igazságszolgáltatás, a gazdaságfejlesztés, oktatás, egészségügy, város- és vidékfejlesztés területére.

A párhuzamos állam leépítését szolgálja az észak-koszovói szerb rendőri erőket is magába foglaló egységes koszovói rendőrség felállítása.¹³⁰ A megállapodás értelmében a rendőrség összetételét mindenhol a helyi lakosság etnikai arányai szabják meg és a bírói testületekben is megfelelően képviselhető magát a szerbség.¹³¹ Elősegítendő, hogy a lakosság bizalmát élvező rendőrség jöjjön létre, Észak-Koszovónak saját rendőri vezetője lehet a koszovói rendőrség intézményi struktúráján belül.¹³² A helyi rendőrparancsnokot a szerb önkormányzatok gyűlése választja, ahogy délen már korábban is ez volt a bevett gyakorlat. Az egyezményben foglaltaknak megfelelően nyáron az észak-koszovói, Pristinától független rendőrőrök bezártak, befejezték tevékenységüket az addig szerbiai pénzből működő bíróságok és ügyési hivatalok is. Az itt alkalmazottak természetesen nem vesztik el megélhetésüket, az eddigi intézményeket fokozatosan áttemelik a központi igazgatási struktúrába.¹³³

Ugyanígy Koszovó területi integrátása felé mutat a határátlépés egységesítése, a határellenőrzés felállítása Észak-Koszovó és Szerbia között. Hat határellenőrző pontot állítottak fel, és a kezdeti nehézségek ellenére ezek már működnek.¹³⁴ A párhuzamos struktúrák leépítése nem azt jelenti, hogy ezentúl az észak-koszovói közigazgatást Pristinából küldött albánok veszik át – a cél sokkal inkább az állami struktúrák megkettőződésének kiküszöbölése, az átlátható és a jogállami normákkal összhangban álló működés, illetve hogy ne mint állam az államban létezzen Észak-Koszovó, hanem szoros kapcsolatban a tartomány egészével.¹³⁵ Szükséges az elkülönülés hétköznapi formáinak megszüntetése is: Észak-Koszovóban még szerbiai közműszolgáltatók működnek, a gépkocsikon szerbiai rendszám-tábla van, dinárral fizetnek.

Természetesen mindkét érintett félnek alább kellett adni az igényeiből, hogy a tizedik tárgyalási fordulón végre mindenki rábólintson a megállapodásra. A koszovói szerbek területi autonómiáját az egyezmény szűkebbre szabja, mint azt Belgrád a tárgyalóasztalnál indítványozta, a szerb önkormányzatok szövetsége egyelőre csak Észak-Koszovóra korlátozódik, a hat déli önkormányzat (Gračanica, Klokot, Novo Brdo, Parteš, Ranilug és Štrpce) nem részese. Ugyanakkor Szerbiának az egyezmény aláírásával nem kellett elismernie Koszovó államiságát.

Minden nehézség ellenére az Unió sokszor, sok helyen bíralt közös kül- és biztonságpolitikájának első átütő diplomáciai sikere volt az április 19-i megállapodás, mert olyan megoldási javaslatot sikerült kidolgozni, amivel a koszovói albánok is közelebb kerülnek céljaikhoz, de ugyanakkor a szerb fél sem érzi magát kismizmizve. A felek arra is ígéretet tettek, hogy nem fogják akadályozni a másik EU-integrációját és más államokat sem fognak erre bízni.¹³⁶ A Brüsszeli Megállapodás jelentőségét jól mutatja, hogy három napra rá április 22-én az Európai Bizottság javaslatot tett a Miniszterek Tanácsának a Szerbiával való csatlakozási tárgyalások megkezdésére, valamint Koszovó bevonására a Stabilizációs és Társulási Folyamatba (SAP).

Az április 19-i megállapodás után a közeledés folytatódott, még ugyanebben az évben sikerült további technikai kérdésekben is megállapodni. Szeptemberben telekommunikációs és energiaügyekben történtek előrelépések: lehetővé vált, hogy Koszovónak saját

nemzetközi országhívó kódja legyen, s ezután már nem a nemzetközi hívás tarifái vonatkoznak a koszovói és szerb mobilhálózat közötti helyi hívásokra. Legalább ekkora gondot okozott, hogy a szerb kisebbség következetesen nem fizetett az elektromos áramért. Amíg a szórványszerbséget a szolgáltatás kikapcsolásával sikerült rábírní a számlák kiegyenlítésére, északon ugyanez nem működött.¹³⁷ Az egyezség értelmében az áramellátást a jövőben Koszovó egész területén a pristinai Elektrokosmet biztosítja.¹³⁸

(5. Kitekintés)

Hogy valóban kitüntetett nap lesz-e április 19. a balkáni népek életében, arra a választ a következő években kapjuk meg. Az EU bábáskodásával tető alá hozott megállapodás értékét az fogja megadni, ha az enyhülési folyamat tartóssá válik és társadalmi szinten is szélesebb támogatottságra lel. Gondot okozhat, hogy szerb–szerb viszonyban nincs egyetértés a hogyantovábbról. Ez nagyban lerontja a megállapodások végrehajtásának hatékonyságát és időről-időre a békefolyamat leállításával fenyeget. A tárgyalássorozat róluk szól – és nélkülük zajlik. Bár sokszor sokan felhívták a figyelmet a helyi lakosság szükségleteinek és érdekeinek fokozott figyelembe vételére, bevonásukra a Belgrád–Pristina dialógusba nem történtek megfelelő lépések. Igaz, a koszovói szerbek alapvetően nem is értenek egyet a megindult közeledéssel. Annál is inkább, mert miközben a tagsági perspektíva révén Szerbia számára kézzelfogható a jutalom a közeledésért cserébe, Észak-Koszovóra nézve nem világosak az enyhülés előnyei – csak a hátrányok láthatók. Hiszen a szerbek a megkötött kompromisszumokkal bejuthatnak az EU-ba – viszont az észak-koszovóiak épp a kompromisszumok révén rekednek kívül. Így nehéz megnyerni őket a közeledésnek. Leginkább a közös határőrizeti rendszer felállítása miatt fejezték ki nemtetszésüket (mely elvágja a koszovói szerbeket az anyaországtól), 2012 februárjában népszavazáson utasították el a koszovói központi intézményekkel való együttműködést, s az április 19. utáni napokban tízezres tüntetéseken nyilvánították ki, hogy a fejük felett megkötött egyezményt a maguk részéről nem tartják elfogadhatónak. Ugyanakkor Belgrádnak vannak eszközei az észak-koszovói politika formálására, annál is inkább, mert a szerb kisebbség saját intézményeit, önszerveződésének eszközeit csak az anyaország pénzén tudja fenntartani.

A 2013-as megállapodások után lehet rá számítani, hogy újabb technikai kérdések kerülnek napirendre: ilyen a Gazivoda-víztározó feletti ellenőrzés joga, a szerb kulturális örökség védelme és templomaik, kolostoraik kiváltságai. Égető kérdés Koszovó nemzetközi szervezetekhez való csatlakozása, amit Szerbia akadályoz, ám ebből semmi hasznot nem húz, csak a szomszédjának árt vele. Az együttműködés kiterjedhet az ellenőrzött határállomások felállítása után kialakult alkalmi átkelők teljes felszámolására, amiken még mindig jelentős forgalom bonyolódik.

A 2014. júniusi parlamenti választások után elhúzódó politikai válság bontakozott ki Koszovóban, ezt követően fél évet kellett vární az új kormány megalakulására. Ezekben a hónapokban a szerb–albán dialógus is megtorpant, s csak a 2015 elején folytatódott: februárban az észak-koszovói bírák és ügyészek etnikai összetételében született kompromisszum.

Szerbia és Koszovó: az euroatlanti integráció esélyei

A horvát csatlakozással megkezdődött az Európai Unió ötödik bővítési köre, ami alatt a Nyugat-Balkán integrációját értjük. Egyelőre azonban kérdéses, mikor követheti Horvátországot a térség többi állama. Bizonyos uniós országok egyáltalán nem szorgalmazzák egy ideig a 2013 nyaratól már 28 tagú EU további bővítését. Tartanak magukat a

mélyítés-bővítés hagyományos logikájához, és először a közösség belső problémáit vennék napirendre – ez különösen igaz a nettó befizetőkre, köztük Németországra.¹³⁹ Viszont arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy elsősorban nem a sokat emlegetett „bővítési fáradtság” fog Szerbia és Koszovó csatlakozásának útjában állni. A posztjugoszláv térség államai már nem jelentenének különösebb megrázkódtatást, a nyugat-balkáni bővítésnek az Unió minden gazdasági–pénzügyi problémája ellenére nem lesz Brüsszelben anyagi akadály. Viszont ha a következő években a tagállamok tovább is lépnek az integráció útján, szorosabb gazdaságpolitikai, fiskális együttműködéssel, intézményi reformokkal és erősítik a közösség föderatív vonásait, attól még változatlanul igaz, hogy az Európai Unió elérte vagy már túl is lépte befogadóképességét.

Jogosnak tűnik az a félelem, hogy a nyugat-balkáni bővítéssel az Európai Unió végleg felhüglunna. Az Európa Tanács már bejárta ezt az utat. Igazság szerint az Unió vezető tagállamai már a 2004-es keleti bővítéssel feladták azt a lehetőséget, hogy a közösség mint nyugati elitklub létezzen, a 2007-es bővítés óta viszont azzal a dilemmával kell szembeülniük, hogy a bővítés ismert előnyei ellenére az újonnan bekerülő tagállamok mérhetetlen elmaradottságát nem feltétlenül az EU keretein belül kellene kezelni. Legalábbis az integráció első ötven évének szellemiségéből nem ez következik. A kohéziós politika a fejlettségi különbségek fokozatos kiegyenlítését célozza – de nem szakadékok áthidalását. S bár tagadhatatlanul a tagság ígérete az Unió leghatékonyabb eszköze külkapcsolatainak alakítására, az integráció működőképességének érdekében ideje lenne leszámolni azzal a meggyőződéssel, hogy az EU közvetlen szomszédságának stabilitása csak a csatlakozással szavatolható. A teljes jogú tagságnak vannak alternatívái.

De ez minden jel szerint csak Macedónia, Bosznia-Hercegovina, Koszovó és Albánia esetében jöhet szóba, Szerbiának (és Montenegrónak) komoly esélyei vannak az EU-csatlakozásra. Minden ellenkező megfontolás ellenére továbbra is az az uralkodó álláspont ugyanis, hogy mindenekelőtt a kiszámítható menetrendhez és konkrét követelményekhez kötött csatlakozási folyamat hozhat stabilitást, azáltal, hogy a gazdasági–szociális helyzet javítása mérsékli, időszertülnné teszi a nacionalista érzelmeket, s ilymódon az integráció a nacionalisták és reformerek közötti harcot végérvényesen a nyugatos, Európa-barát politikai elit javára dönti el. S tekintettel arra, hogy az Európai Unió a tagságra pályázó országok között már a csatlakozási folyamat elején is elvárja a szoros együttműködést és kereskedelmi nyitottságot, regionális szinten a stabilitás további biztosítása, hogy az euroatlanti integráció víziója az egyes országok amúgy évtizedes történelmi sérelmekkel terhelt viszonyrendszerében közös, csak együtt elérhető célként jelenik meg. Másképp fogalmazva: az EU számára a térség instabilitásánál kisebbek az integráció költségei – nem maradhat a Nyugat-Balkán egy „fekete lyuk” Európa perifériáján, ahonnan szakadatlanul érkeznek a kábítószerek, prostituáltak és illegális bevándorlók. Ebben a gondolkodásban az Unió saját érdekei is a bővítés mellett szólnak, mert az EU-tagság a tartós béke záloga, minden más pedig magában hordozza az etnikai gyűlölködés továbbélését és annak veszélyét, hogy bekövetkezik a legrosszabb: háború, és újabb menekültáradat Nyugat-Európa felé.

Az Európai Unió a jutalmazás–szankcionálás logikájával közelíti meg a koszovói kérdést, és méltányolja Szerbia erőfeszítéseit: 2013 decemberében Brüsszelben zöld utat adtak a csatlakozási tárgyalások megkezdésének. A tárgyalások formálisan 2014. január 21-én vették kezdetüket,¹⁴⁰ de az első tárgyalási fejezetet csak 2015-ben fogják megnyitni. A jelenlegi előrejelzések az ország EU-csatlakozását legkorábban 2020-ra jósolják.

Koszovó ambíciói és kilátásai alapjaiban különböznek Szerbia esetétől, s ebben az elmaradottság mellett döntő szerepe a terület vitatott államiságának van: nem lehet különösebb reménye a tagságra vagy akár a tagjelölti státusz elnyerésére sem, amíg

a közösség öt tagja tagadja Koszovó mint független állam létét. A kapcsolatok szorosabbra fűzésére viszont mindkét oldalról valós igény van. Ennek eszköze alapvetően a Stabilizációs és Társulási Folyamat:¹⁴¹ ez az a keret, ami Koszovó európai integrációját jelentheti. Koszovó EU-hoz való közeledésén tehát semmiképp sem a teljes jogú tagságot értjük, az európai perspektíva Koszovó számára sokkal inkább vízumliberalizációt, szabadkereskedelmet jelent. Ezen témákon keresztül az EU természetesen a koszovóiakra is tud nyomást gyakorolni, amennyiben a kapcsolatépítést a folyamatos konstruktív hozzáálláshoz, a szerbekkel való kapcsolat normalizálásához és a jogállamiság Ahtisaari-tervben lefektetett elveihez köti. A Brüsszeli Megállapodás után az Európai Tanács nyári ülésén született a döntés, hogy megkezdik Koszovóval a Stabilizációs és Társulási Megállapodás (SAA) megkötését célzó tárgyalásokat.¹⁴² Végül 2013 októberében indultak a tárgyalások a Bizottság és a koszovói kormány között.

Ha a Koszovó–EU kapcsolatok gátjainak belső okairól beszélünk, alapvetően négy tényezőt különíthetünk el. Potenciális problémaforrásként mindig napirenden van a kisebbségek helyzete, jóllehet a 2008-as alkotmány, a jogalkotási folyamatok, a kisebbségek politikai részvételének keretei megfelelnek a legmagasabb nemzetközi követelményeknek. Persze ami papíron létezik, még nem feltétlenül érvényesül a mindennapokban. A jelenlegi vezetés viszont nemcsak a látszat erejéig igyekszik tartani magát a kisebbségvédelmi normákhoz, hiszen tudvalevő, hogy Koszovó európai integrációját leállítaná, ha nem tartaná meg a szerb kisebbség jogait és nem óvnák templomaik, kolostoraik biztonságát. Tudunk incidensekről, amikor pravoszláv zarándokokra támadnak vagy vandálok sírokat gyaláznak, de ezek egyre elszórtabbak. A legjelentősebb emlékhelyeket nagy erővel őrzik, s bízva az etnikai feszültségek további enyhülésében örömtelinek mondható, hogy a dečani kolostor védelmét leszámítva már nincs szükség a KFOR-erők jelenlétére, 2013 augusztusában az ipeki patriarkátus őrzését is átvette a koszovói rendőrség.¹⁴³

A kisebbségvédelmet ugyanakkor hiba lenne az albán többség és a szerb kisebbség kapcsolatára redukálni: a cigányok, gorániak, egyiptomiak, bosnyákok, montenegróiak, askáliak kollektív jogainak tiszteletben tartására, az oktatáshoz és az egészségügyi ellátórendszerhez való hozzáférésükre ugyanúgy figyelmet fordít az Európai Unió.

Jelen pillanatban nagyobb problémát okoz a szervezett bűnözés, amivel Pristina a nemzetközi támogatás (anyagi segítség, képzés, felszerelés) ellenére sem tud teljes mértékben megbirkózni, annál is inkább, mert továbbra is tetten érhető a klán **alapú szervezett bűnözői** csoportok és a politika összefonódása. Az illegális ügyletek között élen jár a fegyver- és emberkereskedelem, a pénzmosás, és hasonló méretű problémát okoz a drogkereskedelem: a statisztikák szerint az Európába irányuló kábítószer döntő része Koszovón keresztül megy át.¹⁴⁴ Sok helyen a mindennapi megélhetést a cigaretta- és üzemanyag-csempészet biztosítja. Ugyanígy mindennapos jelenség a korrupció és a hivatallal való visszaélés, különösen a vámtisztek, az adóhatóság és más közhivatalnokok körében.¹⁴⁵

Továbbra sem megoldott a menekültek és belső menekülők visszatérése, nagyobbik részük a mai napig nem költözött vissza korábbi lakóhelyére. Ebben egyaránt közrejátszik a nem megfelelő biztonsági környezet, az elhúzódo ingatlan-visszaszolgáltatási eljárások és a munkahelyek szűkössége.¹⁴⁶

Végezetül, hasonló égető probléma a koszovói gazdaság elmaradottsága, az ipari termelés alacsony szintje, ami érdemben a függetlenség kikiáltása óta sem változott. Az imént sorolt problémákra is elmondható, de mindenekelőtt a gazdaság és társadalom rossz helyzetére van hatással, hogy a koszovói elit – függetlenül attól, hogy a két nagy párt, az LDK és a PDK közül aktuálisan melyik volt vezető pozícióban – erejének, figyelmének nagy részét a függetlenség és annak elismertetése kötötte le, s a valós belső problémák

kezelése (pl. szegénység csökkentése, munkahelyteremtés) háttérbe szorult.¹⁴⁷ Mindent elmond a gazdaság állapotáról az az adat, hogy 2012-ben az egy főre jutó GDP Koszovóban az EU 27-ek átlagának 11 százalékát tette ki.¹⁴⁸ Ettől nem elválasztható az alacsony foglalkoztatottság: a koszovói munkanélküliségi ráta továbbra is az egyik legmagasabb (50 százalék körüli) Európában.¹⁴⁹ Az adatokat javítja, hogy sokan állnak a nemzetközi szervezetek alkalmazásában, a cigányság körében viszont a munkanélküliség elérheti a 90 százalékot is. A regisztrált munkavállalók mellett sokan dolgoznak a szürkegazdaságban, így a hivatalos statisztikák torzíthatnak. Sürgető kérdés a növekvő népesség és stagnáló gazdaság okozta kihívások kezelése: családonként átlagosan négy gyermek születik, a fiatalok munkanélküliséget jelen pillanatban csak a kivándorlás, az ideiglenes nyugat-európai munkavállalás tudja levezetni. Pedig a gazdasági fejlődés alapjai adottak lennének: Koszovó területe ásványkincsekben gazdag (cink- és ólomlelőhelyek mindenekelőtt), s Európa második legnagyobb lignitkészletével rendelkezik.¹⁵⁰ A feldolgozóipar viszont jelentéktelen és elavult. A gazdaság motorja a külföldi tőkebefektetés lehetne, ám a befektetőket sokáig visszatartották az etnikai feszültségek, a Koszovó státusza körüli bizonytalanságok, a szerződések nem megfelelő kikényszeríthetősége, illetve bizonyos szektorokban visszatartó ereje van a gyakori áramkimaradásoknak is. A trendek pozitívak, amiben közrejátszanak az alacsony adóterhek és a piacgazdaság nemzetközi segítséggel kiépült intézményrendszere, de továbbra is nagyobb szerepe van az emigráns albánok hazautalásainak, a nemzetközi segélyeknek és az EU-hoz való közeledés révén megnyíló fejlesztési forrásoknak.¹⁵¹ Az EU előcsatlakozási alapján (IPA) keresztül csak a 2013-as évben 71,4 millió euró fejlesztési forrás vált elérhetővé Koszovó számára.¹⁵²

Koszovó legjelentősebb kereskedelmi partnere az EU, és nagy igény van koszovói részről kereskedelmi könnyítésekre, vámcsökkentésre és bizonyos termékcsoportokban akár teljesen szabad, vámmentes kereskedelemre. Egyelőre nincsenek szerződéses kapcsolatok Koszovó és az EU között, amiben közrejátszik, hogy az öt említett tagállam elutasítja Koszovó államiságát. Pedig a konkrét kedvezményeket biztosító kereskedelmi megállapodás életbevágó lenne a koszovói gazdaság számára, mivel valamennyi régiós vetélytárs preferenciális elbánásban részesül, s ezáltal az ország még komolyabb versenyhátrányba kerülhet. Koszovó vitatott államisága ugyanakkor minden bizonnyal nem fogja megakadályozni a közeledést. A koszovói államot az Egyesült Államok és az Európai Unió hozta létre, az általuk vallott demokratikus eszmények szerint, a lehető legjobbnak gondolt intézményi felépítéssel és az euró mint hivatalos fizetőeszköz bevezetésével. Minden eddigi erőfeszítés értelmét vesztené, ha ezeketán a leggyengébb gazdasággal bíró Koszovót kizárnák azokból az előnyökből, melyek a régió többi, ráadásul fejlettebb országának elérhetőek. Tekintettel az el nem ismerő országok érzékenységre, a kapcsolatépítés az 1244-es BT-határozatra és a Nemzetközi Bíróság tanácsadó véleményére való hivatkozással zajlik, anélkül, hogy ez bármilyen formában befolyásolná a Koszovó státuszával kapcsolatos tagállami álláspontokat. A Stabilizációs és Társulási Megállapodást is egy ilyen kitételrel fogják aláírni, s feltehetőleg ebben a formában már az öt szóban forgó állam is kész lesz ratifikálni.

Még fontosabb, a mindennapokban jelentkező probléma a koszovóiakra vonatkozó vízumkényszer. Annak idején a titói Jugoszlávia a két hidegháborús blokk között, az el nem kötelezettek mozgalmának vezetőjeként komoly nemzetközi tekintélynek örvendett, s ennek az egyik legfőbb gyakorlati haszna a vízummentes utazás volt, melynek előnyeit értelemszerűen a koszovói albánok is élvezhették.¹⁵³ Ennek visszaszerzése lehet az EU-integráció egyik nagy eredménye a közeljövőben. Tudni kell, hogy a vízummentes utazás kiterjed nemcsak huszonnégy EU-tagállamra, hanem többek között Svájcra

is, ahol Németország és Franciaország mellett a legnagyobb koszovói albán diaszpóra él.¹⁵⁴ A vízumliberalizáció a Nyugat Balkánon a 2000-es évek elején indult, s 2010 óta a vízummentesség kiterjed Albániára és Bosznia-Hercegovinára is, így a koszovóiak az egyetlenek a térségben, akiknek továbbra is vízumra van szükségük az Európai Unióba való beutazáshoz. Kiskapukat persze lehet találni: az utóbbi években egyre elterjedtebb az „állampolgársági turizmus”: Macedóniában vagy Albániában a koszovói albánok könnyedén megszerezhetik az állampolgárságot, s ezzel egyidejűleg a szabad beutazás jogát.¹⁵⁵

A koszovói vízumdialógus 2012 januárjában vette kezdetét a Stabilizációs és Társulási Folyamat keretében. A teljes vízummenteségre csak hosszabb távon lehet esélye Koszovónak, a folyamat első állomása a vízumkönnyítés lesz, ami egyszerre jelenthet gyorsított ügymenetet és alacsonyabb díjtételeket (35 euró az addigi 60 helyett).

Egyik országban sem ez a külpolitika prioritása, ám mégis ha euroatlanti integrációról beszélünk, mindenképp szükséges röviden szót ejteni a NATO-tagság esélyeiről, hiszen az EU és NATO-csatlakozás együtt haladt a szovjet blokkból kiszakadó Közép-Európa esetében és ugyanez mondható el a posztjugoszláv térségről: Szlovénia és Horvátország is az EU-val való csatlakozási tárgyalásokkal párhuzamosan közeledett a NATO-hoz. Az 1999-es légitámadásokkal összefüggésben a szerb közvéleményben továbbra is erősen él a NATO-ellenesség. 2006 decemberében csatlakozott ugyan az ország a Békepartnerséghez (PfP),¹⁵⁶ de nincs kormányzati szándék a kapcsolatok szorosabbra fűzésére. Általában a PfP mint a NATO-tagság előszobája jelenik meg (a közép-európai országok esetében ez volt a helyzet a kilencvenes években), a NATO–Szerbia kapcsolatoknak viszont hosszútávon ez lehet az ideális kerete. Ennek megfelelően a szerb vezetés a Békepartnerségről szóló keretdokumentum aláírásakor nem is jelezte csatlakozási szándékát.¹⁵⁷

Koszovónak a NATO-val is speciális kapcsolata van, annál is inkább, mert lassan tizenöt éve állomásoznak területén a szervezet békefenntartói. Koszovói részről érthető a közeledés igénye, hiszen a katonai szövetségben való tagság nagyobb biztonságérzetet adhatna az esetlegesen feléledő szerb revansizmussal szemben. Ugyanakkor a teljes jogú tagság felé vezető úton ugyanazzal a problémával találkozhatják szembe magukat, amely az EU-csatlakozás esélyeit is nagyban csökkenti: a Koszovót el nem ismerő országok (a NATO esetében Görögország, Spanyolország, Románia és Szlovákia) ellenállása és várható vétója.¹⁵⁸ Ugyanúgy blokkolnák Koszovó felvételét, mint teszik azt a görögök hosszú évek óta kitartóan Macedónia esetében. Koszovó 2012 júliusában adta be jelentkezését a Békepartnerségben való részvételre – ennek várhatóan nem is lesz akadálya, mint ahogy Macedónia esetében sem volt.

A szerb–albán közeledés további esélyei

Koszovó függetlenségének ténye jelenleg már senki előtt nem kétséges. 2012 szeptemberében lejárt a nemzetközi polgári képviselő mandátuma és megszűnt a nemzetközi ellenőrzést gyakorló Irányító Csoport. Ez újabb komoly előrelépés volt Koszovó teljes szuverenitása felé. Az ország irányítása egyre inkább Pristina kezébe kerül: az UNMIK szerepe már marginális, a koszovói EBESZ-misszió (OMiK) létszáma is jelentősen lecsökkent napjainkra. A biztonsági helyzet javulásának és a központi kormány erősödésének köszönhetően a NATO-kontingensre is kisebb terhek hárulnak. A szervezet védelmi miniszterei 2009 nyarán fokozatos csapatcsökkentésről döntettek, a KFOR-misszió létszáma jelenleg már alig ötezer főt számlál.¹⁵⁹ Az EULEX mandátumát 2014 derekán további két évvel meghosszabbították, de a misszió létszáma és jogkörei fokozatosan szűkülnek.¹⁶⁰ 2009-től működik a Koszovói Biztonsági Erő, melynek hivatalos feladatát a polgári védelem, katasztrófavédelem (pl. földrengés, erdőtüzek, havazás miatt elzárt települések),

illetve az aknamentesítés jelenti, de minden adott hozzá, hogy a koszovói hadsereg alapja lehessen. Hashim Thaçi 2014. márciusi bejelentése szerint 2019-re állhat fel a hadsereg.¹⁶¹

Koszovó államisága azonban továbbra is vitatott, a nemzetközi elismerés részlegessége miatt továbbra is hiába várják, hogy az ENSZ és ezáltal a nemzetközi közösség teljes jogú tagjai lehessenek. Ahhoz hogy ez megtörténjen, elsősorban Szerbia elismerésére van szükség: ezt követően egyetlen másik állam sem fogja tudni hitelesen azt az álláspontot képviselni, hogy Koszovó Szerbia része, amikor már maguk a szerbek is feladták ezt az álláspontot.¹⁶² Előbb-utóbb sor fog rá kerülni, csak az ideje kérdéses. Szerbia jövődöbeli EU-csatlakozása olyan alkalom lehet, ami új áttöréssel szolgál a koszovói kérdésben. Az EU álláspontja egyelőre inkább azt mutatja, hogy Szerbiának nem kell elismernie Koszovót, csak meg kell találnia az együttműködés pragmatikus módját. Ugyanakkor számos olyan megnyilatkozás hangzott el az EU tisztségviselői részéről, hogy Szerbia mégis csak Koszovó elismerése után nyerhet felvételt, a belépéshez a kapcsolatok normalizálása nem elég.¹⁶³

Fontos emlékeztetni, hogy hazánk is rákényszerült a szomszédokkal való kapcsolatok rendezésére az euroatlanti integráció hajnalán: a Horn-kormány az integrációt szem előtt tartva kötött előnytelen, a határok sérthetetlenségét elfogadó, ám kisebbségvédelmi garanciákat nem tartalmazó alapszerződést Szlovákiával és Romániával.¹⁶⁴ Mivel az Európai Unióban a tagfelvétel egyhangúságot igényel, elvileg bármelyik állam ugyanígy rászoríthatja Szerbiát Koszovó elismerésére és a *status quo* elfogadására.

Egy ilyen lépés természetesen még óriási port kavarna, nincs is olyan komoly politikus Belgrádban, aki nyíltan vállalná Koszovó mint állam elismerését. Viszont vannak népszerűbb ötletek, amik mentén államelismerés nélkül rendezhetők lennének a státuszkérdés körüli ellentétek. Ezek lényegüket tekintve konszolidált és szoros kapcsolatok kialakítását célozzák Koszovó és Szerbia között: volt szó Hong-Kong példáján egy nagyon laza függés fenntartásáról vagy a tajvani modell alkalmazásáról, ami Koszovó függetlenségének mértékét nem csökkenti, viszont kevésbé sérti a szerb nemzeti öntudatot.¹⁶⁵ Jelenleg ennél reálisabbnak látszik a két Németország példájának követése: az NSZK és az NDK az 1972-es alapszerződéssel egymás kölcsönös elismerése nélkül rendezte államközi kapcsolatait, elfogadták egymás szuverenitását saját területük felett és állandó képviselőket nyitottak a másik fővárosában.

Afelől ma már nem lehet kétségünk, hogy a szerb–albán közeledés egy egyenesvonalú fejlődés – csak a végpontja kérdéses. Rövidtávon a német modell másolásának van a legjobb esélye, de egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy Szerbia belátható időn belül (még a mi életünkben) elismeri Koszovót. Addig a békefolyamat a technikai tárgyalások mellett egy másik síkon is megindulhat: a közeledés szimbolikus, gesztusértékű formáit a kultúrdiplomácia és sportdiplomácia eszközeiben találjuk. A kulturális diplomácia része lehet diákcsera program, vendégoktatás, közös kutatások, tankönyvegyeztetés, a kulturális intézetek szervezésében kulturális hetek vagy évadok szervezése, kiállítások, filmhét, hangverseny – és ez a sor még hosszan folytatható. Ezek mind-mind olyan együttműködési formák, melyek a másik jobb megismerése által a közeledést az állam alatti szinten is előbbre vihetik.

És hogy lesz valaha Szerbia–Koszovó vb-selejtező? Ami azt illeti, focicsapata már Koszovónak is van. Egyelőre ugyan még nem tagja az ország a Nemzetközi Labdarúgó-szövetségnek, de 2014 márciusában sor került a válogatott várva várt első hivatalos fellépésére – a mitrovicai bemutatkozó mérkőzés 17 ezer néző előtt gól nélküli döntetlent hozott Haiti ellen.¹⁶⁶ Mondani sem kell, hogy nem lenne szerencsés épp egy focimeccsel kezdeni a kibékülést, ezt össze a botrányba fulladt Szerbia–Albánia mérkőzés is megmutatta. A sportdiplomácia erejét mégsem lehet túlbecsülni. Ha nem is labdarúgásban, de más sportágakban középtávon is jók arra az esélyek, hogy egymás csapatait vendégül lássák – az összes technikai megállapodásnál nagyobb lélektani hatása lehet, ha felvonják

Szerbiában a koszovói lobogót és eljótsszák az albán aranyérmesnek a koszovói himnusz. Hogy ez mennyire nem a valóságtól elrugaszkodott gondolat, azt mi sem jelzi jobban, minthogy 2013-ban Észak-Korea és Dél-Korea között ugyanez már lejátszódott.¹⁶⁷

A 2014 tavaszán tartott szerbiai parlamenti választások is igazolták azt a feltevésünket, hogy a nacionalista tábor és a nyugatbarát erők közötti erőviszonyok végérvényesen megváltoztak: már nincs olyan párt a *skupštínában*, amely ellenezné a koszovói rendezési folyamatot vagy szkeptikus lenne az Európai Uniót illetően.¹⁶⁸ A nagyobbik kormánypárt, a Szerb Haladó Párt (SNS) abszolút többséget szerzett a parlamentben, így a köztársasági elnök mellett most már a kormányfőt is az SNS adja: az addigi miniszterelnök-helyettes, Aleksandar Vučić alakíthatott kormányt.¹⁶⁹ Noha az SNS annak idején az ultranacionalista Szerb Radikális Pártból vált ki, ma már elkötelezett Szerbia európai jövője mellett.

Ha a teljes jogú ENSZ-tagság nem is érhető el az elkövetkező néhány évben, Koszovónak lesz lehetősége kibontakozni a nemzetközi szinten. 2009-ben beléptek a Nemzetközi Valutaalapba (IMF), 2012 végén felvételt nyertek az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) tagjai közé,¹⁷⁰ s 2013 nyarán keretmegállapodást kötöttek az Európai Beruházási Bankkal (EIB). A Regionális Együttműködési Tanácsnak (RCC)¹⁷¹ 2013 februárjában váltak tagjaivá.¹⁷² A CEFTA az a keret, ahol a következő években a regionális szabadkereskedelem is tovább fejlődhet. Hamarosan csatlakozhat az ország újabb nemzetközi szervezetekhez, mindenekelött az ENSZ szakosított szerveihez (Egészségügyi Világszervezet, UNESCO, Nemzetközi Távközlési Egyesület, Világbank), az Európa Tanácshoz és az EBESZ-hez. Saját tartományneve lehet a világhálón („ks” végződés), részt vehet a nagy múltú Eurovíziós Dalfesztiválon, beléphet nemzetközi sportszervezetekbe, sportolói koszovói színeken indulhatnak (a legutóbbi, londoni olimpián a koszovóiak függetlenként, az olimpiai zászló alatt álltak rajthoz).

A koszovói válság felölelte az elmúlt három évtizedet. 1981-ben kezdődött, 1998–1999-ben véres háborúban csúcsosodott ki, s ezt követően nagy nehézségek árán, nemzetközi felügyelet mellett került nyugvópontra. Az ellentétek meg nem szűntek, de a nyugati erőfeszítések nem voltak hatástalanok: a koszovói válság már befagyott konfliktus, amely valószínűbb, hogy idővel kimúlik, mintsem hogy újra lángra kap. Hozzunk magyar párhuzamot, mert az áll hozzánk a legközelebb: Erdély az önálló államiság szimbóluma volt Magyarország három részre szakadása után. És mégis, harminc évvel Trianon után már nem a „nem, nem, soha” töltötte ki az emberek napjait. Persze az, hogy a revízió lekerült a napirendről, nem kis mértékben a nemzetközi politikai környezet kedvezőtlen változásának volt betudható. De változtak az emberek is. És ami Szerbiában a mostani generációnak feldolgozhatatlan nemzeti tragédia, két emberöltővel később történelem lesz. Nem fognak legyinteni rá, mert az igazságtalanság és a kisnemzeti lét mindig fáj. De lassan újrendeződik, hogy mi fontos, mi kevésbé. És a 2008-ban elszakadt, de etnikailag valójában már jóval korábban elvesztett területhez való vég nélküli ragaszkodás már egyszerre lesz megmosolyogtató és káros, szalonképtelen sovinizmus.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

CEFTA	Central European Free Trade Agreement – Közép-európai Szabadkereskedelmi Megállapodás
DS	Demokratska stranka – Demokrata Párt
DSS	Demokratska stranka Srbije – Szerbiai Demokrata Párt
EBESZ	Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet
EBRD	European Bank for Reconstruction and Development – Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank
EIB	European Investment Bank – Európai Beruházási Bank
EULEX	European Union Rule of Law Mission in Kosovo – az Európai Unió Jogállamiság Missziója
EUSR	European Union Special Representative – az Európai Unió különleges megbízottja
IBRD	International Bank for Reconstruction and Development – Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank
ICG	International Crisis Group – Nemzetközi Válságcsoport
ICJ	International Court of Justice – Nemzetközi Bíróság
ICO	International Civilian Office – Nemzetközi Polgári Iroda
ICR	International Civilian Representative – Nemzetközi Polgári Képviselő
ICTY	International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – Volt Jugoszlávia Nemzetközi Törvényszék
IMF	International Monetary Fund – Nemzetközi Valutaalap
IOM	International Organization for Migration – Nemzetközi Migrációs Szervezet
IPA	Instrument for Pre-Accession Assistance – előcsatlakozási támogatási eszköz (EU)
ISG	International Steering Group – Nemzetközi Irányító Csoport
ITU	International Telecommunication Union – Nemzetközi Távközlési Egyesület
KFOR	Kosovo Force
KPC	Kosovo Protection Force – Koszovói Védelmi Erő
KSF	Kosovo Security Force – Koszovói Biztonsági Erő
LDK	Lidhja Demokratike e Kosovës – Koszovói Demokratikus Liga
NATO	North Atlantic Treaty Organisation – Észak-atlanti Szerződés Szervezete
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development – Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet
OMiK	OSCE Mission in Kosovo – az EBESZ koszovói missziója
PDK	Partia Demokratike e Kosovës – Koszovói Demokrata Párt
PfP	Partnership for Peace – Partnerség a békéért / Békepartnerség
RCC	Regional Cooperation Council – Regionális Együttműködési Tanács
SAA	Stabilisation and Association Agreement – Stabilizációs és Társulási Megállapodás
SAP	Stabilisation and Association Process – Stabilizációs és Társulási Folyamat
SEECp	South-East European Cooperation Process – Délkelet-európai Együttműködési Folyamat
SNS	Srpska Napredna Stranka – Szerb Haladó Párt
SPS	Socijalistička partija Srbije – Szerbiai Szocialista Párt
SPSE	Stability Pact for South Eastern Europe – Délkelet-Európai Stabilitási Paktum
SRS	Srpska radikalna stranka – Szerb Radikális Párt
SRSG	Special Representative of the Secretary-General – az ENSZ főtítkárnak különleges képviselője
UÇK	Ushtria Çlirimtare e Kosovës – Koszovói Felszabadítási Hadsereg
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees – az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztossága
UNMiK	United Nations Interim Administration Mission in Kosovo – az ENSZ Ideiglenes Koszovói Közigazgatási Missziója
URS	Ujedinjeni regioni Srbije – Szerbia Egyesült Régiói

JEGYZETEK

- 1 Malcolm, Noel: Kosovo: A short history. London, Pan Books, 2002. 260.
- 2 Juhász József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. Budapest, Aula Kiadó, 1999. 76.
- 3 Juhász József – Magyar István – Tálás Péter – Valki László: Koszovó. Egy válság anatómiája. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 21.
- 4 Ker-Lindsay, James: From autonomy to independence: the evolution of international thinking on Kosovo, 1998–2005. In: Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 2009/2. 143.
- 5 Juhász József: Koszovó útja a függetlenségig. In: Nemzet és biztonság, 2008/1. 68.
- 6 Judah, Tim: Kosovo: What everyone needs to know. Oxford, Oxford University Press, 2008. 72.
- 7 Juhász, i. m. 1999, 288.
- 8 Bíró László: Az Ahtisaari-javaslat. Balkán-tanulmányok Központ, 2007(b). 2. Elérhető az academia.edu adatbázisában: http://www.academia.edu/2589588/Az_Ahtisaarijavaslat_A_legujabb_nemzetkozi_javaslat_a_koszovoi_kerdes_szeles_koru_rendezerese
- 9 Juhász, i. m. 1999, 287.
- 10 Juhász *et al.*, i. m. 61.
- 11 Caplan, Richard: International diplomacy and the crisis in Kosovo. In: International Affairs, 1998/4. 748–749.
- 12 Hehir, Aidan: Kosovo and the international community. In: Hehir, Aidan (szerk.): Kosovo, intervention and statebuilding: The international community and the transition to independence. London, Routledge, 2010. 6.
- 13 Sotirović, Vladislav: Koszovó csomója. In: Beszélő 1999/6. 34.
- 14 Juhász *et al.*, i. m. 57.
- 15 Uo. 94.
- 16 Judah, i. m. 2008, 84.
- 17 Hilpold, Peter: The Kosovo opinion of 22 July 2010: historical, political and legal prerequisites. In: Hilpold, Peter (szerk.): Kosovo and international law: the ICJ advisory opinion of 22 July 2010. Amsterdam, Martinus Nijhoff Publishers, 2012. 8.
- 18 Juhász *et al.*, i. m. 198–199.
- 19 Juhász, i. m. 2008, 69.
- 20 Sotirović, i. m. 33.
- 21 Juhász, i. m. 1999, 294.
- 22 Szilágyi Imre: Koszovó státuszának kérdése. Magyar Külügyi Intézet, 2008(b). 10. Elérhető az MKI elemzései között: <http://www.hiia.hu/pub/displ.asp?id=FWLKNB>
- 23 International Crisis Group (ICG): A Kosovo Roadmap I. Addressing Final Status. 2002(a), 4. Elérhető az ICG honlapján: <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/Kosovo%2029.pdf>
- 24 Hilpold, i. m. 8.
- 25 Juhász, i. m. 1999, 295.
- 26 Bieber, Florian – Daskalovski, Zidas: Understanding the war in Kosovo. London, Routledge, 2009. 105.
- 27 Hehir, Aidan: Microcosm, guinea pig or *sui generis*? Assessing international engagement with Kosovo. In: Hehir, Aidan (szerk.): Kosovo, intervention and statebuilding: The international community and the transition to independence. London, Routledge, 2010. 187.
- 28 Ker-Lindsay, i. m. 2009, 146.
- 29 Szilágyi, i. m. 2008(b), 11.
- 30 Judah, i. m. 2008, 87.
- 31 Juhász *et al.*, i. m. 350.
- 32 Az ENSZ Biztonsági Tanács 1244. számú határozata Koszovóról (1999. június 10.). In: Regio, 2008/2. 101.
- 33 ICG, i. m. 2002(a), 2.
- 34 Valki László: Válaszolhatott volna másként Hága? A Nemzetközi Bíróság tanácsadó véleménye Koszovó függetlenségéről. In: Külügyi Szemle, 2010/4. 56.
- 35 Ker-Lindsay, i. m. 2009, 148.
- 36 Szilágyi, i. m. 2008(b), 13.
- 37 International Crisis Group (ICG): A Kosovo Roadmap II. Internal Benchmarks. 2002(b), 4. Elérhető az ICG honlapján: <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/Kosovo%2030.pdf>
- 38 Uo. 5.
- 39 Szilágyi, i. m. 2008(b), 17.
- 40 Ker-Lindsay, i. m. 2009, 150.
- 41 Judah, Tim: Kivárás a Balkánon. In: Beszélő, 2005/9. 46.
- 42 Hehir, i. m. 3.
- 43 Hilpold, i. m. 16.
- 44 ICG, i. m. 2002(a), 6–7.
- 45 Ker-Lindsay, i. m. 2009, 151.
- 46 Juhász, i. m. 2008, 71.
- 47 International Crisis Group (ICG): Kosovo's First Month. 2008, 10. Elérhető az ICG honlapján: http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/b47_kosovo_first_month.pdf
- 48 International Crisis Group (ICG): Kosovo and Serbia after the ICJ Opinion. 2010, 3. Elérhető az ICG honlapján: www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/206%20Kosovo%20and%20Serbia%20after%20the%20ICJ%20Opinion-1.pdf
- 49 A Független Nemzetközi „Koszovó–Bizottság” jelentése. In: Pro Minoritate, 2001/1. 136.
- 50 ICG, i. m. 2008, 21.
- 51 Bíró, i. m. 2007(b), 5.
- 52 A Független Nemzetközi „Koszovó–Bizottság” jelentése, i. m. 132.
- 53 Judah, i. m. 2008, 5.

- 54 Szilágyi Imre: Szerb–albán tárgyalások. Magyar Külügyi Intézet, 2011(b), 7. Elérhető az MKI elemzése között: <http://www.hiia.hu/pub/displ.asp?id=CBGTLLR>
- 55 ICG, i. m. 2010, 13.
- 56 A Független Nemzetközi „Koszovó–Bizottság” jelentése, 133.
- 57 Kostić, Roland – Krampe, Florian – Swain, Ashok: Liberal State-Building and Environmental Security: The international community between trade-off and carelessness. In: Amer, Ramses – Swain, Ashok – Öjendal, Joakim (szerk.): *The security–development nexus. Peace, conflict and development.* London, Anthem Press, 2013. 58.
- 58 ICG, i. m. 2010, 14.
- 59 Valki László: Válaszolhatott volna másként Hága? A Nemzetközi Bíróság tanácsadó véleménye Koszovó függetlenségéről. Grotius Tudományos Folyóirat, 2013. 7. Elérhető: http://www.grotius.hu/doc/pub/RJXCSI/2013-12-01_valki_laszlo_valaszolhatott volna-maskent-haga.pdf
- 60 Partition is the best answer to the Kosovo question. *The Independent*, 2007. december 5. Elérhető a napilap online archívumában: <http://www.independent.co.uk/voices/commentators/ivor-roberts-partition-is-the-best-answer-to-the-kosovo-question-762827.html>
- 61 Weller, Marc: Kosovo’s final status. In: *International Affairs*, 2008/6. (a) 1226.
- 62 Szilágyi, i. m. 2011(b), 8.
- 63 Szilágyi, i. m. 2008(b), 24.
- 64 Várady Nóra: Koszovói körkép: válságok és választások. In: *Nemzet és Biztonság*, 2010/2. 18–19.
- 65 Bíró, i. m. 2007(b), 4.
- 66 Ker-Lindsay, James: Preventing the emergence of self-determination as a norm of secession: an assessment of the Kosovo ‘unique case’ argument. In: *Europe-Asia Studies*, 2013/5. 846.
- 67 Az Ahtisaari-terv (*Comprehensive proposal for the Kosovo Status Settlement*, 2007. március 26.), 54. Elérhető: www.unosek.org/docref/comprehensive_proposal-english.pdf
- 68 Martti Ahtisaari ajánlása Koszovó státuszára az ENSZ főtítkárához benyújtott jelentésében (2007. március 26.), 3. Elérhető: <http://www.unosek.org/docref/report-english.pdf>
- 69 Uo. 22–31.
- 70 ICG, i. m. 2010, 9.
- 71 Bíró, i. m. 2007(b), 4–5.
- 72 Judah, i. m. 2006, 47.
- 73 Ker-Lindsay, i. m. 2009, 151.
- 74 Judah, i. m. 2008, 110.
- 75 Bíró, i. m. 2007(b), 8.
- 76 Orosz Anna: Szerbia külpolitikája a koszovói háború lezárulásától a tartomány függetlenedéséig. Grotius Tudományos Folyóirat, 2008. 13. Elérhető: http://www.grotius.hu/doc/pub/FKRUIW/81%20orosz_anna.pdf
- 77 Judah, i. m. 2008, 138.
- 78 Bono, Giovanna: Explaining the international administration’s failures in the security and justice areas. In: Hehir, Aidan (szerk.): *Kosovo, intervention and statebuilding: the international community and the transition to independence.* London, Routledge, 2010. 140.
- 79 Vincze Dalma: A NATO átalakuló koszovói jelenléte. In: *Magyar Külügyi Szemle* 2011/2. 126.
- 80 International Crisis Group (ICG): *Kosovo and Serbia: A little goodwill could go a long way.* 2012, 3. Elérhető az ICG honlapján: <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/kosovo/215-kosovo-and-serbia-a-little-goodwill-could-go-a-long-way.aspx>
- 81 ICG, i. m. 2010, 10.
- 82 ICG, i. m. 2008, 11.
- 83 Kajtár Gábor: Merre tovább Koszovó? In: *Élet és Irodalom*, 2010/30. 19.
- 84 Weller, i. m. 2008(a), 1234.
- 85 Makai József: Szerbiai erőátcsoportosítás. Koszovó elszakadása és a szerb kormány bukása. In: *Nemzet és Biztonság*, 2008/4.(b) 19.
- 86 ICG, i. m. 2010, 2.
- 87 A Nemzetközi Irányító Csoport (*International Steering Group*) tagjai az EU azon tagállamai voltak, melyek elismerik Koszovó függetlenségét, továbbá az Egyesült Államok, Norvégia, Törökország és a megalakuláskor még a csatlakozás előtt álló Horvátország.
- 88 Balla Lóránt – Fodor Attila – Sipos István: Kérdések és dilemmák. Koszovó függetlenségének három éve. In: *Európai Tükör*, 2011/16. 51.
- 89 Judah, i. m. 2008, 115.
- 90 Uo. 5.
- 91 ICG, i. m. 2002(a), 18.
- 92 Orosz, i. m. 12.
- 93 ICG, i. m. 2008, 2.
- 94 Pandúr József: A Nyugat-Balkán Koszovó függetlenné válása után. In: *Pro minoritate*, 2008/3. 126.
- 95 Varga László: Szerbiai európai integrációs helyzetkép. In: *Európai Tükör*, 2011/6. 86.
- 96 Pandúr, i. m. 127.
- 97 Valki, i. m. 2013, 12.
- 98 Huszka Beáta: Óvatos optimizmus Szerbiából – a kormány eddigi mérlege. Magyar Külügyi Intézet, 2013(c). 6. Elérhető az MKI elemzése között: http://kki.gov.hu/download/0/69/b0000/Elemzesek_2013_07_%C3%93vatos_optimizmus_Szerbi%C3%A1_.pdf
- 99 Huszka Beáta: Előrehozott választások Szerbiában – meglepetések nélkül. Magyar Külügyi Intézet, 2014. 3. Elérhető az MKI elemzése között: <http://www.hiia.hu/pub/displ.asp?id=GCKNNI>
- 100 Orosz, i. m. 18.
- 101 Huszka Beáta: The EU–Serbia–Kosovo triangle: an enduring impasse. Magyar Külügyi Intézet, 2013(b). 12. Elérhető az MKI elemzése között: <http://www.kulugyiintezet.hu/pub/displ.asp?id=HRIIHM>

- 102 International Crisis Group (ICG): Serbia and Kosovo: the path to normalisation. 2013, 20. elérhető az ICG honlapján: <http://www.crisisgroup.org/~media/files/europe/balkans/kosovo/223-serbia-and-kosovo-the-path-to-normalisation.pdf>
- 103 ICG, i. m. 2012, 11.
- 104 Szilágyi, i. m. 2011(b), 6.
- 105 Uo, 3.
- 106 Huszka, i. m. 2013(b), 3.
- 107 ICG, i. m. 2013, 2.
- 108 Huszka Beáta: Történelmi egyezmény Észak-Koszovóról: az EU-diplomácia sikere. Magyar Külügyi Intézet, 2013(a), 4. Elérhető az MKI elemzése között: http://kki.gov.hu/download/d/59/b0000/Elemzesek_2013_04_T%C3%B6rt%C3%A9nelmi_egyem%C3%A9ny_%C3%89sza_.pdf
- 109 ICG, i. m. 2010, 20.
- 110 ICG, i. m. 2013, 5.
- 111 ICG, i. m. 2012, 9.
- 112 ICG, i. m. 2013, 19.
- 113 ICG, i. m. 2010, 8.
- 114 ICG, i. m. 2013, 10.
- 115 ICG, i. m. 2010, 10.
- 116 Judah, i. m. 2008, 103.
- 117 ICG, i. m. 2008, 7.
- 118 Judah, i. m. 2008, 102.
- 119 Kosovo's new government: in with the old, in with the new. Financial Times, 2014. december 10. Elérhető: <http://blogs.ft.com/beyond-brics/2014/12/10/kosovos-new-government-in-with-the-old-in-with-the-new/?Authorised=false>
- 120 ICG, i. m. 2013, 24.
- 121 ICG, i. m. 2012, 5.
- 122 ICG, i. m. 2013, 1.
- 123 Uo. 11.
- 124 Huszka, i. m. 2013(b), 7.
- 125 Judah, i. m. 2008, 100.
- 126 ICG, i. m. 2012, 12.
- 127 ICG, i. m. 2012, 1.
- 128 ICG, i. m. 2013, 2.
- 129 Uo. 17.
- 130 A 2013. április 19-i Brüsszeli Megállapodás Koszovó és Szerbia között (*First Agreement of Principles Governing the Normalisation of Relations*), 7. pont. Elérhető: <http://www.rts.rs/upload/storyBoxFileData/2013/04/20/3224318/Originalni%20tekst%20Predloga%20sporazuma.pdf>
- 131 Huszka, i. m. 2013(a), 3.
- 132 ICG, i. m. 2013, 21.
- 133 Az Európai Bizottság előrehaladási jelentése Koszovóról (*Kosovo Progress Report*), 2013, 6. Elérhető: http://eeas.europa.eu/delegations/kosovo/documents/eu_kosovo/ks_progress_report_2013_en.pdf
- 134 Uo. 5.
- 135 Huszka, i. m. 2013(b), 10.
- 136 Brüsszeli Megállapodás, i. m. 14. pont.
- 137 ICG, i. m. 2010, 21.
- 138 Huszka, i. m. 2013(c), 3.
- 139 Huszka, i. m. 2013(b), 10.
- 140 Kormányjelentés Magyarország európai uniós tagságával összefüggő kérdésekről és az európai integráció helyzetéről. In: Európai Tükör, 2014/1. 106.
- 141 A Stabilizációs és Társulási Folyamat (SAP) az Európai Unió Nyugat-Balkánra vonatkozó együttműködése annak érdekében, hogy felkészítsék a térség országait az EU-csatlakozásra. A SAP 2000-ben a zágábi csúcstalálkozón indult. Az egyes országokkal kötött Stabilizációs és Társulási Megállapodás (SAA) keretében az Unió technikai és anyagi segítséget biztosít és kedvezményes bejutást enged a közösség belső piacára, a tagságra pályázó országok pedig cserébe politikai, gazdasági reformokat vállalnak, valamint az uniós jog átvételét.
- 142 Kormányjelentés Magyarország európai uniós tagságával összefüggő kérdésekről és az európai integráció helyzetéről, i. m. 108.
- 143 Az Európai Bizottság előrehaladási jelentése Koszovóról, i. m. 15.
- 144 Az Egyesült Államok külügyminisztériumának éves jelentése a nemzetközi kábítószer-kereskedelemlről (International Narcotics Control Strategy Report, 2010), 394. Elérhető: <http://www.state.gov/documents/organization/137411.pdf>
- 145 ENSZ Kábítószer-ellenőrzési és Bünmegelőzési Hivatal (UNODC) 2013-as jelentése a koszovói korrupcióról, 5. Elérhető: http://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/corruption/Kosovo_Business_corruption_report_EN.pdf
- 146 Az Európai Bizottság előrehaladási jelentése Koszovóról, i. m. 18.
- 147 Várady, i. m. 23.
- 148 Az Európai Bizottság előrehaladási jelentése Koszovóról, i. m. 22.
- 149 Az Eurostat 2013-as jelentése az EU-csatlakozás előtt álló országok népesedési és társadalmi helyzetéről, 4. Elérhető: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-30-12-128/EN/KS-30-12-128-EN.PDF
- 150 Balla *et al.*, i. m. 54.
- 151 A magyar Nemzeti Külgazdasági Hivatal (HITA) országismertetője Koszovóról, 2. Elérhető: <http://www.hita.hu/Region/Kosovo/Info>
- 152 Az Európai Bizottság előrehaladási jelentése Koszovóról, i. m. 4.
- 153 Balla *et al.*, 48.
- 154 Varga, i. m. 84.
- 155 Balla *et al.*, 52.
- 156 Vincze, i. m. 123.
- 157 Varga, i. m. 86.
- 158 Kosovo's path towards the NATO Partnership for Peace (PfP) programme. A Kosovar Center for Security Studies elemzése. Elérhető az intézet honlapján: http://www.qkss.org/repository/docs/Kosovo%27s_Path_towards_the_NATO_Partnership_for_Peace_Programme_839019.PDF

- 159 Vincze, i. m. 127.
- 160 Kormányjelentés Magyarország európai uniós tagságával összefüggő kérdésekről és az európai integráció helyzetéről, i. m., 114. Kosovo assembly adopts law on special court. B92 (szerbiai hírportál), 2014. április 23. Elérhető: http://www.b92.net/eng/news/crimes.php?yyyy=2014&mm=04&dd=23&nav_id=90089
- 161 Kosovo to create national army of 5,000 soldiers. Reuters, 2014. március 4. Elérhető: <http://uk.reuters.com/article/2014/03/04/uk-kosovo-army-idUKBREA231E620140304>
- 162 Hannum, Hurst: The advisory opinion on Kosovo: an opportunity lost, or a poisoned chalice refused? In: Leiden Journal of International Law, 2011/1. 159.
- 163 Huszka, i. m. 2013(b), 11.
- 164 Györi Szabó Róbert: A magyar külpolitika története 1848-tól napjainkig. Budapest, Helikon Kiadó, 2012. 368.
- 165 ICG, i. m. 2012, 8.
- 166 Kosovo footballers draw with Haiti in Mitrovica debut. BBC News, 2014. március 5. Elérhető: <http://www.bbc.com/news/world-europe-26451936>
- 167 South Korean Wins Gold in North Korean Capital. The New York Times, 2013. szeptember 14. Elérhető: http://www.nytimes.com/2013/09/15/sports/south-korean-wins-gold-in-north-korean-capital.html?_r=0
- 168 Huszka, i. m. 2014, 3.
- 169 A második helyen a 2012-től Ivica Dačić személyében az eddigi miniszterelnököt adó Szerbiai Szocialista Párt (SPS) zárt. Dačić az új kormánynak is tagja marad, a külügyi tárca élére került. Támogatottsága drámain visszaesett, de azért a bejutási küszöböt elérte a Demokrata Párt, miként a belőle a közelmúltban kivált Új Demokrata Párt is. Továbbra is ott lesz a parlamentben a Vajdasági Magyar Szövetség (VMSZ), valamint a dél-szerbiai albánok és a bosnyák kisebbség pártja.
- 170 ICG, i. m. 2013, 6.
- 171 A szarajevói székhelyű szervezet 2008-ban lépett a Délkelet-Európai Stabilitási Paktum (SPSE) helyébe, melyet még a koszovói háború lezárása után hoztak létre. Tagjai között megtaláljuk az Európai Unió tagállamait, más európai országokat, köztük a Nyugat-Balkán valamennyi államát, az Egyesült Államokat, Kanadát, nemzetközi pénzügyi intézményeket (EBRD, EIB, IBRD), más jelentős nemzetközi szervezeteket (ENSZ, NATO, EBESZ, OECD, IOM, Európa Tanács) és az Európai Unió részéről a Bizottság és a külügyi főképviselő delegáltját. Az RCC feladata a Délkelet-európai Együttműködési Folyamat (SEECF) végrehajtása, vagyis a regionális partnerségi folyamatok koordinációja és fejlesztése (pl. szabadkereskedelmi megállapodások).
- 172 Az Európai Bizottság előrehaladási jelentése Koszovóról, i. m. 20.

ZIL – Egy hajdanvolt ferencvárosi punkzenekar története

A *ZIL* nevű magyar punkzenekarról meglehetősen kevés adattal rendelkezik a magyar zenei történeti irodalom. Ennek kapcsán leginkább *Pozsonyi Ádám* könyvét¹ szokás említeni, amely az együttesről ugyan közöl néhány adatot és megjegyzést, továbbá egy fotót is, ugyanakkor ezek súlyos tárgyi tévedéseket tartalmaznak, csakúgy, mint a világhálón elérhető különféle fórumok adatai. E sorok írója² a rendelkezésére álló források és információk alapján az alábbiakban kívánja javítani, pontosítani és kiegészíteni a zenekarra vonatkozó ismereteinket.

Az együttes 1981-ben alakult, négy 15-16 éves budapesti – többségében középső-ferencvárosi kötődésű – középiskolás srác részvételével, akik részint korábbi, vagy aktuális iskolatársak, részint haverok voltak. A *ZIL* névválasztás esetükben csupán az ismert teherautó-márkára utalt, ezért nem kell benne semmilyen „rejtélyes üzenetet” keresnünk. A felállítás az együttes 1982-es megszűnéséig végig változatlan volt: *Vörös Péter* – ének; *Magyar Csaba* – gitár; *Molnár Gyula*³ – basszusgitár; *Tóth Ferenc* – dob. A zenekar a punk körökben Magyarországon is népszerű külföldi punkzenekarok – elsősorban *Exploited*, *U. K. Subs*, *Dead Kennedys* – dalait játszotta, de mellette sajátokat is előadott, melyek szövegükben elsősorban etnikai problémákkal (*Cigánycsalád*⁴), a magyarság történelmével (*Magyarország*), illetve a 20. század civilizációs ártaival, társadalmi következményeivel és viszonyaival (*III. világháború*⁵; *Kórház*) foglalkoztak. Itt kívánom a tárgyilagosság kedvéért megjegyezni, hogy a dalok pontos címei – már ha egyáltalán voltak – napjainkra részben a feledés homályába veszttek, így a megadott címek az utóbbi kettő esetében inkább a dalok témája alapján történt következtetések vagy lehetőségek.

A fentiekben elmondottakkal határozottan le kívánom szögezni, hogy a *ZIL* zenei irányvonalát tekintve punk-, és nem skinheadzenekar volt.⁶ Annak ellenére sem, hogy egyes dalainak témája – pl. a cigányveszély hangsúlyozása – akár egy skinhead (vagy annak tartott) zenekar daláéval is megegyezhetett. Tudvalevő azonban, hogy az 1980-as évek elején nem beszélhetünk olyan éles punk–skinhead szembenállásról, mint a későbbiekben. Sok esetben – akkor még – egy haveri körben jól megfértek egymás mellett a punk, illetve a skinhead külsőségekkel felvértezett „fazonok”, merthogy a jelzett kor kapcsán leginkább erről beszélhetünk, s nem feltétlenül ideológiai töltetről. Magyarországon a korai punk megnyilvánulásaiban és nyelvezetében elsősorban a kommunista hatalommal való szembenállást, egyfajta nemzeti érzelmű vonulatot jelentett, illetve fejezett ki.

A *ZIL* rövid idejű működése alatt mindössze néhány nyilvános koncertet adott, külvárosi művelődési házakban, illetve Budán – a pontos helyszínek az emlékezés és a források hiánya miatt nem rekonstruálhatók –, amelyek rendre botrányba fulladtak, nem kis részben az énekes és a basszusgitáros nem éppen szűzies vérmérséklete és viselkedése következtében. Jelenlegi ismereteink alapján kijelenthető, hogy sem ezekről, sem a zenekari próbákról nem maradt fenn fotó vagy filmfelvétel, de még zenekari csoportkép sem, ugyanakkor szerencsére egy magnószalag⁷ megőrzött az utókor számára némi hanganyagot a zenekar működéséről.

Molnár Gyula, a ZIL basszusgitárosa 1981 végén

Pozsonyi Ádám könyvében egy fotóval és a hozzá fűzött képaláírással, majd egy későbbi, szövegbeli megjegyzésével tévesen állítja, hogy egy *Örmester* becenevű „fickó” volt a ZIL énekese és szellemi vezére.⁸ Az illető legfeljebb csak a zenekar alkalmi közönségének volt tagja, akit a zenekar basszusgitárosa két „jól sikerült” koncert alkalmával is, szökváltást követően, hirtelen felindulásból leütött. Helytelen továbbá a zenekar egyik dalának feltételezett dátuma (1984) és idézett szövege is: „*A bombagyarak három műszakban termelnek a tudósok embereken kísérleteznek A gépesített terror lánctalpa eltapos Én vagyok az új Hitler!*”⁹ A pontos szöveg – amely tulajdonképpen nem egy dal-, hanem egy felvezető szöveg az egyik dal előtt – azonban így hangzik, valószínűleg 1981-ből: „*Lezárt területeken támaszpont templomok, a gépesített terror lánctalpa eltapos. A bombagyarak három műszakban termelnek, a tudósok embereken kísérleteznek. Érkezik az új Hitler, már úton van, megdöglesz a harmadik világháborúban!*”¹⁰

A ZIL megszűnése elsősorban két okban keresendő: egyrészt közvetlen kiváltó okként a zenekar gitárosa és basszusgitárosa összeveszett egy mindkettejük által kiszemelt lányon, másrészt – s talán hosszabb távon ez lehetett a fontosabb tényező – a tagok kezdtek „felőzni”, és más irányokba fordult a figyelmük – némely tagé például a keményebb rockzene irányába –, amelyhez már nem volt elegendő az a keret, amelyet egy punkzenekar nyújthatott.

A zenekar énekese később Ausztráliába távozott, majd hosszú évek múltán hazatért, hogy véglegesen-e, nem tudni. A basszusgitáros itt maradt és napjainkban is Magyarországon él, mintegy 20 éve jól ismert személyiség a Harley Davidson-motorosok táborában. A gitáros és a dobos sorsának alakulásáról a zenekar feloszlását követően nem rendelkezünk hiteles információval.¹¹

JEGYZETEK

- 1 Pozsonyi Ádám: *A Lenin-szobor helyén bombatölcsér tántog. A magyar punk története (1978–1990)*. Budapest, Mucska könyvek, 2003². Tiszteletre méltó a szerző szándéka a magyar punk múltjának megismertetése tekintetében: a könyv egyfajta út-törő jellegű munka, számos tartalmi és stilisztikai hiányossága, hibája ellenére is. Ugyanakkor szakmai téren e témában némileg mentségül szolgálhat az adatok, információk nemritkán nehéz, vagy éppenséggel lehetetlen begyűjthetősége és ellen-
 - 2 őrizhetősége. E helyütt is köszönöm *Dragojlovics Péter* zenei szakírónak, hogy felhívta a figyelmelemet Pozsonyi Ádám könyvére.
 - 3 *Dr. Molnár Péter* történész–muzeológus–numizmatikus, az együttes egykori basszusgitárosának testvéröccse.
- 3 Említésre méltó vele kapcsolatban, hogy már 1979–80-ban zenélt, s – kb. 13(!) éves korában – néhány hónapig hol gitárosként, hol basszusgitárosként tagja volt Magyarország talán legelső,

igazi punkzenekarának, az 1977–78 körül alakult, *Bachmann Béla* (alias *Francia*) nevével fémjelzett *Rottens*-nek, mely, ahogy azt már az elnevezése is sejteti, elsősorban *Sex Pistols*-dalokat játszott, persze a saját szerzemények mellett.

4 Pozsonyi e dalt helytelenül „*Cigánytábor Angyalföldön*” címmel említi. *i. m.* 106. o.

5 Pozsonyi e dalt hibásan „*Én vagyok az új Hitler*” címen jegyzi. *i. m.* 106. o.

6 Ahogy ez a következő internetes fórumokon tévesen olvasható: *skinhead.blog.hu*; *wikipedia.org*. Ezen túlmenően az *Anyu Huga* nevű 1995-ben alakult és kb. egy évig működött nyíregyházi formáció nem lehetett a ZIL együttes folytatása, vagy ha ezt a zenekar mégis így gondolta/gondolja, akkor ez valószínűleg annak tudható be, hogy tagjai nem voltak/nincsenek tisztában azzal, hogy korábban, Budapesten már volt egy ZIL nevű csapat, így elvileg nem vehették volna fel a nevet. Mivel az

Anyu Huga egykori tagjairól van fénykép a világhálón, s e cikk írója ismerte az „igazi” ZIL tagjait, teljesen egyértelmű, hogy egyikük sem volt tagja a budapesti ZIL-nek korábban. Lásd: www.zajlik.hu.

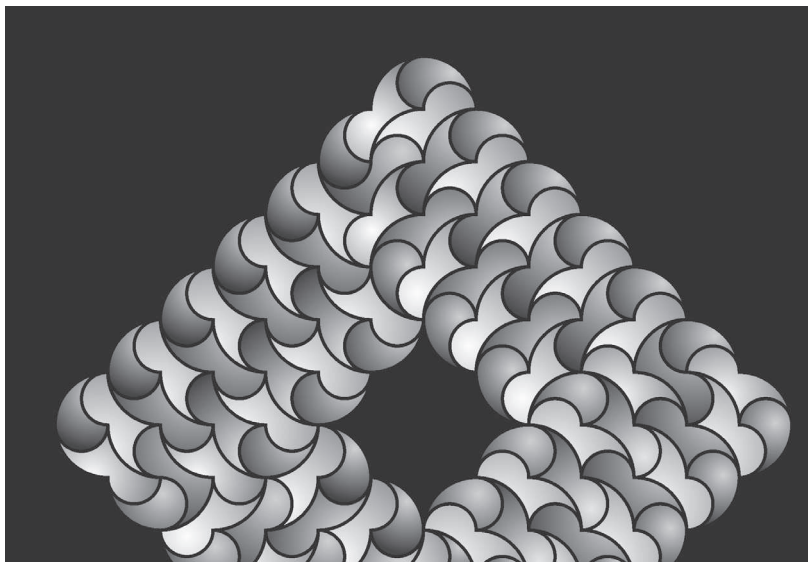
7 A korabeli magnószalag magántulajdonban van. A mintegy 40 percnyi hanganyag három különböző időpontban rögzített zenekari próbát tartalmaz, melynek érdekessége, hogy az egyik felvételen kivételesen nem Tóth Ferenc, a zenekar dobosa dobol, hanem *Csábi Péter* (alias *Pepe*), a zenekar egyik haverja, aki nem mellékesen a *Deszant* nevű punkzenekar basszusgitárosa volt ebben az időben.

8 Pozsonyi: *i. m.* 104–106. o.

9 Pozsonyi: *i. m.* 203. o.

10 Az idézett szöveg a zenekar magántulajdonban lévő archív felvételén tisztán érthető.

11 Ezúton is köszönöm bátyámnak, Molnár Gyulának a cikk megírásához nyújtott segítségét.

Változás és bizonytalanság

Szabó Tibor: Az instabilitás kora

Általában arra mondjuk, hogy stabil, ami a szilárd, biztos és rögzített. A tudományokban gyakran különbséget tesznek stabil és nem-stabil egyensúlypont között, attól függően, hogy az egyensúlyi helyzetéből kimozdított rendszer visszatér vagy nem tér vissza az egyensúlyi állapotába. Ezzel szemben minden olyan helyzet instabil, amelyre a bizonytalan, kiszámíthatatlan és irreverzibilis változások a jellemzők.

A stabilitás és állandóság jelképe az egyiptomi piramis vagy a kínai nagyfal. Ez a *statikus stabilitás* viszonylag kevés dolgot jellemez. A világ s benne a legtöbb dolog folyamatosan változik, úgy mint az évszakok, az ember életszakaszai vagy éppen a társadalom élete is. Ezen változások között azonban jelentős különbségek lehetnek. Az organikus világra felettebb jellemzők a körfolyamatok, a ciklikus változások. A periodicitás egy állandó mintázatot, egyfajta *dinamikus stabilitást* és állandóságot eredményez. Az ilyen rendszertől, illetve állapottól elválaszthatatlan a mozgás és a változás, azonban ezek a változások szabályszerűek, előre láthatóak és reverzibilisek. A társadalomban állandó mintázatot jelentenek az *erkölcsi szabályok, értékek*, illetve a társadalmi együttélés alapvető szabályait tartalmazó *alkotmányok*. Régen, a modernitás előtt, ezeket a szabályokat köbe lehetett vésni, mivel évszázadokon, esetenként évezredekken keresztül állandóak voltak, s így stabilak és állandóak voltak az őket követő közösségek is. Tehát régen a human világ alapvető állandó és stabil volt, és a változások ezen az alapvető állandóságon belül zajlottak le.

Szabó Tibor könyve szerint korunkra a stabilitás megszűnt, és helyette a változások olyan mértékűek, hogy a világunkat joggal tekintjük instabilnak. Tézise szerint „*a mai kor az instabilitás kora... (ez) nem a mai kor egyik jellemzője, csupán (mint számos teoretikusnál), hanem – véleményünk szerint – a fő és mindent meghatározó, abszolút jellemvonása, amely áthatja az emberiség közelmúltját, jelenét és közeljövőjét.*” (7. o.)

Szabó folyamatosan hangsúlyozza, hogy a változás és az állandóság mindig is jelen volt a világban, viszont a hangsúlyok és arányok drámai mértékben megváltoztak. Egyrészt régen a világ alapvetően stabil és állandó volt, és az emberek is így érzékelték, a változás percepciója is inkább csak kivétel volt. Később, a modernitástól kezdve a társadalmat egyre jobban áthatja a változás. Természetesen az emberek csak olyan változtatásokat kezdeményeznek, amelyekről úgy gondolják, hogy javulást eredményeznek. Azonban minden változásnak vannak (járulékos) vesztesei, ráadásul vannak előre nem látható rossz következmények is. Tehát tudomásul kell venni, hogy minden változtatásnak és változásnak lehetnek pozitív és negatív következményei. Az egy másik kérdés, hogy a morális értelem (az ész) képes-e a folyamatokat jó irányban tartani.

Az újkor, a felvilágosodás, az ipari forradalom a társadalmi, politikai és technológiai változásokat mint fejlődés értelmezi, keresi és ünnepli. Az emberek hisznek az észben, hisznek abban, hogy a változások kiszámíthatók, hasznosak és kontrollálhatók. A változás mint fejlődés és haladás eszméje áthatja az egész világot. Korunkra azonban a hangsúlyok egyre inkább eltolódtak a negatív aspektusok felé. Miközben még mindig jelen van

a változást fejlődésként értelmező optimista eszme, egyre erőteljesebb azoknak a hangja, akik, a változásban elsősorban a bizonytalanságot és veszélyt látják, vagyis akik számára a változás: a romlás, a hanyatlás, a társadalmi, gazdasági és ökológiai összeomlás, vagy éppen az emberiség kihalásának kockázatát hordozza.

A változások megítélésének a változása először az utópikus irodalomban játszódott le. A korábbi évszázadokban az írók pozitív utópiákat írtak, amelynek egyik utolsó darabja H. G. Wells műve (angolul: *A Modern Utopia*, 1905). Ezután már szinte csak negatív utópiákról (disztópiákról) olvashatunk. Úgy tűnik, hogy ez a fordulat – némi késéssel – a társadalomtudományokban is lejátszódik.

A könyv egyik nagy érdeme, hogy tömören összefoglalja és szinte a teljesség igényével ismerteti azokat a szerzőket, akik a változások kockázatait és negatív sajátosságait emelik ki: „bizonytalanság kora” (Zygmunt Baumann), „kockázattársadalom” (Ulrich Beck), visszafogott fejlődés (Serge Latouche). Emellett a szerző számba veszi az instabilitás fő forrásait, úgymint az ökológiai leromlás, erőforrások kimerülése, migráció, globalizáció, nemzetállamok hanyatlása, szélsőséges politikai pártok előtérbe kerülése. Ráadásul ezeknek az ökológiai és társadalmi tényezőknek a kölcsönhatása és interferenciája extrém módon felerősíti korunk instabilitását. Külön fejezetben foglalkozik a növekedés problémájával, amelyet az („optimista”) modernitás eleve mint a problémák megoldásaként érzékelt, miközben a „pessimista” oldalon egyre többen fogalmazzák meg azt a véleményt, hogy a növekedés nem a megoldás, hanem a probléma része. A szerző két fejezetben is foglalkozik a migrációval, beleértve annak biztonsági vonatkozásait is. Különös aktualitást ad megállapításainak a közelmúlt (2015. január) párizsi terrortámadása. A filozófus – politológus szerző könyvének jelentős részében korunk problémáit tárgyalja, ugyanakkor a *Változás és állandóság* fejezetben (100–216. o.) vannak eszmetörténeti jellegű tanulmányok is – olyan szerzőkről, mint Dante, Leonardo, Gramsci. Az itt olvasható – önmagában érdekes – tanulmányok szerintem megtörik a könyv gondolatmenetét.

Szabó különbséget tesz a természeti vagyis automatikus és az ember által előidézett változások között. Az ember által előidézett változások esetében fontos különbség, hogy előidézői vagy elszenvetői vagyunk-e ezeknek a változásoknak. „Változásra vagy állandóságra törekszik az ember?” – teszi fel a kérdést a szerző (11. o.) **S noha mindkettő** jelen van az ember, illetve az emberiség életében, a változások jelenlegi mértéke és üteme biztos, hogy ellentétben áll az alapvető emberi természettel, amely önmagában is jelentős feszültség forrása.

A könyv fejezetei a következők: A változás filozófiája; Az instabilitás politikafilozófiai kihívásai; Minden mozog. Globális változás és planetáris tudat; A globális „visszafogott-fejlődés” paradigmája; A globális jövő scenáriói; A „nemzetállam kiüresedése” és a migráció; A migráció biztonságpolitikai kihívásai; **Változás és állandóság**; **A felháborodás kora**.

A fejezetek sokszínű és magas színvonalú tanulmányai az instabilitás különböző aspektusait emelik ki, amelyek végül egy egységes és újszerű képet adnak az olvasónak. A jó stílusban megírt könyv forrásait is pontosan dokumentálja, 330 lábjegyzet formájában. Mindezek alapján Szabó Tibor könyvét nemcsak a szakemberek, hanem a széles közvélemény figyelmébe is ajánlom.

(Szabó Tibor: *Az instabilitás kora. Tanulmányok múltról, jelenről, jövőről*. Szeged, 2014, Belvedere Meridionale Kft., 224 p.)

Richard Bernstein

Egy gyönyörű és mélységesen
megosztott ország: Thaiföld

Sokáig úgy gondolták – legalábbis az amerikaiak –, hogy Délkelet-Ázsiában Thaiföld a jövő egyik nagy reménysége. A viszonylag jómódú ország a világ második legnagyobb rizsexportőre, és a számítógépes merevlemez exportja terén is a dobogó első helyén áll. Gazdasági fejlődése nem annyira gyors ugyan, mint a közeli Kínáé, de így is lenyűgöző: elérte akár az évi 7%-ot is. Az etnikailag nagyrészt homogén, túlnyomórészt buddhista országot egy köztiszteletben álló és rendkívül régóta trónon levő király uralja. Thaiföld gyönyörű ország, zöldellő hegyekkel, csodálatos tengerparttal és termékeny (bár az áradások által veszélyeztetett), hordalékos síkságokkal.

Az elmúlt nyolc évben azonban rendkívül súlyos politikai válság sújtotta Thaiföldet, amelyben két megalkuvást nem ismerő tömegmozgalom, a „vörösingesek” és a „sárgaingesek” álltak szemben egymással. Több mint százan haltak meg a zavargások és demonstrációk közben, és sok volt a sérült is. Az említett időszakban négy választott kormányt távolítottak el a hatalomból, kettőt közülük katonai puccsal. A két puccsból a másodikra 2014. május 22-én került sor, amikor a hadsereg főparancsnoka, Prajuth Csan-ocsa tábornok több hónapos zűrzavar után átvette az ország irányítását.

A jelentések szerint 2013 novembere és az államcsíny időpontja között huszonnyolc ember vesztette életét a zavargásokban, és a szembenálló felek már a fegyveres harcra készültek. Thaiföldön sokan úgy érzik, hogy a puccs indokolatlan volt, hogy más módon is helyre lehetett volna állítani a rendet. Mások azonban üdvözölték a katonai

hatalomátvételt, és meg vannak győződve róla, hogy az ország polgárháborúba sodródott volna, ha Prajuth nem lépett volna közbe.

Mi vezethetett az Egyesült Államok talán legfontosabb délkelet-ázsiai szövetségésének számító Thaiföldön ilyen heves és makacs hatalmi harchoz? A megszokott magyarázat szerint egy új, nagyrészt jelenlegi vagy egykori rizstermelőkből álló vidéki többség alakult ki, és a bangkoki elit attól tartott, hogy kiszorul a hatalomból. Ez az elit elvesztett minden választást, amit Thaiföldön az elmúlt tizenhárom évben tartottak. Újra és újra vereséget szenvedett a szavazóhelyiségekben, de a rendőrség és a katonaság segítségével, illetve bírói beavatkozások révén mégis hatalmon tudott maradni. Az Alkotmánybíróság például azért fosztotta meg hivatalától az egyik, az elittel és támogatóival szembenálló miniszterelnököt, mert a szóban forgó kormányfő szerepet vállalt egy televíziós főzőshow-ban, ezzel megsértve azt a törvényt, ami tiltja, hogy vezető politikusok magáncégeknek dolgozzanak. A legutóbbi demokratikusan megválasztott vezető, akit kiszorítottak a hatalomból, Jingluk Sinavatra volt, Thakszin Sinavatra húga. Thakszin Sinavatra populista milliárdos, akit 2001-ben választottak miniszterelnökké. 2005-ben újraválasztották, 2006-ban azonban – annak ellenére, hogy támogatták a vörösingesek – elűzték. Néhány héttel a legutóbbi államcsíny előtt Jinglukot eltávolították hivatalából a thaiföldi bíróságok, amelyek úgy hoztak döntést, hogy közben a sárgainges tüntetők ezrei – akik azt akarták, hogy teljesen szüntessék meg a demokratikus választások intézményét – megbénították a kormány napi működését.

Az új és a régi hatalom közötti konfrontáció központi alakja Thakszin Sinavatra, egy karizmatikus és dúsgazdag politikus-üzletember, akinek 2001-ben történt miniszterelnökké választását tekinthetjük a thaiföldi konfliktus első szakasza kezdetének.

Thakszin dinamikus személyiség volt, aki forradalmasította a thai politikát, és egy új többséget alakított ki az északon és északkeleten élő vidéki emberek körében. Megvolt rá az esélye, hogy úgy vonuljon be a thai történelembe, mint az az ember, aki egy új, virágzó és demokratikus korszakba vezetette az országot. De Thakszintól nem volt idegen az sem, hogy pozícióját személyes gazdagodására használja fel, és diktatórikus módszerek igénybe vételével is vádolták (például azzal, hogy rokonoikat és barátokat nevezett ki különböző kulcspozíciókba). Ez jó okot – avagy, ahogy sok hűséges támogatója mondja, egy gyenge lábakon álló ürügyet – szolgáltatott a riválisainak ahhoz, hogy a csőcselék segítségével megszabaduljanak tőle.

A thai politika másik fontos jellegzetessége a hadsereg általi beavatkozás szinte kitorolhetetlen hagyománya. A hadsereg egy erős és nagyon sokak által csodált intézmény az országban, amelynek története során sokszor volt feszült a kapcsolata a szomszédjaival. 1932 óta, amikor Thaiföld alkotmányos monarchiává vált, puccskísérletek tucatjaira került sor, és legalább tizenkettő sikeres volt közülük. Voltak olyan esetek is, amikor a hadsereg nem vette ugyan át közvetlenül a hatalmat, de a színpalak mögött arra használta a befolyását, hogy egy olyan polgári vezetőt válasszanak, aki majd a hadsereg akarátának megfelelően kormányoz. Ez történt legalább egyszer a jelenlegi válság közben is, amikor 2008-ban nyomást gyakoroltak néhány parlamenti képviselőre annak érdekében, hogy lépjenek át az egyik pártból a másikba, és így népszavazás nélkül is hivatalba léphessen a hadsereg által kijelölt új miniszterelnök.

Végül pedig ott van a thaiföldi monarchia és Bhumibol Aduljadsz király, aki már közel hetven éve ül a trónon, és egyfajta bódhiszattvának, a bölcsesség megtestesülésének, élő szentnek tekintik. Bhumibol királyt mindig szerény uralkodónak tartották, aki az öt körülvevő tanácsadók szuperelit csoportjának befolyása alatt áll. Népszerű és elismert király, akit mellesleg a világ legszigorúbb felségvédelmi törvényei óvnak a kritikától, illetve mindennemű komolyabb felelősségre vonástól. Bűncselekményt követ el, aki megkérdőjelezi az uralkodó hatalmának legitimitását. De a jelentések szerint a királynak rossz az egészségi állapota, közelgő halála és a trónutódlás kérdése pedig csak fokozta a thaiföldi hatalmi harc tétjét.

Thakszin Sinavatra jelenleg Dubajban él, de így is erőteljes befolyást gyakorol a vörösingesekre és veszélyt jelent a thai elitre nézve. Nem csupán azért, mert az ő pártja nyeri meg a választásokat, hanem azért is, mert ő az egyetlen nem a királyi családhoz tartozó személyiség Thaiföldön, akinek presztízse talán még a királyéval is vetekszik (de az uralkodó fiánál, a trónörökös Maha Vadzsiralongkorné hercegénél – akivel Thakszin egyébként állítólag szoros kapcsolatokat ápol – mindenképp nagyobb). Űgy is fogalmazhatnánk, hogy Thakszin tevékenysége miatt a szuper-elit csoportok, amelyek különleges státusa a jelenlegi királyhoz való közelségükből ered, kiszorul(hat)nak a hatalomból. Ez a magyarázata annak, hogy az elmúlt nyolc év legsúlyosabb politikai válsága alatt a Thakszinnal szemben felhozott legfőbb vád – akár megállja a helyét, akár nem – végig az volt, hogy a célja ellenőrzése alá vonni a monarchiát. Ezzel szemben a sárgaingesek és az őket támogató elit tagjai azzal büszkélkednek, hogy ők a királyi család védelmezői, akik nélkül – és erről megvannak győződve – Thaiföld zürzavarba fulladna.¹

A hatalmat 2014 tavaszán Thakszin húgától átvevő katonai junta szlogenje így hangzott: „Visszaadni a boldogságot az embereknek”. A junta szerint ezt részben azzal fogják elérni, hogy elősegítik a megbékélést a két versengő fél között. Prajuth tábornok, aki a puccs idején a Thai Királyi Hadsereg főparancsnoka volt, megpróbálhatja megbékíteni a vörösingeseket azzal, hogy folytat néhány populista vidékfejlesztő programot (amelyeket egyébként még Thakszin indított el), illetve azzal, hogy elnyomja a tiltakozás mindennemű fellángolását.

Könnyen lehet azonban, hogy a thaiföldi politikai megosztottság túlságosan mély – túl sok felhalmozódott ellenségeskedéssel és túl sok különböző, egymással összeférhetetlen érdekekkel – ahhoz, hogy csak azért megszűnjön, mert a hadsereg parancsnoka így rendelkezik. A junta mutathatja magát politikailag semlegesnek, és állíthatja, hogy a két

¹ Lásd Andrew MacGregor Marshall: *A Kingdom in Crisis: Thailand's Struggle for Democracy in the Twenty-First Century* (Zed, 2014) című könyvét, amelyben részletesen olvashatunk arról az elméletéről, miszerint a zavargások hátterében meghúzódó valódi ok a közelgő thaiföldi trónutódlással kapcsolatos válság.

egymással szemben álló tábor közötti megbékélésre törekszik, de a katonai hatalomátvételt sokan mégis – és jó okkal – a sárgaingesek győzelmeként értelmezik. Ha megpróbálja letörni a vörösingesek hatalmát, akkor nagyon valószínű, hogy a thaiföldi puccs óta tapasztalható nyugalom átadja helyét egy újabb heves konfrontációnak. „A puccs rövid távon mérsékelhette a káoszt és erőszakot [...] – olvashatuk egy vezető washingtoni agytröszt tanulmányában néhány héttel a katonai hatalomátvételt követően –, de nem fogja megoldani sem ezt a válságot, sem Thaiföld alapvető problémáit.”²

Thakszin Sinavatra egy gazdag kínai-thai család sarja, amely az ország északi részén található ősi főváros, Csiangmaj közeléből származik. Vagyonát az 1990-es években szerezte egy kormány által biztosított távközlési monopóliumnak köszönhetően. 1998-ban megalapította a Thai Rak Thai Pártot, amely végérvényesen átalakította a thai politikát.

Thakszin új ötletekkel rendelkező, leleményes és népszerű politikai harcosnak bizonyult. A 2001-es választásokon pártja több parlamenti helyet szerzett, mint addig bármely másik párt a thaiföldi választások történetében. Ő lett a miniszterelnök, és azonnal hozzálátott, hogy teljesítse a választási kampány közben tett ígéreteit. Alap gondolata, amit Hernando de Soto perui közgazdász ihletett, az volt, hogy bővítsé azoknak az eszközöknek a körét, amelyeket a vidéki emberek fedezetként használhatnak az alacsony kamatozású hitelek felvételénél. „A kapitalizmushoz tőke kell, tőke nélkül pedig nincs kapitalizmus – mondta Thakszin egyik 2003-ban tartott beszédében. – Tehát tőkét kell áramoltatnunk a vidéki területekre.” Létrehozott egy gazdaságösztönző programot, amelynek elemei között voltak mikrohitel a gazdáknak, készpénzfúziók a thai falvaknak, alacsony kamatozású diákhitel, illetve egy új nemzeti egészségügyi terv, amelynek köszönhető-

en bárki ingyenes orvosi ellátásban részesülhetett egy 30 thaiföldi baht (körülbelül egy amerikai dollár) összegű havi átalánydíj ellenében.

Ellenfelei túlköltekezéssel vádolták, de a thaiföldi gazdaság növekedési üteme – ami az 1997-es ázsiai pénzügyi válságot követően alacsony volt – gyorsan 7% körülire emelkedett. Thakszin programja változtatott az állami költségvetés elosztásán is, amelynek túlnyomó részét addig Bangkokra fordították, és amiből attól kezdve több jutott a tartományoknak. Az államadósság-GDP arány Thakszin hivatali ideje alatt 40-50% között változott, ami egy fejlődő gazdaságban mérsékeltnek mondható.

A földművesek az egész országban úgy érezték, hogy most először olyan vezetőjük van, aki nemcsak dinamikus és erőteljes, hanem fő céljának tekintti a vidéki területek jólétének megteremtését is. Thakszin egy kissé heterodox buddhista koncepcióval erősítette meg a helyzetét egy olyan országban, ahol a buddhista koncepciók részei a politikai diskurzusnak. A buddhizmus domináns filozófiai ága az úgynevezett elégséges vagy fenntartható gazdaságot hangsúlyozza; azt az elképzelést, miszerint egy bizonyos fajta gazdasági egyszerűség, a kapzsiság hiánya, a szerény körülmények elfogadása erényes dolog. Thakszin viszont egy másik, Buddhadasza Bhikkhu (1906–1993) nevével fémjelzett elképzelést támogatott. A 2006-os Thakszin-ellenes puccs után új alkotmányt fogadtak el népszavazással, ami az elégséges gazdaságot rögzítette vezérelvként. A közvélemény-kutatások azonban azt mutatják, hogy a mellette folytatott propagandakampány ellenére az északkeleti tartományokban élő szavazók 62,8%-a nemmel szavazott az alkotmánytervezetre.³

A vörösinges aktivizmusban kifejeződésre jutó vidéki ébredés nem kizárólagosan Thakszin tevékenységének volt köszönhető. Thakszin egy olyan pillanatban lépett színre, amikor a thai vidék egyre inkább tudatába került a külvilágnak, egyre kifinomultabbá és egyre igényesebbé vált. Az évek során több tízezer gazda vagy egykori gazda vállalt

2 Lásd Phuong Nguyen – Gregory B. Poling – Kathleen B. Rustici: Thailand in Crisis: Scenarios and Policy Responses. Center for Strategic and International Studies, 2010. július. A tanulmány három lehetséges politikai forgatókönyvet (a mérsékelt polgárság felemelkedése, folytatódó katonai uralom, illetve polgárháború) vázolt fel Thaiföld jövőjére vonatkozóan.

3 Lásd Claudio Spranzetti: Burning Red Desires: Isan Migrants and the Politics of Red Desire in Contemporary Thailand. *South East Asia Research*, Vol. 20, No. 3, 2012.

munkát az ország harminc nagy ipari központjának valamelyikében, ahol számítógépes merevlemezeket és más speciális termékeket gyártanak. Sok ezer falusi költözött a városokba (különösen Bangkokba), ahol motorkerékpár-taxisként, háztartási alkalmazottként, a turizmusban vagy épp a szexiparban találtak maguknak munkahelyet. Ezek a vidéki bevándorlók minden nap szembe-sülnek azzal a ténnyel, hogy a csillogó-villogó bevásárlóközpontokban árult termékek meghaladják az ő gazdasági lehetőségeiket. Változatlanul szoros kapcsolatot tartanak fenn a szülőfalujukkal, ahová visszaküldik a keresetük egy részét hátrahagyott szüleiknek és gyermekeiknek, illetve visszamennek szavazni.

William Klausner antropológus hatvan éven át tanulmányozta a vidéki Thaiföldet. Egyik tanulmányában – amely egy faluba tett látogatásról szól a Thakszin-korszak idején – megemlíti, hogy sok faluban a helyi buddhista szerzetes háttérbe szorult a vörösinges politikai aktivistával szemben. „A politikai nézeteket hajthatatlanul és agresszíven képviselik, legalábbis Thakszin támogatói”, írta Klausner, aki úgy becsülte, hogy ezek a Thakszintámogatók alkotják egyes falvak lakosságának 95%-át.⁴ Az ország északi és északkeleti részén a legtöbb falu vörösinges falunak vallja magát. A vörösingesek zászlaja sok ház bejárata előtt ott leng, gyakran egy Thakszint ábrázoló poszter mellett. A helyi vörösinges rádió híreket és Thakszinnal készített interjúkat sugároz. Ezt a vörösinges tevékenységet a junta betiltotta.

A 2005-ös választásokon Thakszin pártja, a Thai Rak Thai Párt 375-öt szerzett meg az 500 parlamenti helyből, megsemmisítő vereséget mérve fő riválisukra, a Demokrata Pártra. Thakszin úgy kezdte a második ciklusát, mint a legnagyobb hatalmú választott tisztviselő a thai történelemben. Thakszin „azt az üzenetet küldte a vidéki szavazóknak, amit kellett – mondta P. Csuenszukukszavadi, a *Bangkok Post* című angol nyelvű lap főszerkesztője, amikor néhány évvel ezelőtt Thaiföldre látogattam. – A legfontosabb az volt, hogy már rögtön a 2001-es

választások után sikerült némi javulást elérnie. Attól kezdve egyre nőtt a népszerűsége, és még a thai elit is támogatta. Másrészt viszont kiüresítette a demokratikus folyamatokat.”

Ez a „másrészt” volt az, ami Thakszin végzetes hibájának bizonyult. Ellenzéke kezdetben gazdag bangkoki üzletemberekből állt, akik egyre nagyobb fenyegetésnek tekintették őt az érdekeikre nézve. De a Thakszin-ellenes érzések gyorsan igazi tömegmozgalommá nőttek ki magukat, amelyben újságírók, köztisztviselők, szakmunkások, szakszervezeti aktivisták, katonák és rendőrök mellett még a királyi család egyes tagjai is részt vettek (bár utóbbiak ezt nem vállalták nyíltan). Az új ellenzék tagjai közül sokaknak nem fűződött nyilvánvaló gazdasági érdeke ahhoz, hogy elmozdítsák Thakszint a hatalomból, de idővel kezdtek úgy tekinteni a miniszterelnökre, mint potenciális választott diktátorra, egy Vlagyimir Putyinhoz vagy inkább a kambodzsai Hun Szenhez hasonló erőseberre.

Thakszin életrajzírói, Paszuk Phongpajcsit és Chris Baker beszámolnak az ex-miniszterelnök kétes üzeméről is.⁵ Az egykori kormányfőt azzal vádolták, hogy visszatartotta az állami hirdetések az őt bíráló lapoktól, és nyomást gyakorolt a hírügynökségekre, hogy megbüntesse azokat az újságírókat, akik kritikus hangvételű cikkeket írtak róla. Egy kábítószerek-kereskedők elleni kampány során – a jogállamiság elvét és gyakorlatát súlyosan megsértve – a kormányerők több ezer embert végeztek ki bírósági eljárás nélkül. Thakszin ráadásul arra is felhasználta a politikai pozícióját, hogy még tovább gazdagítsa saját magát és családját. 2006-os elsőprő választási győzelme után családja közel kétegy milliárd dolláros nyereséget elérve eladta a holdingtársaságukat, a Shin (Shinavatra) Corporationot egy szingapúri befektetési alapnak, Thakszin pedig elintézte, hogy ne kelljen tőkenyereség-adót fizetniük. A bíróságok nem találtak kivételmentes dologban, de az ügy megmutatta, hogy Thakszin manipulálni tudta a törvényt a maga javára, és ez szolgáltatta a municiót egykori támogatójának, Szondhi Limthongkul médiamágnásnak ahhoz, hogy megnyerje a tömegek támogatását egy Thakszin-ellenes kampányhoz.

4 Lásd William J. Klausner: *Essays on Thai Culture in Transition: Social and Political Implications*. Institute of Security and International Studies. Bangkok, 2010, 64–67. o.

5 Pasuk Phongpaichit – Chris Baker: *Thaksin*. University of Washington Press. Washington, 2010. 2. kiadás.

Szondhi 2006-ban megalapította a Népi Szövetség a Demokráciáért nevű szervezetet, amely a sárgát, a monarchia színét választotta jelképként. A sárgaingesek hamarosan heves tüntetéseken követelték Thakszin lemondását. Ez a tüntetéssorozat volt az, ami végül néhány hónapos zűrzavar után a 2006-os puccshoz vezetett.⁶ Két évvel később vádat emeltek Thakszin ellen hatalommal való visszaélés miatt (a vád alapjául egy bangkoki telekügylet szolgált). Két év börtönre ítélték, ami miatt 2008-ban elhagyta Thaiföldet.

Mindenek ellenére Thakszin ma is meghatározó személyiségnek számít Thaiföldön, aki döntéseket hoz pártja, a Thai Rak Thai Párt (illetve – mivel ezt a pártot a 2006-os puccs után betiltották – annak más nevek alatt létező utódszervezetei) működésére vonatkozóan. 2010-ben, miután a hadsereg felügyelte mellett hivatalba lépett egy demokrata párti, nem választott tisztségviselőkből álló kormány, egy hivatalosan Egyesült Front a Demokráciáért a Diktatúra Ellen néven ismert csoport (azaz a vörösingesek) 300 000 tagja szállta meg Bangkok kereskedelmi központját. Három hónap múlva a hadsereg löfөгyverek és éles löszér alkalmazásával lecsapott a vörösinges megszállókra és megtisztították a városközpontot, közben pedig megöltek mintegy nyolcvan tüntetőt. A jelentések szerint a művelet közben tizenkét katonát is életét veszítette.

A 2010-es katonai akció mindmáig eleven emlékként él a vörösingesek emlékeztében. Sem a hadsereg, sem a rendőrség nem tett érdemleges erőfeszítést annak érdekében, hogy ellenőrzés alatt tartsák a sárgaingeseket, még akkor sem, amikor a tevékenységük már nem csupán zavaró, hanem egyértelműen illegális volt. 2008-ban a sárgaingesek lefoglaltak száz autóbust és több mint egy héten át blokád alatt tartották Bangkok repülőterét, ezzel gyakorlatilag elzárva Thaiföldet a külvilág legnagyobb részétől. A tüntetők szögesdróttal vették körül a Parlament épületét, hogy megakadályozzák az újonnan kinevezett miniszterelnököt a kormány irányításában. Az ilyen incidensekre hivatkozva a hadsereg 2008-ban egy új, Thakszin-ellenes polgári kormányt segített hatalomra. De 2011-ben választásokat tartottak, amelyeken – mint mindig – a Thakszin-párt nyert, a szavazatok

egyértelmű többségét megszerezve. Az új miniszterelnök Thakszin húga, Jingluk Sinavatra lett, akit maga Thakszin nevezett meg pártja, az ekkor már Pheu Thai néven ismert párt vezetőjeként.

2013 novemberében a parlament alsóháza, amelyben a vörösingesek voltak többségben, általános amnesztiát hirdetett. A rendelet megbocsátott volna a sárgainges vezetőeknek, akik részt vettek a 2010-es vörösingesek elleni katonai akcióban, de azt is lehetővé tette volna, hogy Thakszin visszatérjen Thaiföldre. A döntés heves tiltakozások újabb hullámát váltotta ki. Sárgainges fegyveresek hatoltak be több minisztériumba, és hónapokig megszállva tartották az épületeket. A rendőrség ugyan megpróbálta megakadályozni a sárgaingeseket abban, hogy elfoglalják a miniszterelnök hivatalát, de a tüntetők így is körülvették az épületet, Jinglukot pedig – biztonsága érdekében – egy közelebről meg nem nevezett helyre kellett menekíteni.

Jingluk kérte a választások megismétlését, de a demokraták nem voltak hajlandók részt venni az újabb szavazáson, inkább kiküldték a párt aktivistáit, hogy blokkolják a szavazóhelyiségeket. A Választási Bizottság végül – arra hivatkozva, hogy nem adtak le elegendő szavazatot – érvénytelenítette a választási eredményeket. A tiltakozások során a sárgaingesek elfoglalták több bangkoki televíziós csatorna központját, és arra kényszerítették a szerkesztőket, hogy sugározzák a sárgaingesek vezetőjeként fellépő Szuthep Thaugszuban egykori miniszterelnök-helyettes egyik beszédét. Szuthep felszólította Jinglukot, hogy két napon belül mondjon le, és „adja vissza a hatalmat a népnek”. Továbbá követelte a thaiföldi demokratikus választási rendszer eltörlését, valamint azt, hogy egy olyan kormány kerüljön hatalomra, amely egy, a király által kinevezett tanácsból áll. Az utóbbi követelés lényegében teljesült is, hisz miután a hadsereg átvette a hatalmat, Prajuth tábornok összeállított egy Miniszterek Tanácsa nevű testületet. A Tanács fehér, aranyzsinórral díszített egyenruhát viselő tagjait bemutatták a királynak, aki 2014. szeptember elején jóváhagyta a kinevezésüket.

A találgatások Thaiföldön manapság többnyire Prajuth tábornok személye körül forognak, illetve azzal kapcsolatosak, hogy hogyan fogja kezelni a thai válságot az elkövetkező hónapokban. Eddig sikerült megőriznie a nyugalmat; számos új in-

⁶ A puccs időpontjában Thakszin épp az ENSZ Közgyűlésének New York-i ülésén tartózkodott.

tézkedést jelentett be és ígéretet tett arra is, hogy végül visszatérnek a polgári kormányzáshoz. A legfontosabb kérdés azonban talán az, hogy mit fognak tenni a vörösingesek, illetve újrakezdik-e a tömeges tiltakozásokat? A vörösingesek nem éppen az erőszakmentesség elkötelezett hívei (amikor 2010-ben Bangkok utcáira vonultak, sokan érezheték fenyegetve magukat), ennek ellenére nehéz nem szimpatizálni velük, hisz vezetőiket, akikre szabad és tisztességes választásokon szavaztak, a csőcselék segítségével távolították el a hatalomból.

Ami Thakszin illeti, ő olyan politikus, aki hatalmas magánvagyonát is kész latba vetni annak érdekében, hogy hatalomra jusson. De vajon valóban indokolt volt-e, hogy a hadsereg beavatkozásával távolítsák el a hatalomból? Annyi bizonyos, hogy az ellenzéki párt nem volt hajlandó részt venni a választásokon, mert tudták, hogy veszítenének Thakszin pártjával szemben. „Az lehetett volna a jó megoldás, ha érvényt szereznek a törvényeknek”, mondta 2014 júliusában Apirux Vanaszathop, a neves üzleti tanácsadó arra utalva, hogy a thaiföldi rendőrség és a hadsereg gyakorlatilag megtagadta, hogy a rend helyreállítása érdekében véget vessenek a sárgaingesek ámokfutásának.

A junta arra törekedett, hogy semlegesítse Thakszin távolról is érvényesülő befolyását, mégpedig azzal, hogy betöltötték a vörösinges aktivizmust, bezárták a rádióállomásait és folyamatos megfigyelés alatt tartják az egykori vörösinges vezetőket, akiket a bebörtönzés veszélye fenyeget abban az esetben, ha agitálni próbálnak. A rezsim – egy meglehetősen orwelli jellegű döntéssel – még az iskolai történelemtankönyvekből is törölte Thakszin nevét.⁷ Eközben a thai gazdaság fejlődése lelassult, a becslések szerint a növekedés jelenleg évi 1,5%-os. A vidék eladósodottsága növekszik, amit csak súlyosbít, hogy a már így is adósságterhek alatt nyögő rizstermelő gazdák az aszály miatt sok helyen nem tudtak vetni.⁸ Egy washingtoni agytröszt szavait idézve: a junta továbbra is nyeregben marad, mint ahogy

megmaradnak Thaiföld alapproblémái is, melyek közül a legfontosabb a vidéki többség elidegenedése, amelynek öntudatának elbredése a thaiföldi politikai válság kialakulásának elsődleges oka volt. Ne lepődjünk hát meg, ha a vörösingesek ismét megkísérlik magukhoz ragadni a hatalmat...

(The New York Review of Books)

Juan José Morales

Kínai vendégmunkások a cári Oroszországban

Mark O'Neill: From the Tsar's Railway to the Red Army: The Experience of Chinese Labourers in Russia during the First World War and Bolshevik Revolution (Penguin China, 2014, 80 oldal) című könyvének bemutatása

A Penguin China kiadó szakkönyvei között már eddig is akadtak olyan munkák, amelyek összekapcsolták az I. világháborút és az 1917-es oroszországi forradalmat. A két eseményt összekötő vonalak ezekben a könyvekben Európán, azon belül is leginkább Franciaországon keresztül húzódtak. Ugyanakkor van egy másik, Oroszországon áthaladó szál is. A *From the Tsar's Railway to the Red Army: The Experience of Chinese Labourers in Russia during the First World War and Bolshevik Revolution (A cár vasútjától a Vörös Hadseregig: Az Oroszországban dolgozó kínai vendégmunkások tapasztalatai az I. világháború és a bolsevik forradalom idején)* című könyv azoknak a kínaiaknak a szinte ismeretlen történetét mondja el, akik hazájukból a cári Oroszországba mentek, hogy vendégmunkásként járuljanak hozzá az orosz háborús erőfeszítésekhez, és akiket végül utolért a bolsevik forradalom zűrzavara.

Mark O'Neill egyik korábbi művében (*The Chinese Labour Corps: The Forgotten Chinese Labourers of the First World War* [Penguin Specials, 2014]) már feldolgozta a nyugati fronton, az antanthatalmak szolgálatában dolgozó kínai munkások történetét, így új könyvét akár az említett munka testvérkötetének is tekinthetjük. Az Oroszországba került kínai munká-

7 Thomas Fuller: Loved and Hated, Former Premier of Thailand Is Erased from Textbook. *The New York Times*, 2014. szeptember 16.

8 Thomas Fuller: Household Debt and Signs of Drought Squeeze Economy in Thailand. *The New York Times*, 2014. október 6.

sok pontos száma nem ismert, de a legvalószínűbb becslés szerint mintegy 200 000-re tehető, azaz kétszázötven ezer fölött voltak a Franciaországban és Belgiumban munkát vállaló 135 000 kínainál. Ráadásul az Oroszországban dolgozó kínaiakra sokkal rosszabb körülmények vártak, mint a Nyugat-Európában munkát vállaló honfitársaikra. Az ő kálváriájuk talán a legtragikusabb fejezete a kínai kivándorlás négy évszázados történetének.

A könyv bevezetőjében a szerző felvázolja a két ország közötti történelmi kapcsolatok hátterét. A cári Oroszország a 19. század második felében jelentős mértékben, egészen az Amur-folyóig kiterjesztette keleti és déli határait. Az ekkoriban rendkívül gyenge Kína nem tehetett mást, mint hogy elfogadja az új határvonalat, sőt azt is lehetővé kellett tennie, hogy az oroszok kikötőt és haditengerészeti bázist építsenek Vlagyivosztkban. Oroszországnak szüksége volt a kínai munkaerőre és igénybe is vette azt; részben az említett terület fejlesztésére, részben a vasútépítéseknel, így például a transzszibériai vasút távol-keleti szakaszának, illetve az Észak-Mandszúrián keresztül Harbinon át Vlagyivosztkba vezető Kínai keleti vasútvonal építési munkálatainál.

Oroszország részvétele az I. világháborúban kezdettől fogva katasztrófális volt, és elképesztő mértékű emberáldozatokat követelt. Kína készségesen vállalkozott a háború kiterése utáni munkaerőhiány enyhítésére, ám Peking csakhamar elvesztette a munkaerő-toborzás fölötti ellenőrzést, és sok kínai munkavállaló úgy került Oroszországba, hogy nem volt megfelelő munkaszerződése, ami az alapvető jogait garantálta volna. A rosszul felszerelt és élelmezett, minden jogi védelem nélküli munkások kiszolgáltatottak voltak a kínai munkaközvetítők és az orosz munkáltatók által elkövetett visszaélésekkel szemben.

A kínai munkások 1916-tól kezdtek Oroszországba érkezni, és a cári birodalom szinte minden sarkában alkalmazták őket. Ezek dolgoztak és haltak meg közülük a fronton. A munkakörülmények sokszor szélsőségesen rosszak voltak, különösen azok számára, akik az akkori főváros, Pétervár (Szentpétervár) és az új, télen is jégmentes északi sarkkörön túli kikötő, a Kola-félszigeten található Murmanszk közötti vasútvonal építésén dolgoztak. Közülük sok vált a rendkívül zord időjárás,

az alultápláltság és a betegségek áldozatává. (Az itt dolgozó 10 000 kínai egyébként nem a kivételhez tartozott: rajtuk kívül mintegy 50 000 német és osztrák–magyar hadifoglyot, illetve 30 000 orosz parasztot is munkára fogtak.) Kínai munkásokat küldtek a kelet-ukrajnai Donyec-medencébe, hogy szén bányásszanak olyan bányákban, amelyek akkoriban a világ legveszélyesebb szénbányái közé tartoztak.

Li Csen-tung (Li Zhen-dong), a kínai vendégmunkások egyike így emlékezett vissza a munkakörülményekre:

„Egy erdőben dolgoztunk, nem messze Pétervártól. Egy jobb élet reményében jöttünk ide, de teljesen ki voltunk szolgáltatva a rendkívül nehéz körülményeknek. Oroszországban dolgozni épp olyan volt, mint Kínában dolgozni. Napi tizenöt órát kellett robotolnunk, és nyirkos, zsúfolt és piszkos barlangokban aludtunk. Keveset fizettek nekünk, ami még ahhoz is alig volt elég, hogy élelemmel lássuk el magunkat.”

Minél inkább elhúzódott a háború, annál rosszabbak lettek a feltételek az oroszok számára, és még inkább a kínaiak számára, akiknek nem voltak meg az eszközeik ahhoz, hogy hazatérjenek, az orosz munkaadók és a kínai vállalkozók pedig nem tudták vagy nem is akarták visszaküldeni őket. A munkásokat egyik munkahelyről a másikra költöztették, és úgy adták-vették őket, mint a rabszolgákat. Az infláció az egekbe szökött, akuttá vált az élelmiszer- és üzemanyaghiány, ráadásul pedig ott voltak még az orosz hadsereg által elszenvedett hatalmas veszteségek is.

Amikor a cári rendszer megbukott és Lenin különbékét kötött Németországgal, a kínai munkások egy számukra idegen országban rekedtek. Néhányan koldulásra vagy bűncselekményekre kényszerültek, és magatartásuk a kínai közösség egészére rányomta a bélyegét. Hogy enyhítsenek a helyzeten, néhány kínai diák – akikhez később kínai diplomaták és üzletemberek is csatlakoztak – szolidaritási hálózatokat alapított, köztük a szentpétervári székhelyű Oroszországi Kínai Munkások Unióját (OKMU). Az OKMU nagyobb együttműködési készségre talált a szovjetek részéről, mint a cári rendszer részéről, és – a Kuangcsou tartományban született Liu Cö-zsung (Liu Zerong) vezetésével, aki 1919 márciusában a nem Kínában élő kínaiakat képviselte a Kommunista

Internacionálé első ülésén – fokozatosan olyan szervezetté fejlődött, amivel számolni kellett.

Több ezer kínai csatlakozott a forradalomhoz és a Vörös Hadsereghez – volt, aki azért, hogy kiutat találjon a kilátástalannak tűnő helyzetéből, volt, akit megfélemlítettek, és voltak olyanok is, akiket a lelkesedés ragadott magával, akiket vonzott egy új korszak, a munkásosztály korszakának ígérete. Köztük volt Zsen Fu-csen (Ren Fuchen) is, akit sokan az első kínai bolseviknak tekintenek. Az 1884-ben Liaoning tartományban született Zsen Fu-csen tizenégy évesen kezdett el dolgozni egy orosz cégnél, amely Harbin és Dalian között épített vasutat. Csatlakozott a bolsevikokhoz, és később a kínaiakból álló Vörös Sas zászlóalj parancsnoka lett. 1918 novemberében, harc közben halt meg. Az orosz polgárháború végül Kínát is beavatkozásra kényszerítette, és a kínai civileket kimenekítették Vlagyivosztkából.

A Szovjetunió és Kína közötti kapcsolatok – amelyek megértése a modern történelem megértéséhez is rendkívül fontos – gyakorlatilag ezekkel a munkásokkal kezdődtek. Nagy valószínűséggel ez az első alkalom, hogy a szélesebb olvasóközönség az Oroszországban és a Szovjetunióban dolgozó kínai munkások tízezreinek történetéről olvashat.

(The Asian Review of Books)

Marcia Angell

Van jobb kiút

Atul Gawande Being Mortal: Medicine and What Matters in the End című könyvének bemutatása

Atul Gawande sebészorvos voltaképpen igazat ad nekünk legújabb és egyben legjobb könyvében: nem számít, hogy mennyire vagyunk óvatosak vagy milyen egészségesek a szokásaink, meg fogunk halni, mint bárki más, mégpedig valószínűleg hosszú ideig tartó hanyatlás és betegeskedés után. Az átlag amerikai egy vagy több évet tölt rokkantan és gondozóotthonban lakva, mondja Gawande. Továbbá, az orvosi ellátás igen kis segítséget fog nyújtani a legvégén. Szavait idézve:

„Életünk hanyatló napjait olyan orvosi kezelések kiszolgáltatta éljük, melyek megzavarják agyunkat és kiszívják életerőnket a legcsekélyebb javulás reményében. Intézményekbe vonulunk – gondozóotthonokba és intenzív osztályokra –, ahol a szigorúan ellenőrzött, személytelen rutin elvág bennünket mindazon dolgoktól, melyek fontosak életünkben. S mivel az arra hivatottak vonakodnak kellő alapossggal megvizsgálni az öregedéssel és haldoklással járó tapasztalatokat, még több ártalmára lettek az embereknek, és megtagadták tőlük a legalapvetőbb dolgokat, melyekre leginkább szükségük van.”

Gawande célja, hogy ráébressze az olvasót arra, hogy az öregkor és a halál tragédiája nem oldható meg a modern orvostudomány által, azaz találjunk inkább valami más módot a kezelésére. Könyvét nyolc nagyszerűen megírt fejezetre osztja, mely a független ételtől a halálig befutott pályát taglalja. A *Halandók vagyunk (Being Mortal)*, mely a legszemélyesebb könyv, amit valaha írt, saját apja elhúzódo haldoklásával végződik.

Az első fejezetben megismerjük Gawande feleségének nagyanyját, Alice Hobson, aki hetvenhét éves volt, mikor Gawande először találkozott vele 1985-ben. Akkoriban teljesen független volt – önálló, egészséges és tevékeny életet élt. Gawande szülei indiai bevándorlók voltak; a szerző összeveti az Alice Hobson-féle függetlenséget saját nagyszüleinek életével Indiában, ahol „magától értetődő volt, hogy a szülők saját otthonukban éltek tovább, egy vagy több felnőtt gyermekük támogatására utalva. Ezzel szemben a modern társadalmakban az öregség és a rokkantság megosztott, több generáció által felvállalt felelősség helyett többé-kevésbé magánügygé vált – olyan dologgá, melyet főként egyedül, vagy intézményekben, orvosok körében tapasztalunk meg.”

Megvannak az okai annak, miért változott a hagyományos hozzáállás az öregkorhoz: jelenleg több az idős ember és kevesebb a fiatal; a családoknak szüksége van mind a férj, mind a feleség keresetére, ezért kevesebb a ráérő lánygyermek, illetve meny, aki otthon maradna és gondozná a szülőket és nagyszülőket; továbbá a családtagok lehet, hogy még csak nem is ugyanabban az államban élnek, nemhogy ugyanabban a városban. Ennek ellenére, mutat rá Gawande, ha valaki egészséges és

megengedheti magának, akkor „kétségtelenül a jelenlegi a legkedvezőbb korszak a történelemben az idősök számára.”

Úgy vélem, ebben igaza van. Valójában, mint a Harvard Egyetemen Grant Study⁹ néven folyó kutatás mutatja, azok az idős emberek, akik egészségesek és megvannak az anyagi eszközeik, általában sokkal elégedettebbek, mint fiatal korukban voltak. Akár, mert elérték céljaikat, akár, mert belenyugodtak abba, hogy nem, és inkább a jelenben élnek, mint a jövőben. Ráadásul többé már nem nyomja a vállukat a gyermekekért érzett felelősség, s az ezzel járó valamennyi aggodalom. „Amikor csak megengedhették anyagilag, a társadalomtudósok kifejezésével élve a »távolból szerető családtag« szerepét választották” – írja Gawande.

De előbb vagy utóbb elfogy az élet fonala. Így történt ez Alice Hobsonnal is. Mikor legközelebb találkozunk vele, 1992-t írunk és nyolcvannegyedik évében járt. Ereje megfogyatkozott és kihagyott az emlékezete, de a családban mindenkit, őt magát is beleértve, teljesen váratlanul ért hanyatlása. A legtöbb amerikaihoz hasonlóan valahogy úgy képzelték, hogy ez nem fog bekövetkezni, hanem jó egészségben fog élni, míg aztán egy napon a távoli jövőben majd hirtelen és szép csöndesen meghal. Gawande szerint „ma az az uralkodó elképzelés, hogy kortalanok lehetünk”, és „egyfajta szegénykezéssel tekintünk az élet leszálló ágára”.

A szerző a hanyatlás három sémáját írja le. Az első halálos betegség következménye, mint például gyógyíthatatlan ráké, ahol a kezelés akár hónapokkal vagy évekkel elodázhathatja a végső fázist, de a végén a test alulmarad és igen gyorsan bekövetkezik a halál. A második sémában fennáll egy krónikus betegség, mint például a tüdőtágulás, amely kezelhető, de ismételt visszaesések jellemzik, míg a test többé már nem képes elviselni a kisebb megpróbáltatásokat sem. S végül létezik az „időskori gyengeségnek” hívott séma. Itt nincs életveszélyes betegség, hanem helyette „szervezetünk fokozatos szétesése”,

9 A Grant Study a Harvard Orvostudományi Egyetem 75 (!) éve folyó kutatási programja, mely az egészséges öregedést vizsgálja. A kutatást több mint 30 éve irányító George Vaillant professzor egy mondatban így foglalta össze végkövetkeztetéseit: „Happiness is love. Full stop.” Azaz: „A boldogság szeretet. Pont.”

ahogy Gawande nevezi. „A legvégén – írja – túl sok izületünk szenved károsodást, és túl sok erünk meszesedik el. Nem marad több tartalék.”

Idősebb emberek számára komoly veszélyt jelent, hogy eleshetnek; a legtöbb esés izomgyengeség, rossz egyensúlyérzék és gyakran az egyidejűleg szedett különféle gyógyszerek miatt következik be. A következmények katasztrofálisak lehetnek. Az esést és combnyaktörést elszenvedett idősorúak körülbelül 20 százaléka hal meg egy éven belül a komplikációk következtében, s a fennmaradóak közül sokan soha nem épülnek föl teljesen.

Erőfeszítései ellenére Alice Hobson végül is képtelenné válik arra, hogy önálló életmódját folytassa, s otthonából egy „nyugdíjas lakópark” kis apartmanjába költöztetik, ami Gawande szerint „több szervezetség és felügyelet terhért róttá rá, mint amennyit addig valaha el kellett viselnie”. A rákövetkező évben elesett, eltörte a csípőjét, és az intézmény szakápolói szintjére szállították, ahol „az egyedüllet és a saját testével rendelkezés teljesen megszűnt számára”.

„Akkor ébredt fel, amikor ébresztették, akkor fürdött és öltözött fel, mikor mondták neki, akkor evett, mikor szóltak neki. Bárkivel együtt lakott, akivel kellett... Börtönben érezte magát, amibe mintha azért zárták volna be, mert öreg.”

Egy 1954-es törvény alapján¹⁰ Amerikában ápolóotthonok jöttek létre, de nem elsősorban abból a célból, hogy az időseknek jó legyen, hanem a kórházi ágyhiány megoldásaként, ahol is szükség volt azon páciensek ágyára, akiknek a szegényházak bezárása óta nem volt hova menniük. „Ez egy olyan társadalom gyümölcse, mely az emberi életciklus utolsó szakaszával úgy néz szembe, hogy próbál nem belegondolni” – írja Gawande.

„Intézményekben végezzük, melyek mindenféle társadalmi célkitűzésnek akarnak megfelelni – a kórházi ágyak felszabadításától kezdve a családok terheinek átvállalásán át az időskori szegénység leküzdéséig – de soha nem annak a célnak, mely a bentlakók számára fontos: hogyan tegyük az életet értékessé, mikor már gyengék és erőtlenek vagyunk, és nem tudunk többé gondoskodni magunkról.”

Az idősök számára, ha már nem tudnak önállóan gondoskodni magukról, általában a család az ápolási otthon alternatívája. „Esélyeink az ápolási otthon

10 42 U.S. Code § 1395i-3

elkerülésére szorosan összefüggenek gyermekeink számával – írja Gawande – továbbá a témában végzett kevés kutatás szerint is létfontosságúnak tűnik, hogy legalább egy lánygyermekünk legyen a jövőben várható segítség mértékét illetően.”

Mivel azonban a lányoknak mostanság dolgozniuk kell, hogy saját családjuk fenntartásában segítsenek, kevés idejük marad az idős szülőkre. Körülbelül az idő tájt, mikor a nők nagy része munkába állt, az 1980-as évektől kezdődően gomba módra szaporodtak el az „életvitelt segítő” létesítmények, hogy könnyítsenek a szülők és nagyszülők helyzetén. „Az életvitel-segítés fogalma olyan népszerű lett – írja Gawande –, hogy a létrehozóik elkezdték nagyjából mindenre ráhúzni a nevet. Az alapötlet változatos formákat öltött az ápolási otthonok gyakorlatával szakító radikális megoldásoktól a kevés szolgáltatást nyújtó »felhígított« intézmények seregéig... mint valami köztes megoldás az önálló lakhatás és a gondozóotthon között.”

Az időskorúakat ellátó intézmények nagy színvonalbeli eltéréseket mutatnak. A legrosszabb helyeken két lakó alszik egy szobában, a napot majdnem a teljes öntudatlanságig begyógyszerezve (az ápolási otthonok nagy felvevőpiacai a gyógyszercegeknek), geriátriai székekbe szíjazva töltik, s mindehhez a televízió kínálja az állandó és egyetlen háttérzajt. Egy dolog majdnem mindegyikben közös: a biztonság elsőbbséget élvez a függetlenséggel szemben, mivel ezek az otthonok úgy lettek tervezve, hogy a lakók gyermekeinek tetszenek, nem pedig maguknak a lakóknak. Ahogy az életvitel-segítés koncepciójának egyik kiagyalója egy kollégáját idézve mondta Gawandénak: „Függetlenséget akarunk a magunk számára, és biztonságot azoknak, akiket szeretünk.” Ráadásul, ha kockázatos dolgokat engednek meg a lakóknak, ez a pereskedés örökös veszélyének teszi ki az intézményeket.

Gawande talál néhány olyan otthont, mely próbál több önállóságot és ösztönzést bevezetni, akár a kisebb biztonság árán is. Az egyikben például, ha egy lakó nem szereti a toloszéket, megengedik neki, hogy járókeretet használhasson helyette, még akkor is, ha ez növeli nála az elesés veszélyét. Egy másik otthon elindult afelé, hogy – szó szerint – életet varázsoljon nyolcvan lakója köré, ellátva őket száz törpepapagájjal, négy kutyával, két macskával, egy

nyúlkolóniával, egy nagyobb tojóttyúk-állománnyal, no meg egy kerttel (mindezekről a személyzet segítségével kell gondoskodniuk). De a Gawande által bemutatott újító jellegű programok mind részleges állami támogatással vagy jótékonyág útján jöttek létre, és nem tulajdonít nekik akkora jelentőséget, mint amekkorát megérdemelnének. Bármennyire sikeresek is, nem lehet őket széles körben alkalmazni anélkül, hogy változtatnának a hosszú távú gondozás finanszírozási rendszerén. Véleményem szerint jelentős javulást hozna a papagájokhoz és kutyákhoz képest a hosszú távú gondozást is magában foglaló állami egészségügyi rendszer, melyet a lehető legjobban lehetne alkalmazni az otthonokban, de sajnos Gawande nem szentel túl sok figyelmet ennek a gazdasági rendszernek öregedésről és halálról szóló összefoglalójában.

Könyvének leghatásosabb, „*Engedjük elmenni*” című fejezetében, melynek egy változata megjelent a *The New Yorker* magazinban 2010-ben, Gawande annak a döntésnek a szörnyű dilemmájával foglalkozik, hogy mikor lehet leállni az élet meghosszabbítására tett próbálkozásokkal, azaz a saját szavaival élve: „Mikor kell megpróbálnunk beavatkozni és mikor nem?” Sara Monopoli történetével kezdi, aki egy gyógyíthatatlan tüdőrákban szenvedő harmincnégy éves nő. Története nem tűnik helyénvalónak egy öregedésről és halálról szóló könyvben, mivel az ő betegségének lefolyását másnak gondolnám, mint egy ugyanolyan diagnózissal rendelkező idős emberét, s ténylegesen az is volt – elhúzódóbb és rosszabb. Nyolc hónapig tartott, amíg meghalt, s ez idő alatt négy sorozat kemoterápiát és egész agyat érintő sugárkezelést kapott, továbbá legalább kétszer került kórházba.

Talán azért vette be Gawande az ő történetét ebbe a fejezetbe, hogy bemutassa, milyen szörnyű lehet a modern halál. „Napjainkban kivételszámba megy a gyorsan lezajló, halálos betegség” – írja.

„Legtöbbünk számára a halál csak hosszú, orvosi segítséggel folyó küzdelem után jön el, melyet egy végeredményben feltartóztathatatlan állapot ellen vívunk – előrehaladott rák, elmebaj, Parkinson-kór, súlyosbodó szervégtelenség (leggyakrabban a szív, ezt követi gyakoriság szerint a tüdő, a vesék, a máj), vagy pusztán csak a nagyon idős kor felhal-

mozódó gyengeségei. Minden ilyen esetben biztos a halál, az időzítés viszont nem. Így mindenki küzd a bizonytalansággal – azzal, hogy hogyan és mikor fogadjuk el: elvesztettük a csatát.”

Sara Monopoli esetében a csata már a diagnózis felállításával elveszett. A kérdés az volt, mikor kell túl nagy árat fizetni szenvedésben mérve a tovább folytatott életért.

Sok oka van annak, miért folytatjuk a terheessé vált kezelést még akkor is, amikor az hatástalan és további fölösleges szenvedést okoz. Részben azért, mert a beteg és családja egyszerűen nem hajlandók feladni. Mindnyájunkban ott van az ellentmondás nem tűrő biológiai parancs a túlélésre, kerüljön az bármibe. Ráadásul, a betegek és hozzátartozóik gyakran nincsenek tisztában azzal, mik a kilátásaik, s ennek egyik oka az, mondja Gawande, hogy maguk az orvosok se látják reálisan a dolgokat. Idéz egy tanulmányt, mely ötszáz gyógyíthatatlan betegről készült, akiknek háziorvosai betegeik túlélési idejét átlagosan több mint ötször hosszabbnak jósolták, mint amennyi a valóságban lett.

Ugyanakkor még abban az esetben is, mikor az orvosok tényleg tudják, milyen zordak a kilátások, gyakran eltúlozzák azt betegeik előtt. Mint Gawande mondja: „Legtöbbször vonakodnak határozott prognózist felállítani, még nyomásra se igen teszik. Az onkológusok több mint 40 százaléka beismeri, hogy olyan kezeléseket ajánlanak, melyekről maguk sem hiszik, hogy sok sikerrel kecsegtetnek”. Gawande saját magát sem engedti kibújni a felelősség alól. Mikor Sara Monopoliról kiderült, hogy tüdőrákján kívül még pajzsmirigyrákja is van, „úgy láttam jónak, ha egyáltalán nem érintem a témát”, mintsem megmondjam neki, hogy bele fog halni a tüdőrákba, még mielőtt a pajzsmirigyrák bármilyen problémát okozhatna. „Még azt a lehetőséget is felvettem neki, hogy egy kísérleti terápia mindkét rákja ellen hatásos lenne, ami persze csak pusztán fantáziálás volt.” Sokkal könnyebb és gyorsabb egy újabb gyógymódot ajánlani, mint a halálról beszélgetni egy haldokló beteggel. Gawande nem kímél meg minket Sara Monopoli halálának iszonyatos részleteitől, s véleményem szerint jól teszi, hogy nem kerül meg a problémát.

„A klinikai feljegyzések december folyamán légszomjról, öklendezésről, vér felköhögéséről és súlyos kimerültségről számolnak be. A mellkasából

kilógó dréncsővek mellett egy-kéthetente hasi tüccsapolós eljárásra is szüksége volt, hogy enyhítse az erős nyomást, amit a rák termelte több liternyi folyadék okozott a hasüregben.”

„Úgy képzeljük, hogy várhatunk addig, míg az orvosok azt mondják, többet már nem tudnak tenni”, mondja, „De az az eset ritkán fordul elő, hogy tényleg nem tudnak többet tenni. Mérgező gyógyszereket adnak, melyeknek nem ismertek hatásai, operálnak, hogy megpróbálják eltávolítani a daganat egy részét, szondán át táplálnak, ha a beteg nem tud enni: mindig van valami egyéb.” Még a legvégén is, mikor Sara Monopolinak tüdőgyulladás lett, kórházba fektették és antibiotikumokkal kezelték. Régen ilyen körülmények között a tüdőgyulladást „az idős ember barátjának” hívták, mivel viszonylag gyorsan és békés módon segít át a halálba. Ma azonban egy újabb kezelhető komplikációnak tekintik, nem törődve a helyzettel, amiben előfordul.

A túlélési statisztikák haranggörbe-alakot mutatnak, mi szerint csak kisszámú ember él a vártnál jóval tovább – ez a görbe leszálló ága. Gawande úgy hiszi, hogy „nem készültünk fel a kimenetelre, mely mérhetetlenül valószínűbb... Orvosi ellátási rendszerünket és kultúránkat a kisszámú kivétel köré építettük. Létrehoztunk egy sok-milliárd dolláros építményt, hogy a lottószelvényekhez hasonlóan osszuk szét az egészségügyi juttatásokat.” Egy ponton, mikor a szenvedés felülmúlja a kezelés előnyeit, világosan a tüneti kezelés mellett teszi le a voksát, és idéz egy tanulmányt a Massachusettsi General Hospital (Kózkórház) előrehaladott stádiumban levő rákbetegeiről, mely azt mutatja, hogy „azok a betegek, akik palliatív kezelésben részesültek, hamarabb abbahagyták a kemoterápiát, jóval hamarabb kerültek hospice-ellátásba, kevesebb szenvedésen mentek keresztül életük végén – és 25 százalékkal tovább éltek.”

A hetedik fejezetben a szerző belefog apja utolsó betegségének és halálának megindító történetébe. Atmaram Gawande urológus volt az Ohio állambeli Athensben, aki hetvenhat évesen halt meg rákban, hosszú és fájdalmas szenvedés után, 2011. augusztus 10-én. Egyértelmű volt meghatározó és szeretetteljes jelenléte fia életében, és Alice Hobsonhoz hasonlóan kezdetben ő is önálló és tevékeny volt (esetében szakmailag éppúgy, mint fizikailag).

Hetvenes éveit elején azonban nyaktáji fájdalmai jelentkeztek és zsibbadni kezdtek a kezujjai, amit kezdetben ízületi gyulladásnak tudtak be. Egy MR-vizsgálat végül kiderítette, hogy egy ritka típusú, lassan terjedő rákos daganat van a gerincvelőben. Ahogy a daganat nyomta a nyaki idegeket, úgy bémultak le egyre inkább a végtagjai, és szembekerült a nehéz döntéssel, hogy egyáltalán alávesse-e magát az igen veszélyes műtétnek, mely szükséges a daganat eltávolításához vagy nyomásának csökkentéséhez. Négy évig halogatta a műtétet, s ez idő alatt sikerült hősiiesen együtt élnie elhatalmasodó betegségével.

Atmaram Gawande túlélte a műtétet, de a rákot nem tudták teljesen eltávolítani szervezetéből, és hat hét sugárkezelés után, állandó fájdalmak közepe volt kénytelen élni, miközben hányinger, kimerültség és étvágytalanság kínozza. Egy második MR-vizsgálat kiderítette, hogy a rák még mindig terjed, most felfelé, az agy irányában. Ez annak a feltartóztathatatlan és gyors leromlásnak volt a kezdete, melyet Gawande korábban első számúként írt le a három öregkori hanyatlási séma közül. Elések sora következett, egyszer még ahhoz is túl gyenge volt, hogy a padlóról felkeljen. Akkor azt mondta a fiának: „Úgy félek. Érzem, ahogy egyre inkább lebénulok. Nem bírom, és nem akarom ezt a kínlódást. Inkább meghalok, semmint keresztülmenjek az egészen.” A szerző nem retten vissza apja állapotának leírásától: „Olyan gyenge volt, hogy beszéde időnként zavartá vált. Nehezeire esett, hogy ételt vegyen a szájába, ingét összekente a vacsorájával. Segítségre volt szüksége, hogy ülő helyzetből felálljon.” Válaszúthoz érkezett, írja Gawande.

Atmaram Gawande hospice-otthonba került, ahol jobban beállították gyógyszereit, és nem engedték, hogy segítség nélkül keljen fel. „Megdöbbenéssel láttam, mennyit jelentett a hospice két egyszerű utasítása” – írja Gawande. De csak rövid időre kaptak haladékat. Néhány hónapon belül apja értelme a fájdalomcsillapítóktól „lelassult, kusza és ködös lett”, időnként zavart állapotok léptek fel nála, és egyre nehezebben tudta megtalálni az egyensúlyt a fájdalom kordában tartása és a nyugtatók túladagolása között.

Egy reggel felesége, aki szintén orvos, nem tudta felébreszteni, ezért mentőt hívott, hogy kórházba vigyék – az ilyesmit határozottan elítélik a hospice-otthonokban. A kórházban ópiát-ellenszereket ka-

pott, hogy ellensúlyozzák a narkotikumok nyugtató hatását, és Sara Monopolihoz hasonlóan antibiotikumokra állították tüdőgyulladás miatt, jóllehet a kezelés valószínűleg egyetlen hatása a leggyorsabb és legbékésebb halál megakadályozása volt. Szó volt még arról is, hogy átszállítják az intenzív osztályra és lélegeztetőkészülékre teszik, de ezt felesége bölcsen visszautasította. Mikor Gawande megérkezett a kórházba, apja éber állapotban volt, de nagyon boldogtalannak érezte magát, hogy ott kellett felébrednie: „Miért hagysz szenvedni?” Mivel ragaszkodott hozzá, hazaengedték, ahol néhány nappal később meg is halt.

„A befejezés mindig lényeges”, mondja Gawande. Ez természetesen így van, s amiről nem mond véleményt, az épp apja életének befejezése. Másképp csinált volna bármit is? Ha igen, mit? Tudom, sok mindent lehet kérdezni egy fűtől, aki szeretett apja haláláról beszél, de a könyv témáját tekintve fontosnak tűnik ennek elmulasztása. Bár az idősebb Gawande halálának körülményeiről olvasni is épp elég fájdalmas, fia világosan jelzi, hogy voltak örömteli időszakok apja számára, még utolsó heteiben is; vacsorákon vett részt, filmeket nézett otthon a feleségével, folytatta e-mailes levelezését, valamint beszélt telefonon az unokáival. Elég volt ez a boldogsághoz?

Gawande csak futólag ejt szót az orvos által felügyelt halálról (néha „asszisztált öngyilkosságnak” is nevezik), azaz arról a gyakorlatról, mely jelenleg öt amerikai államban legális, s mely megengedi az orvosoknak, hogy halálos adag barbiturátot írjanak fel bevételre, amennyiben a haldoklók úgy döntenek, hogy gyorsabb és békésebb módon szeretnék előidézni a halált. Ez a könyv leggyengébb része. „Csak a szívtelenek lehetnek érzéketlenek a gyógyíthatatlan betegeket látva, akik olyan szenvedésnek néznek elébe, melyről tudjuk, hogy fokozódni fog” – írja, de aztán így folytatja: „Félelemmel tölt el annak gondolata, mi fog történni, ha kitágítjuk az orvosi gyakorlat körét, és ide számítjuk a saját haláluk meggyorsításában aktívan segédkező embereket is. Kevésbé aggódom e lehetőségekkel való visszaélés, mint a tőlük való függőség miatt.”

Burkolt célzás történik arra, hogy a palliatív gondozást és a hospice-t medikalizált (szándékos orvosi segítséggel végrehajtott) öléssel kezdjük esetleg helyettesíteni. Emlékeztet a hollandiai tapasztalatokra,

ahol – mint mondja – az a tény, hogy „harmincöt holland közül egy az asszisztált öngyilkosságot választja a meghalás módjának, nem könyvelhető el sikernek. Ez inkább a kudarc mércéje.” (A hollandok az asszisztált öngyilkosság helyett, ahol a betegnek szájon keresztül kell magához vennie a gyógyszert, rendszerint az eutanázia szót használják, mely magában foglalja az életet gyógyszeresen kioltó orvos fogalmát, de a szándék ugyanaz.) A későbbiekben viszont azt mondja Gawande:

„Ha lehetőségem lenne, támogatnám a jogalkotást, amely elősegíti, hogy ilyen szereket írjanak fel. Az emberek körülbelül fele még csak nem is használja fel a receptet. Pusztán biztosíték számukra a tudat, hogy urai a helyzetnek, ha arra kerül sor. Viszont egész társadalmakat teszünk tönkrel, ha hagyjuk, hogy e lehetőség biztosítása eltérítsen bennünket a betegek életének jobbításától.”

Ez az eszmefuttatás számos tekintetben megkérdőjelezhető túl a szerző zavarba ejtő tévovázásán. Egyáltalán nincs bizonyíték arra, hogy az orvosi segédlettel történő meghalás kizorította volna a megfelelő palliatív ellátást és a hospice-t annak az öt államnak bármelyikében, ahol ez legális (Oregon, Washington, Vermont, Montana és Új-Mexikó). Épp ellenkezőleg. A Center to Advance Palliative Care¹¹ nevű intézet 2011-ben kiadott egy országos jelentést, mely a végstádiumban lévőek integrált gondozásának minőségét értékeli ki. A, azaz kiváló minősítést kapott Oregon, ahol az orvosi segédlettel történő meghalás akkor már tizenhárom éve legális volt, míg Massachusetts (Gawande állama és a szerzőé) B-re, azaz jóra lett értékelve. S majdnem minden Oregon állambeli elhunyt hospice-ellátásban részesült halála idején.

Gawande kijelenti, hogy támogatna egy az oregonihoz hasonló törvényt, ha „lehetősége adódna”, s erre ténylegesen lehetősége is nyílt 2012-ben, mikor Massachusettsben titkos szavazásra bocsátottak egy ilyen törvényjavaslatot (és kis többséggel bár, de leszavazták). Furcsa, hogy ezt nem említi, sem azt, hogy mit tett akkor.

11 A végstádiumba jutott betegek halálba kísérésével foglalkozó központ, mely azt vizsgálta, hogy területenként és államonként hogyan változik a szolgáltatásokhoz elérhetősége. Azzal a céllal készült, hogy nyilvánosság és a döntéshozók bevonásával növelje az állami szintű palliatív szolgáltatásokhoz való hozzáférés esélyeit a rászorulóknak számára.

Továbbá, miért állítja olyan egyértelműen Gawande Hollandiáról beszélve, hogy sok a harmincöt esetből egy orvosi segítséggel történő halál? Tekintettel a rák okozta szárnyú halálesetekre, miként ő is kiválóan illusztrálja könyvében, miért nem ez a helyes szám? Oregonban az arány egy az ötszázból. Ez a helyes szám? Úgy tűnik számomra, hogy a baj a rettegett betegséggel van, nem pedig azon betegek számával, akik szeretnék egy kicsit előbbre hozni az elkerülhetetlent. Továbbá, ha megadjuk a betegeknek a választási lehetőséget, akkor tiszteletben tartjuk önrendelkezési jogukat, melyért maga a szerző is olyan határozottan száll síkra könyvében.

November 1-jén csendesen elhunyt a huszonkilenc éves Brittany Maynard, miután bevett egy halálos adag barbiturátot, melynek felírását Oregonban a „Méltóságteljes halál” nevű törvény¹² engedélyezi. Férje és édesanyja ott voltak mellette. Amint a média széles körben tudósított róla, Brittany gyógyíthatatlan agydaganatban szenvedett, és családjával együtt áttelepült Oregonba, hogy megkaphassa a gyógyszert. Ezek után végigcsinálta mindazokat a dolgokat, melyek „bakancslistáján” szerepeltek, többek között egy Grand Canyon-i utazást férjével, anyjával és nevelőapjával, mindezt tíz nappal halála előtt. Internetes üzeneteiből egyértelműen látszik, hogy szerette az életet, de nem volt hajlandó várni addig a meghalással, amíg a rák teljesen szétrombolja személyiségét. Nem tudom megállni, hogy össze ne hasonlítsam Brittany Maynardot Sara Monopolival. Melyik a kívánatosabb halál? Számomra ez nem kérdéses, a haldokló betegek pedig hadd döntsenek a saját életükről.

Férjem, Arnold Relman, aki áttételes melanómában halt meg 2014. június 17-én, szerette volna a Brittany Maynard-féle alternatívát választani, de mivel Massachusettsben élt és nem Oregonban, nem volt rá lehetősége. Biztosították arról, hogy nem fog szenvedni, de ezt az ígéretet nem lehet mindig betartani, és egyébként is, nem a szenvedéstől félt a legjobban, hanem a fájdalom.

12 1997. október 27-én Oregon állam elfogadta a Méltóságteljes halálról szóló törvényt, mely megengedi betegségük végstádiumában lévő állampolgárainak, hogy életüket önként befejezzék halálos adag gyógyszer bevezetésével, melyet kifejezetten erre a célra írt fel az orvos.

mat csillapító gyógyszerek pszichikai hatásától – Atmaram Gawande is épp ezzel küzdött a legvégén. Halála előtt egy hónappal férjem hospice-otthonba vonult. Fő problémája akkor az őrlítő fájdalom volt, melyet gerinccsatorna-szűkülete okozott (s mely valószínűleg összefüggésben volt a rákkal), továbbá legyengült és egyre növekvő légszomjjal küzdött, ahogy a daganat terjedt tüdejében. A szakápoló fokozatosan emelkedő adagban kapott metadonra állította, s három héten belül a fájdalom szinte teljesen el is tűnt, viszont ahogy Atmaram Gawande esetében is történt, gondolkodása zavarttá vált és elméje időnként elhomályosult.

Életének utolsó négy napja, igen váratlanul, kimondhatatlanul nehéz volt. Semmit sem evett vagy ivott, hol magánál volt, hol elvesztette eszméjét, s egyre nehezebben vette a levegőt. Mivel nem lehetett intravénásan gyógyszerezni, és nyelni sem tudott már – a légszomj csökkentése, no meg, valljuk be, halála siettetése céljából – folyékony narkotikumokat fecskendeztek kis adagokban a nyelve alá, ahogy Gawande apjával is tették. Kétlem, hogy ez sokat segített volna.

Nem látok okot arra, miért kellett férjemnek és a szeretteinek elviselni azokat az utolsó napokat. Gawande „válaszútról” beszél, mely apját arra indította, hogy hospice-ba vonuljon. Azt hiszem, néha van még egy válaszút, mégpedig az, amihez férjem ért el utolsó napjaiban. Nincs kétségem afelől, hogy a hospice a legjobb lehetőség arra, hogy haldoklókat segítsünk át utolsó hónapjaikon, de abban már egyáltalán nem vagyok olyan biztos, hogy megfelelő hely magának a halálnak a szempontjából. Régóta támogatom már a szándékos orvosi segítséggel történő meghalást (kulcsszere-

pem volt abban, hogy titkos szavazásra bocsássák a Méltóság teljes halálról szóló törvénytervezetet Massachusettsben). Erősebben hiszem, mint valaha, hogy a haldokló betegeknek meg kell adni a választás lehetőségét.

Férjem halála után pedig, elérkeztem arra a pontra, hogy helyeseljem az eutanáziát is a hospice-otthonok betegei esetében, akik agóniájuk végső stádiumát élik, és már nem tudják szájon át bevenni a gyógyszert. Ezek az emberek rendszerint már nincsenek abban a pszichikai állapotban, hogy egyidejű belegyezésüket adják, de ha korábban közölték ebbéli kívánságukat, úgy hiszem, egy kellő időben kijelölt meghatalmazott segít eleget tenni ennek.

Bármi is legyen Gawande álláspontja az orvosi segítséggel végrehajtott öngyilkosságról, megható és pontos látellelet nyújt társadalmunk öregedéshez és halálhoz való viszonyáról, továbbá azokról a károkról, melyeket azáltal okozunk, hogy inkább orvosi kérdést csináltunk belőle emberi probléma helyett. Több időt szentelhetett volna annak, hogyan lehetne javítani a dolgok állásán (a törpepapagájok és kutyák nem elegendőek), ugyanakkor biztos kézzel mutatott rá a hibákra. Elviselhetetlen mértékű és szükségtelen szenvedést okozunk azáltal, hogy az idősök életét intézetekben való pusztá vegetálásra korlátozzuk, a haldoklók ellen pedig felvonultatjuk a modern orvostudomány egész fegyvertárát. Természetesen nincs mód arra, hogy az öregkort és a vele járó betegségeket megszüntessük; ezt szabta ránk az élet. Gawande arra hívja fel a figyelmet csodálatra méltó könyvében, hogy ennek ellenére sokkal jobb megoldásokat is kínálhatnánk a problémára.

(The New York Review of Books)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Berkes Márton okleveles nemzetközi kapcsolatok szakértő, Budapest
Botlik József történész, Budapest
Prof. dr. Csath Magdolna közgazdász, egyetemi tanár, Biatorbágy
Kapronczay Károly történész, Budapest
Dr. M. Császár Zsuzsanna habil. egyetemi docens, PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs

Módos Krisztinán földrajz–német szakos MA hallgató, PTE Földrajzi Intézet
Dr. Molnár Péter történész-muzeológus, numizmatikus, Budapest
Dr. Sipos Anna Magdolna címzetes egyetemi tanár, PTE FEEK Könyvtár- és Információtudományi Intézet
Dr. Tóth I. János egyetemi docens, SZTE BTK Filozófia Tanszék, Szeged

TARTALOMJEGYZÉK

Csath Magdolna: Válságkezelés: liberális és illiberális gazdaságpolitikák 1

MŰHELY

Sipos Anna Magdolna: Az államszocialista ancien régime hatalmi attribútuma, avagy kik olvashattak rendszerellenes könyveket? 16

Dr. M. Császár Zsuzsanna – Módos Krisztián: A református felekezetű népesség társadalmi és geográfiai jellemzőinek változása a 2001. és a 2011. évi népszámlálások tükrében Magyarországon. 40

SZÁZADOK

Botlik József: A vasfüggöny árnyékában a határ két oldalán (2. rész) Nyugat-Magyarország és az Órvidék 1945–1956–1989 53

Kapronczay Károly: Európai lengyel emigráció a haza szabadságáért 73

Berkes Márton: A szerb–albán közeledés (2011–2014) háttere A további enyhülés és az euroatlanti integráció esélyei 81

Dr. Molnár Péter: ZIL – Egy hajdanvolt ferencvárosi punkzenekar története 110

NAPLÓ

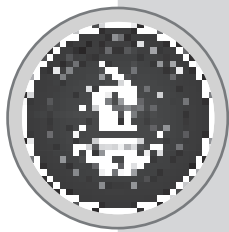
Tóth I. János: Változás és bizonytalanság. Szabó Tibor: Az instabilitás kora . 113

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Richard Bernstein: Egy gyönyörű és mélységesen megosztott ország: Thaiföld (115); *Juan José Morales*: Kínai vendégmunkások a cári Oroszországban (120); *Marcia Angell*: Van jobb kiút (122)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

**Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa a
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
ismeretterjesztő tevékenységét!**

**Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Adószám: 19002457-2-42**

**A tavalyi évben 408 448 Ft felajánlást kapott a
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat,
melyet az ismeretterjesztés népszerűsítésére fordítottunk.**

Köszönjük múlt évi felajánlását!

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2015. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 31 200 Ft helyett 21 840 Ft
Fél évre: 15 600 Ft helyett 10 920 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 22 800 Ft helyett 17 100 Ft
Fél évre: 11 400 Ft helyett 8580 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 000 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 000 Ft helyett 9060 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 15 600 Ft helyett 10 500 Ft
Fél évre: 7800 Ft helyett 5280 Ft

Akciónk a 2015. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - zöldszámon: 06-80-444-444
 - e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

A 2013. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

